Kişilik Tipleri
ve
Peygamberimizin
Farklı Kişiliklere
Yaklaşımı

KİŞİLİK TİPLERİ ve PEYGAMBERİMİZİN FARKLI KİŞİLİKLERE YAKLAŞIMI

Dr. Hasan YENİBAŞ

KİŞİLİK TİPLERİ VE PEYGAMBERİMİZİN FARKLI KİŞİLİKLERE YAKLAŞIMI

Editör
Zühdü MERCAN

Görsel Yönetmen
Engin ÇİFTÇİ

Kapak
İhsan DEMİRHAN

Sayfa Düzeni
Bekir YILDIZ

ISBN
978-605-5557-10-2

Yayın Numarası
98

Basım Yeri ve Yılı
Çağlayan A.Ş.
TS EN ISO 9001:2000
Ser No: 300-01
Sarnıç Yolu Üzeri No: 7 Gaziemir / İZMİR
Tel: (0232) 252 22 85
Kasım 2010

Genel Dağıtım
Gökkuşağı Pazarlama ve Dağıtım
Merkez Mah. Soğuksu Cad. No: 31 Tek-Er İş Merkezi
Mahmutbey / İSTANBUL
Tel: (0212) 410 50 60 Faks: (0212) 445 84 64

Işık Akademi Yayınları
Bulgurlu Mahallesi Bağcılar Caddesi No: 1
34696 Üsküdar / İSTANBUL
Tel: (0216) 522 11 44 Faks: (0216) 522 11 78
www.akademiyayinlari.com

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ 11
KISALTMALAR 13
GİRİŞ 15
A. KONUNUN ÖNEMİ VE AMACI 15
B. ARAŞTIRMANIN METODU VE PLANI 17

Birinci Bölüm

KUR'ÂN VE SÜNNET'E GÖRE İNSAN

KUR'ÂN VE SÜNNET'E GÖRE İNSAN 23
- A. Yaratılış Özellikleri Bakımından İnsan 23
  - 1. İnsanın Tanımı 23
  - 2. İnsanın Ruh ve Cesedden Mürekkep Bir Varlık Olması 28
    - a. Cesed 30
    - b. Ruh 32
  - 3. İnsanın Kalb, Akıl ve Nefis Sahibi Bir Varlık Olması 34
    - a. Kalb 36
    - b. Akıl 38
    - c. Nefis 41
- B. İnsan Psikolojisini Etkileyen Fıtrî Huylar 43
  - 1. Bozgunculuk 43
  - 2. Nankörlük 44
  - 3. Zulüm 45

4. Cahillik ... 46
5. Nimete Sahip Olunca Şımarması, Nimetten Mahrum Kalınca Ümitsizliğe Düşmesi ... 48
6. Zarara Uğradığında Duaya Yönelmesi ... 48
7. Hırs ... 49
8. Acelecilik ... 50
9. Zayıflık ... 51
10. Mücadelecilik ... 51
C. İslam'a Göre İnsanın Varlıklar Arasındaki Yeri ve Sorumluluğu ... 52
1. İnsanın Mahlukat Arasındaki Yeri ... 52
2. İnsanın Sorumluğu ... 56
a. Hilafet Misyonu ... 57
b. Ferdî Sorumluluk ... 58
D. Değerlendirme ... 61

İkinci Bölüm
PEYGAMBERİMİZ'İN İNSAN UNSURUNU DEĞERLENDİRMESİ

PEYGAMBERİMİZ'İN İNSAN UNSURUNU DEĞERLENDİRMESİ ... 67
A. İslam'ın İnsana Verdiği Değer ... 67
1. Temel Hak ve Hürriyetler Açısından İnsana Verilen Değer ... 67
2. İmanından Dolayı İnsana Verilen Değer ... 70
3. Amelinden Dolayı İnsana Verilen Değer ... 71
B. Peygamberimiz'in İnsan Yetiştirmeye Verdiği Önem ... 72
1. İlme Verdiği Değer ... 72
2. Öğrenme ve Öğretme Sorumluluğu Yüklemesi ... 74
a. Öğrenme Sorumluluğu ... 74
b. Öğretme Sorumluluğu ... 75
(1) Ailesine Karşı Sorumluluk ... 75

(2) Hizmetçisine Karşı Sorumluluk 76
(3) Komşusuna Karşı Sorumluluk 78
3. Yazıya Teşvik Etmesi 79
4. İnsan Yetiştirmeyle İlgili Fiilî Uygulamaları 81
a. Suffa Mektebi 81
b. Mescidler 83
c. Dâru'l-kurrâ 85
d. Hususî Evler 86
C. Peygamberimiz'in Kabiliyetleri Tesbiti ve Değerlendirmesi 88
1. Kabiliyetin Tanımı 88
2. Peygamberimizin Kabiliyetleri Tespit Edip Değerlendirmesi ve Bazı Örnekler 90
a. Zeyd b. Sâbit ve Dil Öğrenimi 91
b. Ebû Mahzûre ve Müezzinlik 91
c. Üsâme b. Zeyd ve Ordu Komutanlığı 93
d. Muaz b. Cebel ve Eğitim-Öğretim Faaliyetleri 94
D. Peygamberimizin İnsan İstihdamı Yöntemleri 96
1. Formasyon Vetiresi 96
a. Sorumluluk Duygusu Kazandırma 97
b. Bilgilendirme / Hazırlama 101
c. Tecrübe Kazandırma 105
2. İnsan İstihdamında Gözettiği İlkeler 107
a. İşi Ehline Vermek 108
(1) Emanet Kavramı ve İşi Ehline Vermenin Önemi 108
(2) Ehliyet-Liyakat İlişkisi 110
(3) Yaş Faktörü 113
(4) İnanç Faktörü 114
b. Önemli Mevkilere Onu İsteyeni Tayin Etmemek 116

c. Herkesi Mensup Olduğu Asli Grup İçinde İstihdam Etmek..... 118
d. Memurları ve Elçileri Bölgeyi Tanıyanlardan Seçmek................ 122
e. İsim, Yüz ve Konuşma Güzelliğine Önem Vermek.................... 125
f. İlim ve Hikmet Sahibi Kimseleri Seçme 127
g. Tehlikeli Görevler 129
(1) Gönüllüleri Seçtiği Görevler 129
(2) Yakınlarını Seçtiği Görevler 131
3. İnsanları İstihdam Ettiği Sahalar.. 132
a. Katiplik.. 132
b. Elçilik... 135
c. Eğitim-Öğretim 138
d. Yargı.. 141
e. Maliye.. 144
f. Askerî İşler 147
(1) Ordu Kurulması ve Asker Seçimi.. 148
(2) Askerî Eğitim.. 151
(3) Askerî İdare.. 154
g. Rehberlik... 157
h. İstihbarat / Haberleşme 159
i. Sağlık.. 163
j. Hususî Hizmetler 167
E. Peygamberimizin İnsan Unsurunu Verimli Kullanma Yöntemleri 169
1. Örnek Olma... 169
2. İstişareye Önem Verme 171
3. Manevi Etkenler 174
4. Cemaatleşme Prensibi... 176
5. Teşvik... 179
F. Değerlendirme 181

Üçüncü Bölüm

KİŞİLİK TİPLERİ VE HZ. PEYGAMBER'İN FARKLI KİŞİLİKLERE YAKLAŞIMI

KİŞİLİK TİPLERİ VE HZ. PEYGAMBER'İN FARKLI KİŞİLİKLERE YAKLAŞIMI 187
A. Kişilik Tipleri 187
1. Mizaç ve Karakter 187
2. Şahsiyet (Kişilik) 190
3. Tip Sınıflandırmaları 192
B. Hz. Peygambere Göre Kişilik Tipleri 198
1. Araştırıcı Tip 198
a. Meraklı Tavır 200
b. Tenkidî ve Mantıklı Tavır 205
2. Sofu Tip 212
a. Zâhid Tavır 212
b. Âbid Tavır 220
3. Girişimci Tip 224
a. Diplomat Tavır 225
b. Lider / İdareci Tavır 234
4. Sanatkâr Tip 240
5. Sosyal / İnsancıl Tip 245
a. Nazik Tavır 246
b. Cömert Tavır 251
c. Uzlaştırıcı Tavır 256
C. Değerlendirme 258
SONUÇ 261
BİBLİYOGRAFYA 265

ÖNSÖZ

Hz. Peygamber, hayatın bütün ünitelerini disipline etmek üzere gönderilmiş bir hidayet rehberidir. Söz, fiil, davranış ve yaratılış hususiyetleriyle beşer için nümune-i imtisaldir. Hz. Peygamber'in getirdiği bütün prensipler fıtratla uyum halinde ve pratikte uygulanabilir hususiyettedir. Zaten örnek olma vasfını ve âlemşümul olma keyfiyetini de bu nokta itibariyle ihraz etmektedir.

Kur'an ve Sünnet, kıyamete kadar gelecek bütün insanların her türlü problemini çözme vaadiyle gelmiş ilâhî sistemin iki temiz kaynağıdır. Kur'an ve Sünnet'in her meselede yeterliliğini kabul etme, istifade etme açısından çok önemlidir. Her Müslüman, dünya ve ahiret saadetini kazanmanın yegane yolunun Kur'an ve Sünnet'ten geçtiğini terüddütsüz kabul etmelidir. Aksi halde, bu kaynaklardaki mesajların keşfedilmesi, hele hele çağımızın temel problemlerine çözüm üretilmesi mümkün olmayacaktır.

Kur'an'ın pratize edilmiş şekli olan Sünnet, hayatın bütününü kuşatmış ve en küçük bir bölümünü ihmal etmemiştir. Günlük hayatın sıradan meseleri olan yeme, içme, uyuma, yolda yürüme, konuşma ve komşuluk ilişkileri gibi hiçbir sistemin herhangi bir prensip teklifinde bulunmadığı konularda bile yol göstermiştir. Fertlerin iç dünyalarına ve yatak odalarına kadar girmiş ve fıtrata uygun davranış şeklini tespit etmiştir. Müntesiplerinin tuvalete girme adabını bile düzenleyen bir sistemin, ictimai hayatı düzenlememesi düşünülümez.

Hz. Peygamber, insanla ilgili her meselede bize rehberlik yaparak uygulayabileceğimiz prensip ve metotlar bırakmıştır. İnsanların aşiret düzeninde yaşadığı bir dönemde, ictimai hayatı bütün yönleriyle sistemleştirerek, asrımızda ve gelecek asırlarda değerinden ve güncelliğinden hiçbir şey kaybetmeyen prensipler ihtiva eden yürümeye çok müsait bir yol bırakmıştır.

Biz bu çalışmamızda, psikoloji, sosyal psikoloji, işletme ve insan kaynakları yönetimi adı altında farklı disiplinlerin inceleme sahasında yer alan insan unsurunun değerlendirilmesi meselesini Hz. Peygamber'in uygulamaları çerçevesinde ele almaya çalıştık. Araştırmamız sonucunda gördük ki, Resûl-i Ekrem (s.a.s.) her ferdi kendi karakteri çerçevesinde değerlendirmiş ve herhangi bir kimsenin zayi olup gitmesine fırsat vermemiştir. İctimai hayatın her sahası için insan yetiştirmiş ve kadrosunu en verilmiş şekilde değerlendirmiştir. Günümüzün en büyük problemlerinden birinin insan yetiştirme ve yetişmiş kimseleri yerli yerinde verimli bir şekilde değerlendirme meselesi olduğu düşünülecek olursa, Peygamberimizin uygulmamalarının günümüz açısından önemi anlaşılacaktır. Bu araştırmanın bu sahalarda yapılacak yeni çalışmalar konusunda fikir vermesi ve psikoloji, sosyal psikoloji, işletme ve insan kaynakları yönetimi konusunda eğitim almış kimselerin Sünnet'in bu yönünü keşfetmeleri için ilk elden bilgi aktarması en büyük temennimizdir.

Bu çalışma sırasında fikirlerinden ve emeklerinden istifade ettiğim merhum Muhterem Hocam Prof. Dr. İbrahim Canan'ı rahmetle anar, yakın ilgi ve desteklerini gördüğüm muhterem hocalarım Prof. Dr. Raşit Küçük, Prof. Dr. İsmail Lütfi Çakan, Prof. Dr. Davut Aydüz ve Doç. Dr. Ayhan Tekineş Beylere teşekkürü bir borç bilirim.

Gayret bizden, tevfik Allah'tandır.

Hasan Yenibaş
İstanbul- 2010

KISALTMALAR

A. mlf.	: Aynı müellif
A.Ü.İ.F.D.	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
b.	: Bin, ibn
bkz.	: Bakınız
D.E.Ü.S.B.E.	: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
Haz.	: Hazırlayan
Hz.	: Hazreti
md.	: Madde, maddesi
nşr.	: Neşreden
s.	: Sayfa
s.a.s.	: Sallallahü aleyhi ve sellem
sy.	: Sayı
trc.	: Tercüme eden
thk.	: Tahkik eden
ts.	: Basım tarihi yok
vd.	: ve devamı
v.dğr.	: ve diğerleri
y.y.	: Basım yeri yok

GİRİŞ

A. KONUNUN ÖNEMİ VE AMACI

İnsan, tarihin ve muhtelif ilimlerin temel malzemesidir. Allah'ı gösteren tek şuurlu ayna olan insan, vahyi anlamaya ve yorumlamaya müsait yapısıyla ilahî kelama muhatap olmuş, ona kulak vermesi ve doğru anlaması nispetinde de istikametini muhafaza etmiştir. İlahî mesajlardan yüz çevirdiği veya uzak kaldığı dönemlerde de istikametten mahrum kalmıştır.

Bilginin en doğrusu vahiy kaynaklı olanıdır. Vahyin dışındaki bilgilerin yanlış olması her zaman mümkündür. Geçtiğimiz birkaç asırlık zaman dilimi içerisinde, vahyi temel referans noktası almadan, insanın tanınması, eğitilmesi, istihdamı vb. ile ilgili pek çok ilmî dipislin teşekkül etmiştir.

Halbuki bir Müslüman için bir bilginin geçerli oluşu, Kur'an ve Sünnet'in filtresinden geçtikten sonra ortaya çıkacaktır. Bu iki kaynakla çelişki halinde olan bilgiler ise elbette kabul edilmez. Burada hemen şu hususu da belirtmemiz gerekmektedir. Bir ilmî disiplinin vahiy kaynaklı olmaması tamamen vahyî bilgiye zıt olmasını gerektirmez. Belli ölçüde vahyî bilgiyle uyumlu olması da tamamen kabul edilmesini gerektirmez.

Psikoloji, pedagoji ve işletme alanları batılı anlaşıya uygun gelişmiş disiplinlerdir. Oysa bu alanlar, insanın tanınması, eğitilmesi, doğru ve verimli istihdamı açısından çok önemlidir. İnsan bu yönlerden doğru okunmadıktan sonra, verimli değerlendirilemez ve israf edilir. İnsan israfı ise şüphesiz bütün değerlerin israfı manasına gelmektedir.

Yaş kuru her şey, önemi ölçüsünde Kur'an'da bulunduğu gibi[1], onun pratiğe aktarılmış şekli olan Sünnet'te de kıyamete kadar gelecek insanlığın makro planda bütün ihtiyaçlarına cevap verecek şekilde her şey, prototip olarak mevcuttur. Yani her meseleyle ilgili bir nümune, prensip, metot, beyan veya tasrih bulmak, hiç olmazsa bir işaret yakalamak her zaman mümkündür.

Beşerî ilimlerin hızla geliştiği ve kendi disiplinlerini oluşturduğu günümüzde, hayatın bizzat kendisi ve doğruların ilham kaynağı olan Sünnet'in bu açıdan değerlendirilmesi gecikmeden ifa edilmesi gereken bir vazife olarak önümüzde durmaktadır. Amacımız bu alanlarda son sözü söylemek değildir. Zira bu sahalarla ilgili İslamî ilimlerde yapılan çalışmalar oldukça azdır ve henüz oldukça yenidir. Yani, söylenecek çok söz ve yapılacak pek çok çalışma vardır. Bizim hedefimiz bu vetireye katkı sağlamak ve Sünnet'in zengin hazinelerinden ilgili kimseleri haberdar etmektir. Ayrıca, hususiyle psikoloji, pedagoji, insan kaynakları ve işletme alanlarında çalışma ve araştırma yapan ve bu konuların İslamî ilimlerdeki yönünü merak eden araştırmacılara da ilk elden bilgi ve malzeme temin etmektir.

"İnsan-ı kâmil" ufkunun en büyük temsilcisi olan Peygamberimiz, insanları her yönüyle kemal ufkuna ulaştıracak prensiplerle gelmiştir. Beşer her alanda gerçek başarıyı ve saadeti yakalamak istiyorsa bunun yolu, *En Büyük Hidayet Rehberi* olan Peygamber (s.a.s.)'in mesajlarını doğru okumaktır. Yusuf Kardavi'nin isabetle belirttiği gibi Sünnet, hayatın bütününü kuşatan kapsamlı bir metoda sahiptir. "Bu; uzunluk, genişlik ve derinlik olarak insan hayatının hepsini kaplaması ile temayüz eden bir metottur. Uzunlukla; insanın doğumundan ölümüne dek, hatta ceninlik döneminden, ölümünden sonrasına kadar bütün hayatını kapsayan zaman dilimini kastediyoruz.

Genişlikle de; evde, çarşıda, mescitte, yolda, işte, Allah'la olan ilişkide, kişi, aile, Müslüman veya gayr-i Müslimler, hatta insan, hayvan ve bitkiler ile olan ilişkilerde dahi, kişinin daima sünnetin rehberliğinde yürümesiyle hayatın her sahasını kuşatan genişliği kastediyoruz.

---

[1] Bkz. el-En'âm (6), 59

Derinlikten maksat ise; insan hayatının iç yapısındaki derinliktir ki, bu da; vücud, akıl ve ruhu kapsar, zâhir ve bâtını içine alır; söz, amel ve niyeti de kuşatır."[2]

Sünnet'in bu yönünün bilinmesi pek çok problemin çözümüne kapı aralayacaktır. Bu anlayış, ilimlerin önündeki tıkanmaların açılmasına da katkı sağlayacaktır. Hatta, ilimlere yeni ufuklar kazandıracaktır.

Bu çalışmanın amacı, bir alternatif arayışı değildir. Zira biz her meselemizi Kur'an ve Sünnet'in aydınlık ikliminde çözebileceğimize inanıyoruz. İslam evrensel olduğu gibi, onun kaynaklarını teşkil eden Kur'an ve Sünnet de evrenseldir. Peygamberimizin hayatı ve şahsiyeti, her devrin insanının her türlü ihtiyacına cevap verebilecek yeterliliktedir. Bu tezin amacı, Sünnet'in hayatın bütün ünitelerini kuşattığına işaret ederek, insanın tanınması, kabiliyetlerin tesbiti, geliştirilmesi ve her ferdin farklı hususiyetlerine göre uygun şekilde değerlendirilmesi gibi hususlarda Hz. Peygamber'in metodunu tespit etmeye çalışmaktır. Böylece, Sünnet'in günümüze taşınması hususundaki çalışmalara katkı sağlamaktır.

B. ARAŞTIRMANIN METODU VE PLANI

Kur'an ve Sünnet İslam'ın iki temel kaynağıdır. Bu iki kaynağın birbirinden bağımsız değerlendirilmesi mümkün değildir. Kur'an ve Sünnet ekseninde pek çok ilmî disiplin oluşmuş ve bunların hepsi de temel referans noktası olarak bu iki kaynaktan beslenmişlerdir. İslamî ilimler ekseninde yapılan çalışmaların bütünlük arzetmesi için, Kur'an ve Sünnet'in müşterek değerlendirilmesi önem arzetmektedir. Biz de çalışmamızda bu hususa bilhassa riayet etmeye çalıştık. Çalışmamız her ne kadar bir hadis çalışması ise de, yaratılış şekli, gayesi, istidatları, sorumluluk alanı, Allah ve hadiseler karşısındaki durumu gibi pek çok konuda Kur'an'ın söz söylediği insan gibi bir varlık hakkında araştırma yaparken, Kur'an'dan bîgane kalmamız düşünülemezdi.

---

2 Kardavî, *Sünneti Anlamada Yöntem*, s. 115-116

Sünnet'te insan unsurunun değerlendirilmesi ile ilgili yapılan müstakil bir çalışmaya ulaşamadık. Ancak tezimizin ismini taşıyan, bize ufuk veren, çalışmamızın şekillenmesinde ve yeni konulara ulaşmamızda yol gösteren bir kitabın bir bölümü ile bir makaleden çok istifade ettik. Bu çalışmalar; aynı zamanda tez danışmanım olan Muhterem Hocam İbrahim Canan'ın, Sorbonne'da yaptığı ve aslı Fransızca olan, Türkçe'ye de kendilerinin *Peygamberimizin Tebliğ Metotları* adıyla tercüme ettikleri doktora tezlerinin birinci cildin 262-277. sayfalar arasında yer alan *İnsan Unsurunun Kullanılışı* isimli bölümü ile, yine tez danışman hocalarımdan Muhterem İsmail Lütfi Çakan'ın *Peygamberimizin İnsan Unsurunu Değerlendirmesi* adlı makalesidir.

Tezimizde daha çok *Kütüb-i Sitte* olarak bilinen temel hadis kitaplarından istifade ettik. Ancak, konumuzla ilgili rivayetleri zenginleştirmek için ihtiyaç durumunda diğer hadis kitaplarına da müracaat ettik. Hususiyle, Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inden çok istifade ettik. Kütüb-i Sitte'de muhtasar olarak yer alan bazı rivâyetlerin, mufassal bir şekilde yer aldığı *Müsned*, başucu kaynaklarımızdan oldu.

Çalışmamızın temel mevzuu insan olmakla beraber, Hz. Peygamber'in insan unsurunu değerlendirmesi derken, değerlendirdiği insanlar sahâbedir. Ana konumuz sahâbe olması hasebiyle, tabakât ve siyer kitaplarından da istifade etmemiz gerekmekteydi. İbn Hacer'in *el-İsâbe*'si, İbn Sa'd'ın *et-Tabakâtü'l-kübrâ*'sı, İbnü'l-Esîr'in *Üsdü'l-ğâbe*'si istifade ettiğimiz tabakat kitaplarının başında yer aldı. İbn Hişâm'ın *es-Sîre*'si ve Taberî'nin *Târih*'i de diğer siyer ve megâzî kitaplarıyla birlikte en fazla başvurduğumuz kaynaklar oldu.

Hazreti Peygamber'in insan unsurunu değerlendirmesi, aynı zamanda psikoloji, yönetim, pedagoji ve işletme alanlarını da ilgilendirmektedir. Bundan dolayı, temel kaynakların yanında modern bilimlerin verilerinden ve sistemlerinden de yararlanmamız gerekti. Yönetim alanında, Kettânî'nin *Hz. Peygamber'in Yönetimi* adıyla Türkçe'ye tercüme edilen *et-Terâtîbü'l-idâriyye*'sinden çok istifade ettik. Burada zikretmemiz gereken bir diğer kaynak da, Selçuk Coşkun tarafından yapılan *Hz. Peygamber'in İnsan*

Anlayışı adlı çalışmadır. Ancak hususiyle, Peygamberimizin farklı kişiliklere yaklaşımını konu alan üçüncü bölümle ilgili başta psikoloji ve sosyal psikoloji olmak üzere bizim temel branşımızın dışında kalan alanların sistem ve metotlarından istifade ettik. Kişilik tiplerini tespit ederken, herhangi bir tipoloji görüşünü aynen almak yerine, çalışmamıza uygun şekilde değişik görüşlerden yararlandık. Eduard Spranger'in *İnsan Tipleri* kitabında yer alan görüşleri ile Holland'ın tipolojisinden bu maksatla daha fazla istifade ettik. Başta Jung olmak üzere, hususiyle insanları içedönük ve dışadönük olmak üzere iki temel tiplemeye göre sınıflandırkan ve bazı tiplerin problem olarak algılanmaya müsait göründüğü görüşlerin Sünnette yer alan insan anlayışıyla uyuşmadığını vurguladık. Bunları yaparken, İslam düşünürleri arasındaki insan karakterini tanımlamaya yönelik çalışmaların özüne, İbrahim Hakkı'nın *Marifetnâme*'sinden misal vererek temas ettik.

Araştırmanın planı kısaca şu şekildedir:

Araştırma bir giriş ve üç bölümden oluşmaktadır.

Giriş bölümünde konunun önemi, amacı ve araştırmanın metodu hakkında kısaca bilgi verilmiştir.

Birinci bölüm, *"Kur'an ve Sünnet'e Göre İnsan"* başlığını taşımaktadır. Bu bölümde insanın yaratılış özellikleri, insan psikolojisini etkileyen duygular ile insanın İslam'a göre değeri, konumu ve sorumluluğu üzerinde duruldu. Bu konu, aslında müstakil işlemeye müsait bir bölümdür. Ancak, insanı tanımadan, insan hakkındaki yorumlar bütünlük kazanmayacağından dolayı, konuyu biraz uzatma pahasına da olsa, bu bölümü biraz gereğinden fazla uzun tuttuk. Bundan maksadımız, bu çalışmada, konu bütünlüğünü sağlama ve konuyla ilgili başka kaynaklara müracat ihtiyacını azaltmaktır.

İkinci bölüm, "*Peygamberimizin İnsan Unsurunu Değerlendirmesi*" ismini taşımaktadır. Bu bölümde, insana formasyon kazandırmanın önemini belirterek, Peygamberimizin bu konudaki fiilî uygulamalarını gösterdik. Peygamberimizin kabiliyetleri tespit edip değerlendirmesiyle ilgili bazı mîsaller verdik.

Bilindiği gibi, insanları istihdam etmeden önce yapılması gereken, gerekli formasyonun kazandırılmasıdır. Hz. Peygamber, önce gerekli formasyonu kazandırmış, daha sonra da insanları istihdam etmiştir. İnsan istihdamında da belli prensiplere riayet etmiştir. Biz bu prensipleri tespit etmeye çalışarak, Peygamberimizin insan istihdam ettiği sahaları da anahatlarıyla belirttik. Bizim temas ettiğimiz konular bile, Hz. Peygamber'in hayatın her alanında insan istihdam ettiğini göstermeye yetecektir. Bu bölümü, Peygamberimizin insan unsurunu verimli kullanmak için nelere dikkat ettiğini anlatarak ve genel bir değerlendirme yaparak sonuçlandırdık. Günümüzde, istihdam-verimlilik ilişkisi modern işletmelerin ve hatta devletlerin en büyük meselelerinden biridir. Bu konuda, ciddi problemler yaşanmaktadır. Bundan dolayı, Hz. Peygamber'in ortaya koyduğu metot, günümüz insanı için yönlendirici ve ufuk açıcı olacaktır.

Üçüncü bölümde ise, *"Kişilik Tipleri ve Peygamberimiz'in Farklı Kişiliklere Yaklaşımı"* başlığı altında mizaç, karakter, şahsiyet kavramlarını açıkladıktan sonra kişilik tipleriyle ilgili değişik görüşlere yer verdik. Araştırmalarımız esnasında gördük ki, sadece kişilik tipleri konusu bile, müstakil incelenmesi gereken bir konu olup, kişilik tipleriyle ilgili elli kadar farklı görüş ortaya konmuştur. Biz sadece, konumuzu aydınlatacak miktarda bazı işaretlerle iktifa ettik. Hazreti Peygamber'in insan fıtratının sınırlarına saygılı olmanın bir ifadesi olarak, farklı kişiliklere yaklaşım tarzını tespit etmek için araştırmamızı beş tip ekseninde sürdürdük. Bu tipleri de; araştırıcı tip, sûfî tip, girişimci tip, sanatçı tip, sosyal tip şeklinde tespit ettik. Her tiple ilgili de, en belirgin iki veya üç yönünü ayrı ayrı olarak değerlendirdik. Bu bölümdeki araştırmalarımız, karşımıza sünnetle ilgili yeni bir çalışma alanının varlığı konusundaki düşüncelerimizi pekiştirdi ve tahminlerimizden daha geniş ve uzun soluklu araştırmalara ihtiyaç duyulacağını gösterdi.

Araştırma, genel bir hülasa mahiyetindeki sonuç bölümüyle tamamlanmıştır.

Birinci Bölüm

KUR'ÂN VE SÜNNET'E GÖRE İNSAN

KUR'ÂN VE SÜNNET'E GÖRE İNSAN

A. YARATILIŞ ÖZELLİKLERİ BAKIMINDAN İNSAN

İnsan, tarih boyunca bütün dinlerin, bilimlerin ve felsefî sistemlerin temel konusu olmuştur. Bundan dolayı insanın tanımı konusunda değişik görüşler bulunmaktadır. Her din, sistem veya bilim kendi açısından insanı değerlendirmiş ve ilgi sahasına göre bir tanım yapmıştır.

İslâm'ın dışındaki insanla ilgili bütün yaklaşımlar parçacı olup, insanı bir veya birkaç açıdan değerlendirmiştir. İslâmîyet ise, insanı bir bütün olarak ele almış ve onu yaratılış hususiyetleri, yaratılış gayesi, aklî, ruhî ve kalbî vs. yönlerden değerlendirmiş ve bize en doğru, en kapsamlı ve objektif bilgileri vermiştir.

1. İnsanın Tanımı

"İnsan", Arapça **"ins"** kelimesinden türetilmiştir. "Beşer, insan topluluğu" anlamına gelen **"ins"**, daha ziyade insan türünü ifade etmekte olup bu türün erkek veya dişi her ferdine "insî/enesî" yahut "insan" denmektedir. Kelimenin aslının "unutmak" manasındaki **"nesy"**den **"insiyân"** olduğu da ileri sürülmüştür. Böyle düşünenler İbn Abbas'a nisbet edilen,

"İnsan ahdini unutması sebebiyle bu ismi almıştır" şeklindeki rivâyete dayanırlar[3].

Bir atasözümüzde "İnsan hafızası, nisyan (unutma) ile ma'luldür" denir. Şurası herkesçe bilinen bir husustur: İnsan öğrendiğini unutur. Bu, insan için ilâhî bir lütuf da sayılsa her durumda öyle değildir. Gerekli tedbir alınmadığı takdirde fikirler ve öğrenilmesi gereken şeyler için bu bir felakete dönüşebilir. Bu açıdan, peygamberler tarihi, beşerî unutma tarihidir[4].

Kur'ân-ı Kerîm'de pek çok âyet insanın bu yönü üzerinde durmaktadır. İlk olarak Hz. Adem, ilahî emri unutmuştur[5]. Ondan sonra hemen hemen bütün ümmetler ahdlerini unutmuşlar ve istikametten uzakmaşmışlardır[6]. Bu meyanda Yahudiler[7], Hıristiyanlar[8], "çağrıldıkları şeyi" unuttukları açıkça belirtilenlerdir[9].

Ayrıca "insan" kelimesi **"üns"** masdarı ile de irtibatlandırılmıştır. "Alışmak, uyum sağlamak" anlamına gelen **"üns"** Türkçe'de ünsiyet olarak kullanılmaktadır. **"Teennüs"** "insan olmak" manasına gelirken **"isti'nâs"** "cana yakın olma, vahşî hayvanın evcilleşmesi" anlamı taşımaktadır. Nitekim "enes" vahşetin karşıtıdır[10].

Ülfet ve ünsiyet, Türkçe'de eş anlamlı olarak kullanılmaktadır. İnsan, ülfet ve ünsiyete maruzdur. En parlak şeyler bile, zamanla insanın nazarında parlaklığını kaybedip matlaşabilir. Aslında, ülfet ve ünsiyet, neticesi itibariyle unutmaya yakın bir durumdur. Kur'ân-ı Kerîm, ülfet ve ünsiyetle ilgili, İsrailoğulları'nın durumunu örnek gösterir. Kendilerine gönderilen kudret helvası ve bıldırcından bıkan İsrailoğulları, Hz. Musa'dan soğan,

---

3 Kutluer, "İnsan", *DİA*, XXII, 320-321 Söz konusu rivâyet için bkz. İbn Kesîr, *Tefsir*, III, 167

4 Canan, *Peygamberimizin Tebliğ Metotları*, I, 43

5 Tâhâ (20) , 115

6 el-En'âm (6), 42-44

7 el-Mâide (5), 13

8 el-Mâide (5), 14

9 Canan, *Peygamberimizin Tebliğ Metotları.*, I, 43-44

10 Kutluer, "İnsan" *DİA*, XXII, 321

sarımsak ve mercimek gibi şeyler istemişlerdir[11]. Bu durum, insan fıtratıyla yakından ilgilidir. Güneşin hergün ayrı bir güzellikte ve muhteşem doğuşu ve bunun hiç aksamaması insanların dikkatini çekmezken, güneş tutulmaları herkesin ilgisini çekmektedir. Yine, milyarlarca insanın sağlıklı olarak dünyaya gelmesi dikkatimizi çekmezken, kafaları bitişik olarak doğan çocuklar herkes tarafından merakla karşılanmaktadır.

Bir diğer açıdan, **"üns"** kelimesi, insanın yaratılışıyla ilgili önemli bir yönünü de belirtmektedir. İnsan sosyal bir varlıktır. Yalnız yaşayamaz. Dolayısıyla insana bu ismin verilmesi, hemcinsleriyle birlikte uyum halinde yaşayabilmesiyle ilgilidir; insanın "yaratılışı itibariyle sosyal varlık" (medeniyyün bi't-tab') olarak tanımlanması da bundan ötürüdür[12].

Elmalılı Hamdi Yazır'ın görüşüne göre de insana "insan" denilmesinin sebebi, onun görünen bir varlık olmasıdır. Elmalılı bu konuda şunları söylemektedir: "Cine cin denilmesi gizliliğinden dolayıdır. Nâsa nas denilmesi de, beşer denilmesi gibi zuhurlarından dolayıdır ki, **"ibsâr"** manasına olan **"inâs"**tan alınmadır. İns, mutlak olarak insan manasına geldiği gibi insanın ünsiyet ettiği enisi, yâr ve hemdemi manasına da gelir. Buna mukabil olan da, tanımadığı yabancısı demek olur[13].

Şunu da belirtelim ki, "insan" kelimesi kök itibariyle hangi kelimeden türemiş olursa olsun "beşer" manasında kullanılmıştır[14].

İslâm geleneğinde insan kelimesinin kökeni ve tanımıyla ilgili söylenenler genellikle bu çerçevede kalmaktadır. Bunların dışında bir de insan, "konuşan canlı" olarak tarif edilmiştir[15].

Bunlardan başka insanla ilgili daha pek çok tanımlar yapılmıştır. İnsan hakkındaki en eski felsefî ve ilmî araştırma Aristo'ya aittir. Onun "düşünen hayvan" veya "akıllı hayvan" tanımı bugüne kadar hüküm sürmüştür. Aristo insanı konuştuğu, düşündüğü ve toplum hayatı olduğu için başka

---

11 el-Bakara (2), 61
12 Râgıb, *Müfredât*, s. 34
13 Elmalılı, *Hak Dini*, IX, 6428
14 Cevherî, *es-Sıhâh*, III, 904; İbn Manzûr, *Lisânu'l-arab*, VI, 12-13
15 Bkz. Cürcânî, *et-Ta'rifât*, s. 38 (insan md.)

hayvanlardan ayırıyor ve yukarıdaki tanıma "toplum kuran canlı" tanımını katıyor. İnsan "akıllı varlık" olarak daha aşağı varlıklardan ayrılmakla kalmaz; Aristo'ya göre bu akıl sıfatı onu üstün âlemle temasa geçirir[16].

İnsanın "konuşan hayvan" veya "konuşan canlı" olarak tanımlanması yeterli bulunmamıştır. Çünkü insan olduğu halde konuşma yeteneğine sahip olmayan kimseler de vardır[17].

Aristo'ya ait olan "insan akıllı hayvandır" tanımı da eksiktir. Çünkü, hayvan psikolojisine ait yeni tetkikler, hayvanların zekadan yoksun olmadıklarını göstermektedir. Ayrıca insan sadece zekadan meydana gelen bir varlık değildir. İnsanî varlığı meydana getiren yalnız düşünce yeteneği değildir. İnsan; heyecan, duygular, ihtiraslar, inançlar vs'den ibaret olan ruhî bir bütünden oluşmaktadır[18].

Pozitif olarak ise insan: "Zekaya sahip olan ve zekaya dayanarak eylemde bulunan bir varlık" diye tanımlanmıştır[19].

Franklin ve Marx tarafından ileri sürülen ve W. James ve Bergson tarafından genişletilen bir başka tarife göre de insan, "Alet yapan canlı" (homo faber) diye tanımlanmaktadır. Ancak insanı "alet yapan canlı" diye tanımlamak da eksik görünmektedir. Gerçi teknik, insanın en önemli icatlarından biridir. Fakat hayvanlar da bir nevi alet yapıyorlar denebilir. Karıncalar, arılar, kunduzlar, köstebekler ve kuşlar yuvalarını çok karmaşık ve mükemmel şekilde kuruyorlar. Maymunlar kendilerini korumak için silah olarak yaptıkları yapraklar ve taşlardan faydalanıyorlar. İcat ve inşa kabiliyeti, belirli bir dereceyi aşmamak üzere bazı hayvanlarda vardır. Şüphesiz insanda çok daha üstündür ve zeka ile ilerlemeye elverişli olup, sadece ona mahsus değildir[20].

Günümüzde bazı sosyologlar hala, Aristo'ya ait olan insanın "ictimai hayvan" tanımı üzerinde ısrar etmektedirler. Halbuki insan biricik ictimaî

---

16 Ülken, *Varlık ve Oluş*, s. 212. Ayrıca bkz. A. mlf. *Eğitim Felsefesi*, s. 95
17 Coşkun, *Hz. Peygamber'in İnsan Anlayışı*, s. 53
18 Ülgen, *Eğitim Felsefesi*, s. 95
19 Gehlen, *İnsan*, s. 4
20 Ülgen, *Eğitim Felsefesi*, s. 97

hayvan değildir. Köstebekler, kunduzlar, karıncalar, arılar, hatta göçmen kuşlar insandan daha az ictimaî değildirler. Onların içgüdü ile hareket ettiklerini, insanın ictimaî kişiliğe, "biz şuuruna" dayandığını söyleyecek olursak zaten bu tanım değerini kaybeder. Çünkü o zaman işe "ictimaî hayvan"dan değil, insanın karakteristiğinden başlamak gerekecektir ki, aradığımız da budur. Nitekim yapılan incelemeler hayvanlarda da içgüdü türünden ictimaîliğin olduğunu göstermektedir[21].

Buraya kadar yer verdiğimiz tariflerden şöyle bir netice ortaya çıkmaktadır: İnsan üzerinde kesin ve mantıkî bir tarifte bulunmak, böyle bir tanım bilimsel görüş açısı, felsefî ekol ve dini inanca göre değişiklik arzedeceğinden oldukça zordur[22]. Bu gerçeğin farkında olan alimlerimiz, insanı tarif etmekten ziyade, insanı diğer canlılardan ayıran hususlar üzerinde durmuşlardır. Bu tabii bir durumdur. Çünkü Allahu Teala her cins mahluku kendi hususiyetleriyle tek kılmıştır[23].

İnsanı hayvanlar serisinde en mükemmel bir varlık gibi gören bütün bu tanımlara zıt olarak, insanın hayvanlara nazaran bağımsızlığını, hatta tekliğini ele alan başka türlü tanımlar da ileri sürülmüştür. Son yıllarda birçok araştırmacı, bu yeni fikir üzerinde çalışmaktadır. Onlar, insanın kendi çevresinin esiri olmadığını, tabiat unsurlarının ona kendini empoze etmediğini, tersine, insanın nev'î karakterinin yakın çevredeki çekici tesire karşı koymak olduğu görüşünden hareket etmektedirler. Böyle düşünenlerin başında Ma Scheler gelir. Bu düşünür insandaki en önemli vasfın, hayvandan farklı olarak yakın çevreye uyma değil, ona ve kendi eğilimlerine karşı mukavemet olduğunu ileri sürmektedir. Alman Biyolojisti Uekül de bu görüşü tecrübelerle desteklemiştir. Bu zat, hayvanın yakın çevreye tam bir uyma halinde olduğunu, insanın ise çevresini oluşturduğunu ve yakın çevreye karşı dayandığını göstermiştir[24]. Bununla beraber, İslâmî anlayışa göre insan müessir ve müteessir bir varlıktır. Yani, bazı durumlarda çevresine etki etmekte ise de, bazen da çevreden etkilenmektedir. Bundan

---

21 Ülgen, *Eğitim Felsefesi*, s. 96
22 Şeriati, *Marksizm ve Diğer Batı Düşünceleri*, s. 19
23 Ferec, *Mekâlün fi'l-insan ve't-tevhîd*, s. 18
24 Ülgen, *Eğitim Felsefesi*, s. 97

dolayı, insanı hayvandan ayıran özelliğin çevresine hükmetmesi değil, hükmedebilme kabiliyeti, başka bir ifadeyle iradeye sahip olması olduğunu ifade etmek daha uygundur[25].

İnsanın tanımıyla ilgili söylenenler, insanı bir bütün olarak ele almaktan uzaktır. Her bilim ve felsefî görüş, insana yalnız bir yönüne ağırlık vererek baktığı için, onu bir bütün olarak ele alan İslâmın ulaştığı sonuçlara ulaşamaz. Bundan dolayı bu çerçevede insanın tanımıyla ilgili söylenenler yeterli değildir. Kur'an ve Sünnet'te insan, sahip olduğu bütün değerlerle ve kendi bütünlüğü içerisinde ele alınmıştır. İnsan akıl sahibi bir varlıktır. Onu dine muhatap kılan da aklıdır. Aklı olmayanın dini de olmaz[26]. Çünkü vahyin ruhundaki potansiyel manayı ancak akıl kavrayabilir. Ama insan sadece akıldan ibaret değildir. Onun bir de ruhi yapısı vardır. Ruh, bedeni ayakta tutan bir cevher olarak, insan için hayat kaynağıdır. İnsanın ayrıca bedeni yönü ve bu yönüne hizmet eden nefsi vardır. Ayrıca insan irade sahibidir. Davranışlarında hür bırakılmış ama, sonucundan da sorumlu tutulmuştur. Bütün bu hayatının neticesinde de hesaba çekilecek ve Allah'a hesap verecektir[27].

İslâm, insanı tanımlamaktan ziyade onu bu ve benzeri değişik yönleriyle ele almıştır. Biz de, çalışmamızın devam eden bölümlerinde Kur'an ve Sünnet'e göre insanı ele almaya çalışacağız. Bunun için de öncelikle insanın ruh ve cesetten mürekkeb bir canlı olduğu üzerinde duracağız. Daha sonra da insanın akıl, kalb ve nefis sahibi bir varlık olmasını inceleyeceğiz.

2. İnsanın Ruh ve Cesedden Mürekkep Bir Varlık Olması

İnsanla ilgili çalışma yapmanın temel şartı, insanı iyi tanımaktır. İnsan, bütün yönleriyle iyi tanınmazsa, insanla ilgili yapılan tarifler ve değerlendirmeler isabetli olmaz. İnsan, sadece biyolojik yapısıyla kendini ortaya

---

25 Coşkun, *Hz. Peygamberin İnsan Anlayışı*, s. 55-56
26 Bkz. Hindî, *Kenzu'l-ummâl*, III, 379
27 İnsanın sorumluğu ve hesaba çekileceğiyle ilgili âyetler için bkz., el-Kıyâme (75), 36-40; ez-Zilzâl (99), 7-8; et-Tekâsür (102), 8

koyan bir varlık değildir. Onun biyolojik yapısının yanında bir de ruhi yönü vardır. Bu açıdan insan, ne sadece ruhtur, ne de sadece bedendir[28]. İnsan iki farklı alemin birleşik noktasında, ruhî ve maddî hususiyetleri kendinde toplayan bir yapıya sahiptir. Bu iki ayrı alan insanda birleşmiştir. Ancak, insan bunların ayrı ayrı hiçbiri değildir. Bunların birleşmesiyle ortaya çıkan bir başka varlıktır.

İnsanın yapısı çift tabiatlı olmakla beraber, birbirinden tamamen ayrı ve her biri kendi istikametinde hareket eden iki farklı unsurdan meydana gelmemiştir. İnsan, ruh ve bedenden meydana gelmiştir, ama bu ikisi birbirinden tamamen ayrı değildir.

Bu itibarla, "Ben onu düzenlediğim, insan şekline koyduğum ve içine ruhumdan üflediğim zaman…"[29] âyetiyle ilgili, Muhammed Kutub'un da belirttiği gibi, insan mahiyetiyle ilgili beden ve ruhun oluşumu aynı vetirede gerçekleşmiştir. Ruh ve beden için ayrı alanlar olmayıp, her ikisi de içiçe girmiş bulunmaktadır. Böylece o çamurdan varlık aynı süreçte hem ruhî, hem de bedenî yapıya birden sahip olmuştur. Bu mekanizmada bir unsur diğerinden farklı olarak mütalaa edilemez. Çünkü insan sadece çamurdan yoğrulmamıştır. Sadece ruhtan da ibaret değildir. Her iki unsur birbiriyle karışmış ve içiçe girmiş ve böylece karışık evsafta ve nitelikleri birbiriyle özdeşleşmiş, tek bir mekanizma teşekkül etmiştir.

İnsanın bütün faaliyetleri, duyguları ve hayatla ilgili tasarrufları, insan mekanizmasındaki bu büyük gerçek üzerine kurulur[30].

Kur'an'a göre, insan tabiatı, biri maddi, diğeri de manevî olmak üzere iki unsurdan meydana gelmektedir Diğer bir ifadeyle ruh ve cesed, Kur'ân-ı Kerîm'de insanî zatın temeli olarak ifade edilmektedir[31]. Kur'ân-ı Kerîm'de ruh ve cesed, insani zatın özüdür. Bu ikisiyle hayat tamam olur[32]. Kur'an, yaratılışı itibarıyla insanın bu iki yönüne işaret ederken, insanın

---

28 Cebr, *Hakikatü'l-insan*, s. 83
29 el-Hicr (15), 29
30 Kutub, *İnsan Psikolojisi Üzerine Etüdler*, s. 65-66
31 Ebu'l-Ayneyn, *Felsefetü't-terbiyeti'l-İslâmîyye fi'l-Kur'ani'l-Kerim*, s. 82
32 Akkad, *el-İnsân fi'l-Kur'ân*, s. 23

topraktan yaratıldığını[33] ve Allah'ın nefhası olduğunu[34] belirtir. Böylece Kuran, insanın varlık yapısında iki alanın birleştiğine dikkat çekmektedir. Bunlardan birisi ölümlü alan yani beden, diğeri ölümsüz alan yani ruhtur. Peygamberimiz de değişik hadislerinde insan için ruh ve cesed ifadelerini birlikte kullanmış ve insanın ruh ve bedenden mürekkeb bir varlık olduğuna dair bir delilin olmadığı konusundaki şüpheleri ortadan kaldırmıştır[35]. O, bir hadislerinde; *"Kim şu üç şeyden uzak iken "ruhu" "cesed"inden ayrılırsa cennete girer"*[36] buyurmuş, başka bir hadislerinde ise; *"ölüm döşeğinde olan kimsenin yanında melekler hazır bulunur. Kişi sâlih bir kimse ise melekler: Ey güzel cesedde olan güzel nefis (ruh)! Övülerek cesedden çık. Seni rahmet, cennet ve Allah'ın rızası ile müjdeliyoruz.."*[37] buyurarak insanın ruh ve bedenden oluşan bir varlık olduğuna işaret etmiştir. Yine Hz. Ömer'in Peygamberimize *" Ya Rasûlallah!, Kendilerinde ruh bulunmayan şu cesedlere ne söylüyorsun"*[38] diye sorması, yine aynı şekilde sahabenin de bu konuda bilgi sahibi olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.

Şimdi, Kur'an ve Sünnet'in verilerine göre, insanı oluşturan bu iki unsuru genel hatlarıyla ele alacığız.

a. Cesed

Cesed, eti ve kanı olan cisim demektir[39]. İnsanın maddi yapısının adıdır. Bu yönüyle cesed, insanın biyolojik yapısının tamamını ifade etmektedir. Kur'ân-ı Kerîm'de insanın maddi yapısını ifade için "cesed", "beden" ve "cisim" kelimeleri geçer. Kur'an'da ikisi de insan hakkında olmak üzere, biri "beden" anlamında tekil[40], diğeri de "şekil, dış görünüş, cüsse"

---

33 Bkz. el-En'âm (6), 2; el-Hicr (15), 28; Sâd (38), 71
34 Bkz. el-Hicr (15), 29
35 Coşkun, *Peygamberimiz'in İnsan Anlayışı,* s. 61
36 İbn Mace, Sadaka 12
37 İbn Mace, Zühd 31
38 Buhârî, Megâzî 8
39 Elmalılı, *Hak Dini,* IV, 2283
40 Bkz. el-Bakara (2), 247

anlamında çoğul olarak[41] iki âyette "cisim" kelimesi geçmektedir. Ayrıca bir âyette "beden"[42], dört âyette de "cesed"[43] kelimeleri kullanılmıştır[44].

Kaynaklarda bu kelimeler arasındaki anlam farkları üzerinde de durulmuştur. Buna göre beden büyüklüğü bakımından, cesed ise rengi bakımından cüsseyi ifade eder[45]. Başka bir açıklamaya göre cisim organik yapının tamamı, beden ise baş, kollar ve bacaklar dışında kalan gövde için kullanılır[46].

İnsanın en güzel şekilde yaratıldığını beyan eden Kur'ân-ı Kerîm[47], değişik âyetleriyle insanın maddi yapısının oluşum safhalarına dikkat çeker. Ana hatlarıyla bunları şu şekilde sıralamak mümkündür:

Turab (toprak): *"Allah Adem'i topraktan yarattı"*[48].

Tin (çamur): *O Allah ki, sizi çamurdan yaratmıştır"*[49].

Sülaletün min tin (süzülmüş çamur): *"Kasem olsun, Biz insanı süzülmüş bir çamurdan yarattık"*[50]

Tin-i lâzib (yapışkan çamur): *"Biz onları yapışkan bir çamurdan yaratmışızdır"*[51].

Hame-i mesnûn (cıvık balçık): *"…Biz insanı şekillenmiş cıvık bir balçıktan yarattık"*[52].

Salsâl (kuru çamur): *"Andolsun biz insanı kuru bir çamurdan yarattık"*[53].

---

41 Bkz. el-Münâfikûn (63), 4
42 Bkz. Yûnus (15), 92
43 Bkz. el-A'râf (7), 148; Tâhâ (20), 88; el-Enbiyâ (21), 8; Sâd (38), 34
44 Karlığa, "Cisim", *DİA*, VIII, 29
45 Râgıb, *Müfredât,* s. 51
46 İbn Manzur, *Lisânu'l-arab*, XIII, 47
47 Bkz. et-Tîn (95), 4
48 Âl-i İmran (3), 59
49 el-En'âm (6), 2
50 el-Müminûn (23), 12
51 es- Saffât (37), 11
52 el-Hicr (15), 26
53 el-Hicr (15), 26

Bu âyetler, insanın yaratılış safhalarını göstermektedir. Bütün bu aşamalardan geçen insana Allah ruh üflemiş ve onun yaratılışını tamamlamıştır. Bu durum Kur'an'da şu şekilde ifade edilmektedir: *"(Rabbin), Ben onu düzenleyip insan şekline koyduğum ve ona ruhumdan üflediğim zaman, derhal onun için secdeye kapanın, (dedi)."*[54]. Bu âyetten de anlaşıldığı gibi, insanın yaratılışı ruhun üflenmesiyle tamamlanmış ve insan bu şekliyle "ahsen-i takvim" sırrına mazhar olmuştur[55].

b. Ruh

İnsanı oluşturan bir diğer unsur da ruhtur. Bedenin hayat ve hareket kaynağı ruhtur. Ancak ruhun ne olduğu, tarifi, işlevi vs. tarih boyunca hep tartışma konusu olmuştur. Bundan dolayı, konuyu bütün yönleriyle ele almak, ancak müstakil bir çalışmayla mümkün olabilir. Bu çalışmada ruh meselesine de temas etmemizin sebebi, inceleme konumuz olan insanın mahiyetini tesbit için, insanı oluşturan unsurları ele almak ve bunların ne olduğuna ana hatlarıyla işaret etmektir.

Ruh inancı, Kur'an'daki gaybi inançlardan biridir[56]. Bundan dolayı ruh konusu hususî, bir öneme sahiptir. İslâm'a göre ruh beşeri oluşun merkezidir. Ruh, bütün beşerî tekevvünün dayandığı kaide ve temel olma özelliğini taşır. Buna ilaveten onun insanı Allah'a yaklaştıran, Allah'la teması gerçekleştiren bir vasıta olması çok önemlidir[57].

"Ruh", nefes, nefis, insana canlılığı, hayatı kazandıran şey gibi manalara gelir[58]. Kur'an'a göre ruh, Allah bilgisi dahilinde olan ve insanların hakkında pek bilgi sahibi olmadıkları bir varlıktır[59]. Allah insana kendi ruhundan üflemiştir[60]. Ruh, müfessirlerin de beyanına göre[61] Kur'an'da bazı

54 el-Hicr (15), 29
55 et-Tîn (95), 4
56 Akkad, *el-İnsan fi'l-Kur'an*, s. 23
57 Kutub, *İslâm Terbiye Metodu ve Ahlak Sistemi*, s. 60
58 Râgıb, *Müfredât*, s. 299; Râzî, *Mefatîhu'l-gayb*, XXI, 36
59 el-İsrâ (17), 85; İbn Manzur, *Lisânu'l-arab*, II, 462
60 el-Hicr (15), 29; es-Secde (32), 9; Sâd (38), 72
61 Bkz. Râzî, *Mefatîhu'l-gayb*, III, 177; Elmalılı, *Hak Dini*, I, 413

yerlerde[62] Cebrail manasında kullanılmıştır. Hz. İsa'ya da ruh denmiştir[63]. Kur'an da ruh olarak isimlendirilmiştir[64].

Mahiyet itibariyle beden cevherinden farklı olan ruh, ölümden sonra da duyarlı halde kalmaktadır, yani ruh bakîdir[65]. Yaratılmış olduğu için başlangıcı vardır ama sonu yoktur[66].

Gazalî, ruhun iki manada kullanıldığını belirtmektedir. Ruhun birinci manası: "Kaynağı cismani kalbin boşluğunda bulunan bir latif cisimdir. Damarlarda kan vasıtasıyla bedenin her tarafına yayılır. Görmek, duymak, koku almak ve benzeri duyularla hayat nurunun buradan uzuvlara akması, odanın köşelerinde dolaştırılan lambadaki ışığın o köşeleri aydınlatmasına benzer. Hayat, o köşede meydana gelen aydınlık gibidir. Ruh ise lamba gibidir."

Gazali'ye göre ruhun ikinci manası şöyledir: "Ruh, insanın, görülmeyen, müdrik ve alim olan bir parçasıdır. "*Sana ruhtan sorarlar, de ki: Ruh, Rabbimin emrindendir*"[67] âyetinde anlatılan bu ruhtur. Bu, acayib bir emr-i Rabbanidir ki, bunun hakikatını akıl ve fehimlerin çoğu anlamaktan acizdir"[68].

Genel anlamda ruh, canlılara hayat veren özdür. Varlıkların temelidir. Allah'a en yakın yaratıktır[69]. Hususî, olarak da, insanların Allah ile irtibat ve temas vasıtasıdır. Çünkü yaratılışı icabı Allah ile irtibat kurmaya kabiliyetli kılınmıştır. Allah'ın ruhundan bir tecellidir[70]. Onun içindir ki ruh, kendi başına yaratanına yol bulabilir[71].

---

62 el-Bakara (2), 87, 253; el-Mâide (5), 110; en-En-Nahl (16) (16), 102; eş-Şuarâ (26), 193; en-Nebe (78), 38
63 Râgıb, *Müfredât*, s. 299; İbn Manzur, *Lisânu'l-arab.*, II, 463
64 eş-Şûrâ (42), 52; Albayrak, *Kur'an'da İnsan-Gayb İlişkisi*, s. 122. Geniş bilgi için bkz. Ateş, *İnsan ve İnsanüstü*, s. 168-169
65 Elmalılı, *Hak Dini*, I, 547
66 Ateş, *İnsan ve İnsanüstü*, s. 15
67 el-İsrâ (17), 85
68 Gazâlî, *İhya*, III, 10
69 Ateş, *İnsan ve İnsanüstü*, s. 15
70 Bkz. el-Hicr (15), 28-29
71 Kutub, *İslâm Terbiye Metodu*, s. 58

İşte insanın terkibini oluşturan unsurlardan birisi olan ve insanın bedeni tarafına nisbetle kompleks, kapalı, müphem ve alabildiğine geniş, hakkında kimsenin net bir şey bilmediği bu ruh, yine tamamen bilindiği iddia edilemeyen bedenle birleşmekte, neticede insan denen meçhul varlık meydana gelmektedir. Bu varlığın hangi unsurlardan oluştuğunu, hakkında nelerin bilinip nelerin bilinmediğini, kabiliyetlerinin hangi noktalara kadar uzandığını bilmeden ve de düşünmeden, insanı eğitmeye[72] ve istihdam etmeye çalışmak neticesiz bir çalışma olacaktır.

İnsanı sadece bedeniyle ele almak ne kadar eksik ve hatta yanlışsa, sadece ruhuyla değerlendirmek de o kadar eksik ve yanlıştır. İnsan, ruh ve bedenden oluşan bir bütündür. Hz. Peygamberin muhataplarını çok iyi tanıması ve buna göre insanları eğitmesi ve istihdam etmesi, bunu yaparken de insanı sahip olduğu bütün melekeleriyle bir bütün olarak değerlendirmesi, ruha hitap ederken aklı ihmal etmemesi gibi bütüncül yaklaşımları ve bu eksendeki uygulamaları bizler için örnek olup, insan eğitim ve yönetimindeki başarının temel faktörü olacaktır.

3. İnsanın Kalb, Akıl ve Nefis Sahibi Bir Varlık Olması

İnsanın ruh ve bedenden oluştuğu yukarıda bahsedilmişti. Bu iki ana unsurun tezahürleri sayılabilecek olan bazı latifeler vardır ki, bunlar kalb, akıl ve nefistir. Kur'an ve Sünnet'te bu latifelere yönelik bilgiler yer almaktadır. Hatta daha önemlisi, bu latifeler bir bütün olarak ele alınmakta ve asla biri diğerine feda edilmemektedir. Bu durum, insan anlayışı konusunda İslâm'ın diğer din ve sistemlerden ayrıldığı en önemli husustur.

Kur'ân-ı Kerîm, bir realite olarak her insanın yaratılıştan bazı farklılıklara sahip olduğuna işaret etmekte ve *"Sizin işleriniz çeşit çeşittir"*[73] buyurmaktadır.

Seyyid Kutup bu âyetle ilgili şu yorumu yapmaktadır: "Gerçekten sizin uğraşılarınız değişik değişiktir. Gerçek yapısı açısından birbirinden ayrıdır. Nedenleri değişik, yönleri değişiktir. Ve sonuçları da değişiktir...

72 Coşkun, *Hz. Peygamberin İnsan Anlayışı*, s. 67
73 el-Leyl (92), 4

Yeryüzünde insanların karakterleri ve huyları değişik değişiktir. Eğilim ve arzuları, düşünce yapıları, değer verdikleri şeyler hep ayrı ayrıdır. Hatta insanların herbiri hususî, bir gezegende yaşayan apayrı bir alemdir sanki..."[74].

Peygamberimiz de *"Amel edin, herkes için ne yaratılmışsa, kendisine o yönde bir kolaylık vardır"*[75] buyurmaktadır. Yani, kim ne kabiliyet üzere yaratılmışsa, o iş ona kolaylaştırılmıştır[76].

Hz. Peygamberin: "*Ümmetimin ihtilafı rahmettr*"[77] hadisinde temas edilen "ihtilaf"tan bir maksadın mesleğe yönelik olabileceğini söyleyen alimler mevcuttur. Hz. Peygamber, tebliğatında ve hatta teşriatında bu farklılığa dikkat etmiştir. Kur'an'ın yedi harf üzere inmesinin bir manasının da bu olduğunu, muhatap meselesini, Peygamberimizin, daha risaletinin ilk günlerinde dikkate aldığını, hadisin Ubey b. Ka'b'dan gelen bir vechi göstermektedir[78]: Hz. Cebrail'in ziyaretinde, Peygamberimiz, Cebrail'e: "Ben ümmi bir ümmete gönderildim, içlerinde yaşlı kadınlar, ihtiyar erkekler var, genç kızlar, delikanlı oğlanlar, hiç kitap okumamış insanlar var" diye endişesini izhar eder. Hz. Cebrail: "Kur'an yedi harf üzere indirildi"[79] diyerek dinde her mizacın anlayışına uygun nüansların ve farklı üslupların ve mana derecelerinin olduğunu haber vererek Peygamberimizi teskin eder[80].

Allah, her insanı yetenek bakımından farklı yaratmıştır. Bazı kimselerin akli melekeleri daha iyi gelişmiştir. O kimseler muhakemeye dayalı işlerde daha başarılı olurlar. Bazı kimselerin ise duyguları daha fazla gelişmiştir. Onlar da, sanata dayalı işlerde daha verimli ve başarılı olurlar. Yine bazılarının fiziki bedenleri daha güçlü olur. Bunlar da fiziki güç ve dayanıklılık isteyen işlerde kullanılmalıdırlar.

---

[74] Kutub, *Fi Zilâl*, VI, 3922
[75] Müslim, Kader 9
[76] Canan, *Peygamberimizin Tebliğ Metotları*, I, 46
[77] Aclûnî, *Keşfü'l-Hafâ*, I, 66
[78] Canan, *Peygamberimizin Tebliğ Metotları*, I, 66
[79] Tayalisî, *Müsned*, s. 73
[80] Canan, *Peygamberimizin Tebliğ Metotları*, I, 46

Peygamberimiz gerek dini tebliğ ederken, gerekse insanları istihdam ederken bu ferdî farklılıkları göz önünde bulundurmuş ve insanları sahip oldukları meleke ve yetenekleriyle bir bütün olarak değerlendirmiştir.

İslâm'ın insan anlayışında kalb, akıl ve nefis gibi unsurlar önem taşımaktadır. Biz de bu latifeleri Kur'an ve Sünnet ışığında ve ana hatlarıyla ele alacağız.

a. Kalb

"Kalb", yürek ve gönül mânâlarına gelir, yani "kalb" iki mânâya kullanılır. Birisi göğsün sol tarafında, sol memenin altına doğru konulmuş bir çeşit çam kozalağı şekline benzer bir durumda (sanavberiyyü'ş-şekl) ve bedendeki etlerin hiç birine benzemiyen, hem sinir ve hem kas dokularının esaslarını toplayan belli bir et parçasıdır ki, atar ve toplar bütün damarların köküdür. İçinde karıncıkları ve kulakcıkları vardır. İnsanın uzuv ve organları içinde kendi kendine hareket eden odur. Ruha ait iticilik ondan başlar. Bu, motoru kendinde, kendi kendine açılıp kapanan bir tulumbadır. Kan dolaşımı buna borçludur. Ve bununla beraber bu hareketin solunum ve akciğer hareketi ile de bir ilgisi ve paralelliği vardır. Bu kalb, beden ilimlerinden olan Tıp ilminin ve doktorların meşgul olduğu bedenî ve yeri belli olan kalbtir. Buna biz dilimizde yürek deriz. Nitekim mideye de kursak deriz ki, "kursak aşını, yastık başını ister" deyişi bunu ifade etmektedir. İkincisi, ruhanî, ilahî bir lütuf olan ve bütün şuur, vicdan, duygu ve sezgilerimizin, düşünme kuvvetimizin kaynağı yani manevî âlemimizin merkezi bulunan, yeri belli olmayan kalbtir ki, "insan ruhu" da denilir. İnsanın asıl gerçeği bu kalbtir[81].

İnsandaki bu rabbani latifeye kalb denilmesi bu manevi cevherin vücuttaki kalb ile ilişkisinin bulunması, fonksiyonlarının onun aracılığıyla gerçekleşmesi dolayısıyladır. Kalb çok değişken olduğu için bu ismi almıştır. Kur'an ve hadislerde kalbin mahiyeti ve tarifi üzerinde değil

---

81 Elmalılı, *Hak Dini*, I, 209-210 Ayrıca bkz. Gazâlî, *İhya*, III, 9

fonksiyonları ve nitelikleri üzerinde durulmuştur. Kur'an ve hadiste geçen kalb kelimesi insanın anlama, kavrama, düşünme ve eşyanın hakikatını bilme yönünü, başka bir ifadeyle insanı insan yapan ve diğer canlılardan ayıran temel niteliğini dile getirir. İnsanın idrak eden, bilen ve kavrayan tarafı olduğu için kalb ilahi hitaba muhataptır, yükümlü ve sorumludur. Dinî ve insanî hayatın merkezinin kalb olduğu Kur'an ve hadislerde açıkça ifade edilmiştir. *"Kalbleri var ama onunla bir şey anlamıyorlar."*[82] *"Akletmek için onlarda kalb yok mu?"*[83] *"Kalbi olanlar için bunda öğüt vardır."*[84] mealindeki âyetler kalbin idrak, ilim, marifet ve düşünme aracı olduğunu ortaya koymaktadır[85].

Kalb, iman ve inkar mahalli olduğu için çok önemlidir. Peygamberimiz, *"İman ve hased, bir kulun kalbinde bir araya gelmez"*86 gibi hadisleriyle bu hususa işaret etmiştir. Ayrıca, *"Allah sizin suretlerinize ve mallarınıza değil, sizin amellerinize ve kalblerinize bakar"*87 buyurmaktadır. Bu hadis, insanın özünün ve hakikatının kalb olduğuna işaret etmektedir.

Kalb, değişken bir yapıya sahip olduğu için[88], mü'minlerin kalblerini kontrol etmeleri veya kalb temizliği ve duruluğu çok önemlidir. Kalbi imanla aydınlanmamış kimselerden ideal bir toplum oluşamayacağı gibi, bu şekildeki insanlara güvenerek iş yapmak da mümkün değildir. Bundan dolayı Peygamberimiz önce kalblere hitap etmiş, kalbleri fethetmiş ve Allah ve Peygamber sevgisini kalblerde yerleştirmiştir[89]. Zira, kalblerin kabul etmediği bir şey, kalıcı olmaz. Kalbin etkisi kılıçtan daha fazladır. Ülkelerden önce gönüller fethedilmelidir ki, fetihler kalıcı olsun. Çünkü gönül, fethin ilk durağıdır.

82 el-A'râf (7), 179
83 el-Hac (22), 46
84 Kâf (50), 37
85 Uludağ, "Kalb", *DİA*, XXIV, 230
86 Nesai, Cihad 8
87 İbn Mace, Zühd 9
88 Bkz. Buhârî, Tevhid 11; Müslim, Kader 17
89 Bkz. Buhârî, İman 8, 13

b. Akıl

Lügatte fiil olarak, "anlamak, idrak etmek, baliğ olmak, engellemek ve bağlamak"[90] gibi anlamlara gelen "a-k-l" fiilinin mastarı olan "akıl" kelimesi, cehaletin ve ahmaklığın zıddı (ilim)[91], sığınak; diyet, kalb, bir çeşit kumaş, tarak, bağ[92], iyiliği kötülükten ayırma kabiliyeti, idrak merkezi ve hafıza anlamlarında kullanılmaktadır[93].

Akıl kelimesi lügatte oldukça farklı anlamlarda kullanılmıştır. Şemseddin Sâmî, günlük hayattaki kullanımlarını da dikkate alarak şu şekilde bir tasnife tâbî tutmaktadır:

a) Düşünme ve anlama hâssası: Bu kişiden kişiye değişkenlik gösterir. 'Bu çocuk çok akıllıdır' örneğinde olduğu gibi.

b) Anlama, idrak ve zeka: 'Onun böyle şeylere aklı ermez' misalinde olduğu gibi.

c) Mülahaza ve fikir: 'Bunu akledemedim' örneğinde olduğu gibi.

d) Hâfıza: 'O olay hâlâ aklımdadır' cümlesinde olduğu gibi.

e) Rey ve tedbir: 'Bana bir akıl ver', 'Bu aklı sana kim öğretti' misallerinde olduğu gibi.

Akıl kelimesi ıstılahta ise, sahibini uygun olmayan davranışlardan alıkoyan ilim[94], güzellik – çirkinlik, kemal – noksan veya iki şeyin hayırlısını ya da şerlisini bilme veya güzelle çirkin arasında kendisiyle ayırım yapılan kuvvet, nazarî veya zarurî ilimleri idrak eden bir nur[95], ya da eşyanın hakikati kendisiyle anlaşılan veya gâibâtı (müşahede edilemeyeni) vasıtalarla, mahsûsâtı (duyumlanabilir olanı) ise müşahede ile idrak eden mücerret bir cevher[96], gibi anlamlarda kullanılmaktatır.

---

90 Bkz. Zâvî, *Tertîb*, III, 277
91 Halil b. Ahmed, *Kitabu'l-ayn*, I, 159; İbn Fâris, *Mu'cem*, IV, 69
92 İbn Fâris, *Mücmelü'l-lüga*, III, 616-617; İbn Manzur, *Lisânu'l-arab*, XI, 458-462; Cevherî, *Sıhâh*, II, 140-141
93 Şemseddin Sâmî, *Kâmûs*, s. 943
94 Râgıb, *ez-Zerîa ilâ mekârimu'ş-şerîa*, s. 82; Cürcânî, *Ta'rîfât*, s. 157
95 Fîruzâbâdî, *Kâmûs*, s. 1336; Cürcânî, *Târifât*, s. 157
96 Cürcânî, *Târifât*, s. 157 – 158

Görüldüğü gibi, gerek lügatte, gerekse ıstılahta, biri temyiz edici alet, diğeri de ilim olmak üzere, akıl kavramının iki farklı boyutuna dikkat çekilmektedir[97]. Nitekim Râgıb el-İsfehânî (ö.518/1124) de, kavramın, hem ilmi kabule hazır kuvvet, hem de bu kuvvetle elde edilen bilgi için kullanıldığını belirtmektedir[98].

Akıl, dine muhatap olmanın temel şartıdır. Çünkü vahyin ruhundaki potansiyel manayı akıl kavrar. Peygamberimiz, "*Kişinin dini aklıdır. Aklı olmayanın dini olmaz*"[99] buyurarak, aklın önemini ve sorumluluk için temel şart olduğunu belirtmiştir. Hadislerde ayrıca amellerini ahiret düşüncesi çerçevesinde yütüten kişi de akıllı olarak ifade edilmektedir[100].

Kur'an-ı Kerîm'e göre insanı insan yapan, onun her türlü aksiyonlarına anlam kazandıran ve ilâhî emirler karşısında insanın yükümlülük ve sorumluluk altına girmesini sağlayan akıldır. Kur'an'da akıl kelimesi biri geçmiş, diğerleri geniş zaman kipinde olmak üzere kırk dokuz yerde fiil olarak geçmektedir. Bu âyetlerde genellikle "akletme"nin, yani aklı kullanarak doğru düşünmenin önemi üzerinde durulmuştur[101].

İslâm, akıl ve mantık dîni değildir. Yani, aklın ve mantığın ürünü olan bir din değildir. O, vahiy dinidir. Ama akla aykırı hiçbir hükmü de yoktur. İslâmîyet, akla büyük önem vermiş ve onu insanın en önemli insânî yönü olarak kabul etmiştir. Hükümlerini akla tasdik mecburiyeti olmamakla beraber, genelde ilkelerini, teklif ve emirlerini aklı da doyuracak ve ikna edecek şekilde getirmiştir. Peygamberimiz de muhataplarını ele alırken, onların akıllarını hesaba katarak konuşmuş ve önce akıl ve mantık planında onları ikna etmiştir. Böylece teklif ve önerileri daha çabuk kabul görmüştür. Şu olay Peygamberimizin bu yönü hakkında bizi aydınlatmaktadır:

---

97 Ünal, *Hadisleri Tespitte Yöntem Sorunu*, s. 33
98 Bkz. Râgıb, *Müfredât*, s. 511
99 Hindî, *Kenzu'l-ummâl*, III, 379
100 Tirmizî, Kıyame 25
101 Âyetlerin bazıları için bkz. el-Ankebût (29), 43; el-Bakara (2), 171; Yûnus (10), 100; el-Mülk (67), 10

Allah Rasûlü'nün huzuruna bir genç gelir. "Ya Rasûlellah, zina için bana izin ver, çünkü tahammül etmem mümkün değil" der. Orada bulunanlar bu genci azarlarlar. Peygamberimiz ise gence tepki göstermez ve gence yaklaşmasını söyler. Genç yaklaşır ve oturur. Peygamberimizle genç arasında soru cevap şeklinde cereyan eden şu konuşma geçer:

– Böyle bir şeyin senin ananla yapılmasını ister miydin?

– Anam babam Sana feda olsun Ey Allah'ın Rasûlü, istemezdim.

Hiç bir insan da, anasına böyle birşey yapılmasını istemez!

– Senin bir kızın olsaydı, ona böyle bir şey yapılmasını ister miydin?

– Canım Sana feda olsun Ya Rasûlallah, istemezdim.

Hiçbir insan da, kızı için böyle birşey yapılmasını istemez!

– Halanla veya teyzenle böyle birşey yapılmasını ister miydin?

– Hayır, Ya Rasûlallah, istemezdim!

– Kız kardeşinle ister miydin bir başkası onunla zina etsin?

– Hayır, hayır, istemezdim.!,

Hiç kimse de, halasıyla ve teyzesiyle zina edilmesini istemez.

Peygamberimiz bunun üzerine elini gencin göğsüne koyar ve şöyle dua eder: "Allahım bunun günahını bağışla, kalbini temizle ve namusunu muhafaza buyur." Bu genç bundan sonra haram işlemeye yeltenmemiştir[102]. Yani bir iffet abidesi haline gelmiştir.

Bu rivâyet, Peygamberimizin zina etmek için izin isteyen bir gence karşı akıl ve mantık planında ortaya koyduğu yumuşak tavrı bariz bir şekilde göstermektedir. Peygamberimiz öncelikle genci yumuşak karşılamış, onu sakin bir şekilde dinlemiş ve yanına çağırmıştır. Dizlerinin dibine gelen bu genci akıl ve mantık planında ikna etmiştir. Böyle yapması daha etkili olmuş ve genç kendi isteğiyle Peygamberimizin hedeflediği neticeye ulaşmıştır. Bu metod ve yöntemin Peygamberimizin tebliğinin geneline hakim olduğunu söylemek mübalağa olmayacaktır.

---

102 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, V, 256, 257

c. Nefis

İnsanın kendisiyle yemek, içmek ve evlenmek gibi zevk aldığı şeyleri arzu eden "şey" diye ifade edilen nefis[103], kelime anlamı itibariyle bir şeyin zatı ve kendisi demektir. Ruh ve kalb manasına da gelir. Şeriat örfünde şehvet ve gazab duygusunun başlangıcı olan nefsanî kuvvete de denilir[104].

Gazâlî nefse iki mana vermektedir:

Birincisi: Nefisten, insanoğlundaki şehvet ve öfke kuvvetini derleyici mana kastedilir. Tasavvuf ehli genellikle bunu kullanmaktadır. Çünkü tasavvuf ehli nefisten, insanoğlunun kötü sıfatlarını derleyen asıl ve esası kasteder.

Nefsin ikinci manası: İnsanın hakikatı olan latifedir. Bu latife insanın nefsi ve zatıdır. Fakat bu latife aynı zamanda hallerin değişmesi sebebiyle çeşitli sıfatlarla vasıflanır. Mesela, emir ve irade altına girip şehvetlere karşı koyabilmesi sayesinde sükuna kavuştuğu zaman ona "nefs-i mutmaine" denir[105].

Hadislere baktığımız zaman Hz. Peygamber'in nefsi değişik manalarda kullandığını görürüz.

1. Hz. Peygamber nefsi bir şeyin zatı ve can manasına kullanmıştır. Şu hadisler buna misal teşkil eder:

"…Canın (nefs) diyeti yüz devedir…"[106]

"Resûlullah (sav)'ın yanından bir cenaze geçti de ona ayağa kalktı, kendisine onun bir Yahudi olduğu söylenince 'O da bir nefis değil miydi?' cevabını verdi"[107]

2. Hz. Peygamber nefsi bazen ruh manasında kullanmıştır. Şu hadisleri buna örnek gösterebiliriz.

---

103 Dihlevî, *Huccetullâhi'l-bâliğa*, II, 88
104 Elmalılı, *Hak Dini*, I, 223
105 Gazâlî, *İhyâ*, III, 10-11
106 Nesâî, Kasâme 46
107 Müslim, Cenâiz 81; Buhârî, Cenâiz 50

"Ölen mü'minin ruhu, zimmetindeki borç ödeninceye kadar, borçluluğundan dolayı tutukludur"[108]

Hz. Peygamber'e kıyametin ne zaman kopacağından sorulmuş O da: *"Bugün, üzerinden yüz sene geçecek hiçbir üflenmiş ruh bilmiyorum"*[109] Burada Hz. Peygamber'in nefs için "üflenmiş" (menfûs) ifadesini kullanması, onun büyük bir ihtimalle ruh manasına geldiğini göstermektedir[110].

3. Nefis, şu hadiste kalb manasında kullanılmıştır:

"Zenginlik mal çokluğunda değil, gönül (nefs) tokluğundadır"[111]

4. Hadislerde nefis, şehvet ve gazabın merkezi olan bir latife olarak da kullanılır. Şu hadislerde bu manada kullanılmıştır:

"…Nefislerimizin şerrinden Allah'a sığınırız…"[112]

"Yâ Rabbî! Faydasız ilimden, korkmayan kalpten ve doymayan nefisten sana sığınırım"[113]

5. *"Göz açıp kapayıncaya kadar olsun beni benimle (nefsimle) başbaşa bırakma"*[114] hadisinde de "nefis" benlik manasına kullanılmıştır.

Görüldüğü gibi hadislerde "nefis" kelimesi farklı anlamlarda kullanılmıştır. Ancak günümüzde, nefis denince daha ziyade şehvet ve gıdaların merkezi olan latife anlaşılmaktadır.

Şu kadar var ki, akıl, kalb ve nefis insan mahiyetinde üç zıt kutuptur. İnsanın potansiyel insanlıktan hakiki insanlığa yükselmesi bu üç dinamiği dengeli kullanmasına bağlıdır. Hususiyle nefis; kibir, haset, gurur, bencillik, şehvet, düşmanlık gibi duyguların kaynağı olmasına rağmen, insandakı mücadele azmini uyaran ve onun hakiki insanlığa yükselmesine vesile olan bir zemberek gibidir. Bu itibarla, insan, Kur'an'ın da işaret ettiği gibi,

---

108 İbn Mâce, Sadaka 12
109 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III, 326.
110 Coşkun, *Hz. Peygamberin İnsan Anlayışı*, s. 86
111 İbn Mâce, Zühd 9
112 Nesâî, Cum'a 24; İbn Mâce, Nikah 19
113 Müslim, Zikr 73; İbn Mâce, Duâ 2
114 Ebû Dâvûd, Cihâd 35; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, V, 288

nefsiyle mücadelesi, onu maddî ve manevî kirlerden arındırması sayesinde gerçek kurtuluşa giden yollara ulaşır[115]. Bu açıdan Kur'an'ın nefsin diğer mertebelerinin yanında sadece *"Kendini sorgulayıp kusurlarına pişmanlık duyan nefse andolsun"*[116] buyurarak, tezkiyeye adım atan nefse yemin etmesi oldukça manidardır. "Nefs-i levvame" bir hedef değildir. Ancak, *"Ey itminana ermiş nefis, sen Rabb'inden Rabb'in senden razı olarak dön Rabb-i Kerimine"*[117] iltifatına mazhar olmak için de ilk adım sayılan "nefs-i levvâme" aşaması ilk basamağı oluşturmaktadır. Bu netice de hiç şüphesiz, nefsin, akıl ve kalbin kontrolüne girmesiyle gerçekleşebilir.

B. İNSAN PSİKOLOJİSİNİ ETKİLEYEN FITRÎ HUYLAR

İnsan fizikî yönüyle birlikte psikolojik boyuta da sahip olan bir varlıktır. Gerek Kur'ân-ı Kerîm'de gerekse hadislerde insanların ortak huylarından bahsedilmektedir. İnsan fıtratı, insanın hareketleri üzerinde etkili olan âmillerden biridir. Fıtrat, bir bütün olarak ifade edilmekle beraber, fıtrat kavramının içinde mütalaa edilen, başka bir deyişle fıtrat kaynaklı olup değişik şekilde uzantılar halinde görülen bazı hususiyetler vardır. Fıtrat kavramı içinde yer alan ve bu kavramı dolduran unsurlardan biri de fıtrî huylardır ki, insanlar doğuştan böyle yaratılmışlardır[118].

Biz anahatlarıyla ve konuyla ilgili âyetlerden örnekler vermek suretiyle bu hususiyetlerin bir kısmını ele alacağız.

1. Bozgunculuk

İnsan yaratılış itibariyle savaşçı ve mücadelecidir. Bu duygu, menfi yönde kullanılırsa tahrip ve bozgunculuk ortaya çıkar. *"Sizinle birlikte savaşa çıkmış olsalardı, size bozgunculuktan başka bir katkıları olmazdı."*[119] âyeti de bu gerçeği ifade etmektedir. Allah meleklere yeryüzünde bir halife

---

115 Bkz. eş-Şems (91), 7-9
116 el-Kıyâme (75), 2
117 el-Fecr (89), 27-28
118 Coşkun, *Peygamberimiz'in İnsan Anlayışı*, s. 300
119 et-Tevbe (9), 47

yaratacağını söyleyince, bunu duyan melekler bu varlığın bozguncu olacağını söylemişlerdir. Bu gerçeği şu âyetten öğreniyoruz: *" O vakti hatırla ki, Rabb'in meleklere: Ben yeryüzünde bir halife yaratacağım, demişti. Melekler de, biz seni hamdinle tesbih ve noksanlıklardan tenzih etmekte olduğumuz halde orada fesat çıkaracak ve kanlar dökecek kimseler mi yaratacaksın?"*[120]

Meleklerin istifsar maksadıyla Allah'a yönelttikleri soruya karşılık, Allah insanlarda bozgunculuk vasfının olmadığını söylemiyor, ama insanın bilgi sahibi bir varlık olduğunu ifade ederek: *"Allah, Adem'e bütün isimleri öğretti."*[121] buyuruyor. Bu âyetle insana aynı zamanda hedef gösteriliyor. İlimle, bilgiyle mahiyetinde var olan menfî bir özelliğin eğitilebileceği ve hayra yönlendirilebileceği mesajı veriliyor.

Kur'an, neticesi itibariyle yıkıcı olan bozgunculuk vasfının karşısına mutedil ve meşru hareket etmeyi koymakta ve şöyle buyurmaktadır: *Ey iman edenler! Bir topluma karşı beslediğiniz kin, sizi saldırıya sevketmesin, iyilik ve takva üzerine yardımlaşın, günah ve düşmanlık üzerinde yardımlaşmayın, Allah'tan korkun. Çünkü Allah'ın azabı çetindir."*[122]

İslâm, meşru olmayan hiçbir hareketi tasvip etmez. Öyle ki, İslâm diğer bütün din ve sistemlerden farklı olarak savaş hukuku getirmiş ve savaşı bile zaruri durumlarda tecviz ederek tamamen insani çizgiye çekmiştir.

2. Nankörlük

İnsandaki menfî huylardan biri de nankörlüktür. *"Andolsun ki insan, Rabbi'ne karşı çok nankördür."*[123] âyeti, bu gerçeğin en açık ifadesidir. İnsan, Allah tarafından pek çok nimetle serfiraz kılınmış olmasına rağmen, bunları görmez ve şükür vazifesini yerine getirmez. Hatta çoğu zaman, şükredeceği halde, halinden şikâyet ederek nankörlüğünü açıkça ortaya koyar.

---

120 el-Bakara (2), 30
121 el-Bakara (2), 31
122 el-Mâide (5), 2
123 el-Âdiyât (100), 6

Kur'an, insanın bu hususiyetini ifade için *"kenûd"* kelimesini kullanmıştır. Bu kelime, *"kefûr"*, yani çok küfran-ı nimet eden demektir. Çok inkar eden (cehûd) manasına da alınmıştır. Bir şey bitirmeyen verimsiz araziye, kocasının hukukuna ve iyiliklerine küfran eden nankör kadına, yemeğini misafirden sakınarak yalnız yiyen cimriye, asi ve günahkarlara, uşağını çok döven kimselere de *"kenûd"* denmiştir[124]. İbn Abbas ve Mücahid "kenûd" kelimesini, inkarcı manasına gelen "kefûr" kelimesi ile karşılamışlardır. Hasan Basri ise "kenûd" kelimesini musibetleri sayıp döken, "kefûr" kelimesini ise Allah'ın nimetlerini unutan kişi olarak yorumlamışlardır[125].

Kur'an, nankörlüğü, nimeti bulunca şımaran, nimetten mahrum kalınca da isyan eden insanın temel zaaflarından biri olarak ele almakta ve pek çok âyetiyle bu menfî özelliğe dikkat çekmektedir[126]. Ancak, bu menfî hususiyetin karşısında "şükür" yer alır. Kur'an, *"Şâyet inanır ve şükrederseniz Allah size neden azap etsin?"*[127] diyerek mü'minleri şükre teşvik eder.

3. Zulüm

Kelime manası itibariyle "karanlık" ve "bir şeyi kendi yerinden başka bir yere koymak" anlamına gelen zulüm[128], Kur'an'da oldukça sık kullanılan kelimelerden biridir. Bu kelime dilimize en geniş şekliyle "haksızlık" kelimesi ile karşılanmaktadır. Kur'ân-ı Kerîm, pek çok âyette geçen bu kelimeyi sadece iki yerde doğrudan insan için "zalim" ifadesiyle kullanmaktadır. *"Ve size her istediğinizden verdi. Eğer Allah'ın nimetlerini saymak isterseniz sayamazsınız. (Buna rağmen) yine de insan çok haksızlık edendir, çok nankördür"*[129]. *"Biz emaneti, göklere, yere ve dağlara sunduk; onu*

---

124 Elmalılı, *Hak Dini*, IX, 6020
125 İbn Kesir, *Tefsir*, III, 669
126 Konuyla ilgili örnekler için bakınız. Zuhruf, 12-15; eş-Şûrâ (42), 48; el-İsrâ (17), 67; el-Hac (22, 66
127 en-Nisâ (4), 147
128 İbn Faris, *Mu'cem*, III, 468
129 İbrahim (14), 34

yüklenmekten kaçındılar, on(un sorumluluğun)dan korktular; onu insan yüklendi; çünkü o zalim ve çok cahildir"[130].

Kur'an, genel olarak insanın üç şekilde zulüm içerisinde olduğunu belirtir. Birincisi, insanın Allah'ın hukukuna karşı zulmü ki, *"Lokman oğluna öğüt vererek şöyle demişti: Yavrum, Allah'a ortak koşma. Çünkü şirk şüphesiz büyük bir zulümdür."*[131] âyeti bu şekildeki zulmü ifade eder.

İkincisi ise, insan ile insan arasındaki zulümdür ki, *"Sorumlu olanlar, ancak insanlara zulmedenler ve ülkede haksız yere başkalarının hukukuna saldıranlardır. İşte böylelerinin hakkı gayet acı bir azaptır"*[132] âyeti buna misal teşkil eder.

Üçüncüsü ise, kişinin kendine zulmetmesidir. Kur'an, *"Kim ki, Allah'ın hudutlarını hakikaten kendine zulmetmiş olur."*[133] âyetiyle bunu anlatır.

Görüldüğü gibi, zulüm, insanın temel hususiyetlerinden biridir. Ancak, Kur'an, insanı bu zaafıyla baş başa bırakmaz. *"Onların neslinde muhsin de var, açıkça kendisine zulmeden de."*[134] diyerek, zalim değil muhsin olmayı, yani kötülük yapmayı değil iyilik yapmayı tavsiye eder.

4. Cahillik

İnsan, daha doğuştan cahil, yani hiçbir şey bilmez olarak yaratılmıştır. Kur'ân-ı Kerîm, bu gerçeği şu şekilde açıklar: *"Allah sizi analarınızın karınlarından, kendiniz hiçbir şey bilmiyorken çıkardı. Size şükredesiniz diye kulaklar, gözler ve kalbler verdi."*[135]

Bu âyette de ifade edildiği gibi, insan cahil olarak yaratılmıştır, ama kendisine kulak, göz ve kalb gibi öğrenme vasıtaları da verilmiştir. Aslında insanın asıl vazifesi de öğrenerek gelişmektir.

130 el-Ahzâb (33) (33), 72
131 Lokman (31), 13
132 eş-Şûrâ (42), 42
133 et-Talak (65), 1
134 es-Sâffât (37), 113
135 en-Nahl (16), 78

Kur'an pek çok âyetinde insanın cahil olduğunu belirtmektedir. Bu cehalet, bilgisizlik manasında olabileceği gibi, iman ve marifet eksikliğinin bir göstergesi olan Allah'ın hukukunu bilmeme ve O'nu yeterince tanımama anlamında da olabilir. *"Biz emaneti göklere, yere ve dağlara sunduk; onu yüklenmekten kaçındılar, on(un sorumluluğun)dan korktular; onu insan yüklendi; (bununla beraber onun hakkını tam yerine getiremedi) çünkü o, çok zalim ve çok cahildir."*[136] İnsan "zalûm"dür; yani çok zalimdir. Zulme, haksızlığa çok meyledip Allah'ın ve kulların hukukunu yüklendiği halde layıkıyla ifa etmeyip kendine yazık ediyor. "Cehûl"dür, iddia edildiği gibi bilgin değil, bilakis çok cahildir. Çünkü o akibetinin ne olacağını bilmiyor, onun için zulümden geri kalmıyor[137]. İnsanın şe'ni zulüm ve cehalet olmasına rağmen emanet tevdi edildiğinde bazıları bu emanete riâyet ederek zulmü terk etmişlerdir. *"Onlar o kimselerdir ki iman etmişler ve imanlarına zulüm bulaştırmamışlardır. İşte güven onlarındır ve doğru yolu bulanlar onlar olacaktır."*[138] âyeti bu duruma işaret etmektedir[139].

İbn Abbas diyor ki: İnsan nefsine karşı zalim, Rabb'in emirlerine ve emanet olarak yüklendiği şeye karşı da cahildir[140].

Burada şu hususu da belirtmek gerekir. Seyyid Kutub'un dediği gibi, insanın cehalet ve zulüm gibi sıfatlarla tavsifi, mukaddes emaneti yüklenmeye yeltenmesi itibariyledir. Eğer, yüklendiği emanete riâyet eder de kendisini yaratanına götüren ilmi tahsil ederse, Hak Teala'nın yolunu bulur, emrine uyarsa başka. Eğer ilim ve marifet helezonuna girer ve gerçek kulluk ufkuna yükselirse, o zaman bu şuur ve bu idrak içindeki insan gerçekten en şerefli makama ve kainat içinde bir benzeri daha bulunmayan en yüce dereceye yükselir[141]. İnsana düşen, cehaletin ilacı olan ilme sarılmak ve böylece asıl vazifesi olan öğrenerek kendi gelişimini sağlamaktır. İnsandan beklenen budur.

---

136 el-Ahzâb (33), 72
137 Elmalılı, *Hak Dini*, VI, 3935
138 el-En'âm (6), 82
139 Gülçür, *Kur'an'da Karakter Eğitimi*, s. 29
140 Hâzin, *Lübâbu't-te'vil*, V, 144
141 Kutub, *Fi Zilâl*, V, 2885

5. Nimete Sahip Olunca Şımarması, Nimetten Mahrum Kalınca Ümitsizliğe Düşmesi

İnsanın temel hususiyetlerinden birisi de onun nimetler karşısında şımarıp, böbürlenmesi, zararlar karşısında da ümitsizliğe ve karamsarlığa düşmesidir. *"Eğer insana tarafımızdan bir rahmet tattırır, sonra o nimeti geri alırsak o, son derece ümitsiz, son derece nankör olur. Ve andolsun kendisine dokunan bir sıkıntıdan sonra, ona bir nimet tattırırsak: "kötülükler gidiverdi" der, daha şımarır, böbürlenir."*[142]

Konuyla ilgili bir başka âyet de şu şekildedir: *"Doğrusu insan hırslı yaratılmıştır. Kendisine kötülük dokundu mu sızlanır. Ama servet sahibi olunca da pinti kesilir.. Ancak namaz kılanlar müstesna."*[143]

Bu şekildeki zaaflardan kurtulmanın çaresi Allah'a sağlam iman ve imanın gereği olan salih amelleri yerine getirmektir. Bu âyet de namazı dosdoğru kılanların bu zaafın ağına düşmeyeceklerini belirtmektedir. Nitekim, bir başka âyette de, *"Asra yemin olsun ki, insan ziyan içindedir, ancak iman edenler, salih amel işleyenler, hakkı ve sabrı tavsiye edenler müstesna."*[144] denilmek suretiyle her türlü beşeri zaaflardan kurtuluş yolunun iman ve salih amel olduğuna işaret edilmiştir.

6. Zarara Uğradığında Duaya Yönelmesi

İnsanın fıtratı itibariyle Rabbi'ne en çok yalvardığı an zarara uğradığı ve darda kaldığı anlardır. Allah, kendisinden bu sıkıntıyı giderdiğinde de sanki O'na hiç yalvarmamış gibi hareket eder. Ya da bu kötülüğün kalktığı anda da yönelmesi gereken yerin O olduğunu unutur, nimetlere karşı şükürle mukabele etmesi gerektiğinin farkında bile olmaz[145]. *"İnsana bir darlık dokunduğu zaman yanı üzere yatarken, otururken yahut ayakta bize yalvarır; ama biz onun darlığını aç(ıp kaldır)ınca sanki kendisine dokunan*

---

[142] Hûd (11), 9-10
[143] el-Meâric (70), 19-22
[144] el-Asr (103), 1-3
[145] Gülçür, *Kur'an'da Karakter Eğitimi*, s. 31

darlıktan ötürü, bize hiç yalvarmamış gibi hareket eder. İşte aşırı gidenlere yaptıkları iş böylesine süslü gösterilmiştir."[146]

İnsanın, zarara uğradığında duaya yönelmesi, sıkıntılarından kurtulunca da Allah'ı unutması, temel zaaflarından biridir. Bu sıfat bir kafir sıfatıdır. Mü'mine yakışmayan bir vasıftır. Mü'minler imanlarındaki derinlikle, bu zaafa takılmadan, her hal u karda Allah'la irtibatlarını sağlam tutmalıdırlar. Peygamberimiz, şu hadisleriyle bize bu hedefi gösterir: *"Mü'minin durumu şayanı takdirdir. Onun bütün işleri kendisi hakkında hayırdır. Mü'min sevindirici bir durumla karşılaşsa Allah'a şükreder, bu onun hakkında hayır olur. Üzüntü verici bir durumla karşılaşsa sabreder, bu durum yine onun hakkında hayır olur. (Her işinin hayır olması durumu da) mü'minden başkası için sözkonusu değildir."*[147]

Demek ki, sabır ve şükür, insanın menfî yöndeki bu fıtrî huyunu müsbet bir hale getirmektedir.

7. Hırs

İnsanın mahiyetine konan ve menfi yönde işletilmeye oldukça müsait olan, insanın temel hususiyetlerinden biri de hırstır. Kur'ân-ı Kerîm açık bir ifadeyle *"Doğrusu insan hırslı yaratılmıştır. Kendisine kötülük dokundu mu sızlanır. Kendisine bir hayır dokundu mu vermez, meneder."*[148] demektedir. Yine, bu âyetten, insanın fıtrî zaaflarından olan cimrilik ve sızlanma duygusunun da sebebinin hırs olduğu anlaşılmaktadır.

Peygamberimiz insan fıtratına ait bu zaaftan dolayı ümmetini uyarmış ve şöyle buyurmuştur: *"Hırstan kaçınınız. Çünkü o, sizden öncekileri helake götürmüştür. Hırs onlara cimriliği emretti, cimri oldular. Onlara (akrabalık münasebetlerini) kesmeyi emretti, kestiler."*[149]

Burada şu hususu belirtmek de faydalı olacaktır. Allah, hikmet sahibidir. Her işinde hikmeti vardır. Asla abes iş yapmaz. İnsana verilen bu

---

[146] Yûnus (15), 12
[147] Müslim, Zühd 64; Dârimî, Rikak 61; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, V, 24
[148] el-Meâric (70), 19-21
[149] Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 160

duyguların da veriliş hikmeti vardır. Bunlar insanın yükselişine vesile de olabilir. Bu meyanda, insandaki hırs duygusu fani olan dünyevi değerlere değil de, neticesi itibariyle uhrevi olan dini anlatma ve çok hayır kazanma gibi yönlere kanalize edilebilirse insanı kaybetme zemininden kazanç ufkuna yükseltebilir. Mü'min, her beşerî zaaf gibi hırsı da imanıyla aşmalı, ve onu ahiret adına meyve veren bir şekle dönüştürmelidir. Bir realite olarak insanlardan hırsı söküp atmak mümkün değildir. Ama, bu duyguyu hayra yönlendirmek mümkündür. Mesela, Peygamberimiz insanların iman etmeleri konusunda çok hırslıydı. Kur'an'ın ifadesiyle neredeyse kendini helak edecekti. *"Sen, (onlar) iman etmeyecekler diye, neredeyse kendini helak edeceksin."*[150] âyeti bu gerçeği açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Mü'minler de Peygamberimizi örnek alarak bu duygularını hakkı ve hayrı tavsiyede hırslı olma şekline yönlendirebilirler. Peygamberimiz, insan unsurunu değerlendirirken bu duyguyu hayra yönlendirerek, sahabenin hayır konusunda yarışmasını sağlamıştır[151].

8. Acelecilik

Kur'ân-ı Kerîm, *"İnsan, aceleci yaratılmıştır."*[152] diyerek, insanın yaratılışındaki bir yönü daha belirtmektedir. Allah, insanda acelecilik hissini terkip etmiş ve sanki insanı acele bir şekilde yaratmıştır. Aşırı acelecilik insanın lazımı gibidir[153]. Şu halde acelecilik insanın tabiatında vardır. Gözünü her zaman içinde bulunduğu anın ötesine diker ve geleceği kucaklamak ister. Aklına gelen her şeyi o anda yapmak ister. Kendi zararına da olsa vaad edilenlerin hemen gelip çatmasını ister. Ancak Allah'a bağlanıp O'na dayanarak huzura eren ve her şeyini Allah'a havale ederek bekleyenler bunun dışındadırlar. Aslında iman insana güven, sabır ve huzur verir[154].

---

[150] eş-Şuarâ (26), 3

[151] İleride temas edeceğimiz gibi, Evs ve Hazrec kabilelerinin hayırda yarış konusundaki tutumları, Hz. Peygamber'in bu duyguyu hayra yönlendirmesine ve bunun müsbet netice vermesine misal olarak gösterilebilir. Bkz. İbn Hişam, *Sîre*, III-IV, 183

[152] el-Enbiyâ (21), 37

[153] Nesefi, *Medâriku't-tenzîl*, IV, 248

[154] Kutub, *Fî Zilâl*, IV, 2379

Peygamberimiz, bu beşeri zaafa karşı sürekli teenni ve sabır ilacıyla karşı koymuş ve *"Teenni Allah'tan, acele ise şeytandandır."*[155] buyurmak suretiyle sahabenin hareketlerini dengeli bir çizgide tutmuştur. Zaten mü'minlerin her işine denge hakim olmalıdır. Nitekim hadiste de, *"İşlerin en hayırlısı orta yollu olandır."*[156] diyerek bu hususa işaret etmiştir.

9. Zayıflık

Kur'an'da *"Allah sizden (ağır teklifleri) hafifletmek istiyor. Çünkü insan zayıf yaratılmıştır."*[157] denmektedir. Bu âyette kastedilen bedeni ya da fiziki bir zayıflık değildir. Bu zayıflık, insanın şehvet ve lezzet hislerine tabi olması yönündeki zayıflığıdır[158]. İnsan, çoğu kere şehvetine sabredemez ve itaatin getirdiği güçlüklere tahammül edemez[159].

Aslında sabır özelliği işletilebilse o zannettiğinden daha güçlü ve dayanıklı olduğunu çabucak anlayıverecektir. Bu hususa şu âyet işaret etmektedir: *"Şimdi Allah sizden (yükü) hafifletti, sizde zaaf bulunduğunu bildi. Bundan böyle sizden sabreden yüz kişi olsa iki yüz kişiyi yenerler. Ve eğer sizden bin kişi olsa Allah'ın izniyle iki bin kişiyi yenerler. Allah, sabredenlerle beraberdir."*[160] Görülüyor ki, zayıflığın önüne ancak sabırla geçilebilmekte, sabretmekle insan kendi zaafını yenebilmektedir. [161]

10. Mücadelecilik

İnsanın bir diğer vasfı da mücadeleci olmasıdır. Kur'ân-ı Kerîm, *"İnsan, (bütün mahlukat içinde en) çok münakaşacı olanıdır."*[162] buyurmaktadır.

---

155 Tirmizî, Birr 66
156 Aclunî, *Keşfu'l-hafâ*, I, 391 Aclunî, hadisin zayıf olduğunu belirtmektedir.
157 en-Nisâ (4), 28
158 Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, X, 68
159 Beyzavi, *Envaru't-tenzil*, II, 57
160 el-Enfal (8), 66
161 Gülçür, *Kur'an'da Karakter Eğitimi*, 55
162 el-Kehf (18), 54

İnsan, tabiatı itibariyle konuşmayı, münakaşa etmeyi, delil getirip tartışmayı sever. İnsandaki bu hususiyet olumlu yönde kullanılabir ve gerçeğin ortaya çıkmasına yardımcı olursa faydalı olur. Ancak, hakkı ortaya çıkarma gibi bir amacı olmadan, sadece tartışmak ve böylece nefsi tatmin için yapılırsa zararlı ve kırıcı, dolayısıyla faydasız olur[163].

C. İSLAM'A GÖRE İNSANIN VARLIKLAR ARASINDAKİ YERİ VE SORUMLULUĞU

1. İnsanın Mahlukat Arasındaki Yeri

İnsanın mahlûkât arasındaki yerini tesbit etmek için, diğer varlıkların hususiyetlerini de bilmek gerekmektedir. Gerek bilimin gerekse vahyin verileri, bize varlık türleri hakkında bilgi vermektedir. Varlıkları anahatlarıyla görünen ve görünmeyenler olarak ikiye ayırmak mümkündür. Gözle görebildiklerimiz yanında görünmeyen varlıkların da olduğunu biliyoruz. Hava, enerji, X ışınları, melek, cin, ruh gibi pek çok görünmeyen, ama değişik yollarla bilinebilen varlıklar vardır.

İnsan bu varlıklar arasında seçkin bir yere sahiptir. *"Gerçekten Biz, Ademoğlunu şerefli kıldık, karada ve denizde kendilerini taşıyacak vasıtalar nasib ettik, onlara helal ve hoş rızıklar verdik ve onları yarattığımız varlıkların çoğuna üstün kıldık"*[164] âyeti, insanın çeşitli güç ve kabiliyetlerle donatılıp diğer varlıkların onun hizmetine verilmesiyle şerefli kılındığı anlamına gelmektedir. İnsanın hem aklının hem de tutkularının olması, melekler ve hayvanların da bulunduğu varlık mertebelerinde ona mümtaz bir yer sağlamaktadır. Bu özelliğiyle insan, bir yandan en güzel olmakla övünürken öte yandan ahlâkî ve mânevî düşüş tehlikesiyle karşı karşıya bulunmaktadır[165].

---

163 Bkz. Canan, *Peygamberimizin Tebliğ Metotları*, I, 42; Gülçür, *Kur'an'da Karakter Eğitimi*, s. 56

164 el- İsrâ (17), 70

165 Kutluer, "İnsan", *DİA*, XXII, 322; Ayrıca bkz. Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, XXI, 12-16; XXXII, 10-11, 86-87

İslâm'ın değerler sisteminde insan kendi bütünlüğü içinde ele alınmıştır. Ancak Kur'an, genel üslubuna uygun biçimde insanı ontolojik açıdan tanımlayıp kainattaki yerini belirlemekle kalmaz, onun varlık gayesini de ortaya koyar. Burada her şeyden önce insanın gerek fizikî varlığı gerekse hür iradesi ve aklıyla öteki canlılardan üstün kılındığı belirtilir. Böyle bir varlık oluşu onu bilgi ve kültür üreten, teknik icat eden ve medeniyet kurabilen yegâne varlık haline getirmektedir[166].

Varlık silsilesi içinde insan, *"ahsen-i takvîm"*e mazhar kılınan yegâne canlıdır. Kur'an bu gerçeği, *"Andolsun ki Biz insanı en güzel biçimde yarattık."*[167], *"Sizi şekillendirdi ve şekillerinizi de güzel yaptı."*[168] âyetleriyle anlatır. Buna göre insanın genel yapısı tamamen temizdir. En yüksek kabiliyetler ve istidatlarla donatılıp, en güzel sûret, biçim ve bio-psişik kıvamda yaratılmıştır. Pedagoji ve eğitim felsefesinin de ortaya koyduğuna göre insanda yaratılıştan ve kalıtım yoluyla gelen bir sağlamlık, selîm oluşluk mevcuttur ve selîm bir halde bulunan kâbiliyetler gelişmeye müsaittirler[169]. Buna rağmen insanın selîm oluşu sürekli böyle kalmamakta, onu etkileyen iç ve dış şartlara, duygulara, heyecanlara, zihin faaliyetlerine, eğitim ve öğretim etkinliklerine, aile ve toplum şartlarına bağlı olarak değişebilmekte, yaratılışındaki bu selîm oluş hayır ve şerden birinin lehine bozulabilmektedir. Allah'ın "…**sonra onu aşağıların aşağısına çevirdik**"[170] beyanı da insanın bu dengesinin ve selîm oluşunun çeşitli etkenlerle bozulup istenilmeyen hallere çevrilebileceğini ifade etmektedir[171].

İnsan ne sadece hayra programlanmış bir melektir, ne de tamamen şerre programlanmış bir şeytandır. O, hayra da şerre de kabiliyeti olan bir varlıktır. Yaratılışının yapısı her ikisine de meyletmeye müsaittir[172]. "Ahsen-i takvîm"e mazhar olan insan[173], ortaya koyacağı performansla

---

166 Kutluer, "İnsan", *DİA*, XXII, 323
167 et-Tîn (95), 4
168 et-Teğâbün (64), 3
169 Bilgin, *İslâm ve Çocuk*, s. 25
170 et-Tîn (95), 5
171 Akçay, "İslâm'a Göre İnsanın Bazı Temel Nitelikleri", s. 19
172 Bkz. Canan, *Hz. Peygamberin Sünnetinde Terbiye*, s. 49
173 et-Tîn (95), 4

melekleri bile geride bırakabilir. Ama, kabiliyetlerini şer ve tahrip yönünde kullanırsa şeytanı bile utandıracak seviyesizliğe düşebilir ve böylece "esfel-i sâfilîne"[174] yuvarlanıp gidebilir.

Gazâlî, dünyaya geldiğinde çocuk kalbinin (ruhunun) her türlü nakış ve suretten boş, berrak bir cevher halinde bulunduğunu, nakşedilecek her şeyi almaya hazır olduğunu, nereye meylettirilirse oraya yöneleceğini belirtmiş, hayır ve şer alternatiflerini seçmede ebeveynin tutum ve yönlendirmelerinin etkin olduğunu belirterek fıtrat hadisini[175] delil olarak göstermiştir[176]. İbn Miskeveyh ve İbn Sîna[177] da buna yakın görüşler serdetmişlerdir[178]. Elmalılı Hamdi Yazır da aynı görüşe sahip olarak, *"Ona hayır ve şer yollarını göstermedik mi?"*[179] âyetinin tefsiri sadedinde, insan fıtratının hayır ve şerre kabiliyetli olduğunu belirtmiştir[180].

İslâm'ın klasik tefekkür geleneğine göre yaratıklar içinde yalnızca yeryüzünde halife kılındığı belirtilen insan, kendisine verilen akıl sayesinde kendi insanî varlığında tecelli eden hakikatı kavrama gücüne sahiptir ve bu bilginin ışığında mümkün varlığına dönük benliğini aşarak kemale ermektedir. Onun kemal ufku fiilen olmasa da kuvve halinde meleklerden üstün bir seviyededir. Nitekim eşyanın isimleri başlangıçta meleklerden de önce insana öğretilmiştir[181]. İnsanın halifelik vasfına karşılık var oluşuna anlam katan diğer vasfı kul oluşudur. Kozmik varlık sıralamasının en üstüne yerleştirilmiş olan insan, bu mertebeye getirilmesinden önce anılmaya değer bir varlık olmadığını[182], aslının toprak olduğunu bilmeli[183] ve kendisini anılmaya bile değmezken meleklerden bile üstün kılan Allah'a

---

174 et-Tîn (95), 5
175 Buhârî, Cenâiz 80, 93; Müslim, Kader 22, 25; Mâlik, *Muvatta*, Cenâiz 52
176 Gazâlî, *İhyâ*, III, 169
177 Şelebî, *et-Terbiyetü'l-İslâmiye*, s. 291
178 Bkz. Yavuz, *Çocukta Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişmesi*, s. 112; Selçuk, *Çocuğun Eğitiminde Dini Motifler*, s. 102
179 el-Beled (90), 10
180 Elmalılı, *Hak Dini*, VIII, 5839-5840
181 Bkz. el-Bakara (2), 31
182 Bkz. el-İnsan (76), 1
183 Bkz. Âl-i İmran (3), 59

minnettarlığını göstermeli, O'nun buyruklarına kayıtsız şartsız boyun eğmelidir[184].

İslâmî terminolojide kâinat bir *'kitap'* olarak mütalâ edildiği gibi, bir *'ağaç'* olarak da mütalâ edilegelmiştir. Bu manâda, Muhyiddin ibn-i Arabî'nin ifadesiyle, kâinât, bir *'şeceretü'l-kevn'*dir. Yani, kâinat bir ağaç, insan da bu ağacın dallarıdır[185].

İbnü'l-Arabî'den önce de felsefe tarihinde var olan ve kökleri çok gerilere giden "küçük âlem" (mikrokozmoz), ve "büyük âlem"(makrokozmoz) düşüncesiyle bağlantılı olarak eski kültürlerde insanla âlem arasında bir münasebet görülmüş, birinde görülen hususiyetlerin en azından bir kısmının diğerinde de bulunduğuna inanılmıştır[186]. Erzurumlu İbrahim Hakkı, insanla kâinat arasındaki benzerliği şöyle ifade etmektedir: "İnsan bedeni küçük âlemdir. İnsan ruhu büyük âlemdir. Zirâ, âlemde yaratılan her şeyin bir benzeri insan vücudunda bulunmaktadır. Şu halde insanın cisim ve canı, bütün âlemin nüshasıdır. İki âlem tamamıyla insanda mevcuttur. Mesela, bütün hissedilen cansızlara misal, insan uzuvlarıdır. Bütün canlılara misal, insanın ahlakıdır. Berzah âlemine misal, insanın hatıra ve fikirleridir. Melekût âlemine misal, insanın gönül ve canıdır."[187]

İbrahim Hakkı ayrıca insanın bu yönünü bir şiirinde şu şekilde ifade eder:

"Ey İlahî nüsha ki sensin, Âlemde olanlar hep sendedir.

Ey Şah'ın cemal aynası ki sensin, İstediğini kendinde ara ki sensin."[188]

İnsan kainat arasındaki benzerlik başka şiirlerde de ifade edilmiştir. Bunlardan Hz. Ali'ye şu şekilde bir beyit nisbet edilmektedir:

"İlacın sendedir de farkında olmazsın / Derdin de sendedir fakat ki görmezsin,

---

184 Kutluer, "İnsan", *DİA*, XXII, 323

185 Bkz. İbnu'l-Arabî, *Şeceretü'l-kevn*, s. 20 vd. Ayrıca bkz. Akyüz, *Yönelişler ve İnhiraf Çizgileri*, s. 68

186 Aydın, "İnsan-ı Kâmil", *DİA*, XXII, 330

187 İbrahim Hakkı, *Marifetname*, s. 97

188 İbrahim Hakkı, *Marifetname*, s. 97

Sanırsın ki sen sade küçük bir cirimsin/ Halbuki sende dürülmüş en büyük âlem."

Şeyh Gâlip de bu gerçeği şöyle dile getirmiştir:

"Hoşça bak zâtına kim zübde-i âlemsin sen!

Merdüm-i dîde-i ekvân olan âdemsin sen!"[189]

2. İnsanın Sorumluğu

Allah'ın yarattığı en şerefli varlık, insandır[190]. Kendisine geniş yetkiler ve yetenekler verilen insanoğlunun, sahip olduğu değerlerle başıboş bırakılması düşünülemez[191]. Nitekim Allah da, insanı başıboş bırakmamış ve bu yaratılışın bir gayeye bağlı olduğunu bildirmiştir. "Ben, cinleri ve insanları ancak bana kulluk etsinler diye yarattım"[192] âyeti bunu ifade etmekte ve insanın yaratılış gayesinin Allah'a kulluk olduğunu belirtmektedir. İnsanın sorumluluğunun ana vasfını ifade eden en net kelime, "kulluk"tur. Bize göre kulluk, sadece ibadet etmekle sınırlı değildir. Kulluk, Allah'ın emirlerine bütün şümûluyla muhatap olmanın adıdır. Bu emirler ise, tekvînî ve teşriî emirler olmak üzere iki kısımdır. Teşriî emirler, vahiy yoluyla bize ulaşan ve din ünvanı altında yapmakla sorumlu olduğumuz şeylerdir. Tekvîni esaslar ise, kâinatta cârî kanunlar olup, insanoğlu bunlara da uymakla mükelleftir. Bu iki kanuna da tam riâyet eden insan, yaratılış gayesine uygun hareket ediyor demektir.

Biz bu bölümde insanın sorumluluğunu burada ifade etmeye çalıştığımız espriyi dikkate alarak iki maddede ele almak istiyoruz. Birincisi; insanın bir nev' olarak sorumluluğunu ifade eden hilâfet misyonu, ikincisi ise; her ferdin sorumluluk alanlarına işaret etmeye çalışacağımız ferdî sorumluluk. Hususiyle ikinci bölüm, oldukça geniş bir çerçeveye sahip olmasına rağmen, çalışmamızın ana konusu olmadığı için, insanın ferdî sorumluluğuna işaret etmekle yetineceğiz.

---

189 Şeyh Galip, *Divan*, s. 180

190 "Doğrusu Biz insanoğlunu çok şerefli yarattık." (el-İsrâ (17), 70) âyeti bu gerçeğe işaret eder.

191 Bkz. el-Kıyâme (75), 36

192 ez-Zâriyât (51), 56

a. Hilafet Misyonu

İnsan, farklı bir donanıma sahip olarak dünyaya gönderilmiştir. Kendisine ilim, irade gibi değişik hususiyetler verilen ve şuurlu bir varlık olan insan, yeryüzünü imar etme vazifesiyle sorumlu tutulmuştur. İnsan bu yönüyle diğer bütün varlıklardan ayrılır. O, başıboş bırakılmamıştır. Diğer varlıkların yüklenmekten kaçındıkları "emanet"i yüklenmiştir. Allah'ın yeryüzünde halifesi olması hasebiyle büyük bir sorumluluk yüklenen insanoğlunun bu durumu Kur'an-ı Kerîm'de şöyle anlatılmaktadır: *"Biz emaneti göklere, yere ve dağlara arz ettik de, onlar onu (emaneti, yerine getiremeyecekleri korkusuyla) yüklenmekten yüz çevirdiler ve bundan endişeye düştüler. Fakat onu (emaneti) insan yüklendi. Böylelikle o, (nefsine) çok zulmetti ve (âkibetinden) cahil oldu"*[193]

Elmalılı âyette geçen emaneti, hilâfet olarak yorumlamaktadır. Demek ki emanet, göklerin, yeryüzünün ve dağların dayanamayacakları derecede ağır, yerine getirilmesi zor sorumluluklardır[194].

Bu âyetten anlaşıldığına göre, insanın sorumluluk alanı sadece kendisiyle sınırlı değildir. O, bütün bir varlığa karşı sorumludur.

İnsanın halife yapılacağı Kur'an'da şöyle anlatılmaktadır: *"Rabbin meleklere: "Ben yeryüzünde bir halife yaratacağım" dediği vakit onlar: "Â! Oradaki nizamı bozacak ve yeryüzünü kana bulayacak bir mahlûk mu yaratacaksın? Oysa biz sana devamlı hamd, ibadet ve tenzih etmekteyiz" dediler. Allah: "Ben, sizin bilmediğiniz pek çok şey bilirim" buyurdu. Ve Âdem'e bütün isimleri öğretti. Müteakiben önce onları meleklere göstererek: "İddianızda tutarlı iseniz haydi Bana şunları isimleriyle bir bildirin bakalım!" dedi. "Sübhansın ya Rab! Senin bize bildirdiğinden başka ne bilebiliriz ki? Her şeyi hakkıyla bilen, her şeyi hikmetle yapan Sensin" dediler. Allah: "Âdem! Eşyanın isimlerini onlara sen bildir" dedi. O da isimleriyle onları bildirince Allah buyurdu: "Ben size demedim mi ki göklerin*

---

[193] el-Ahzâb (33), 72
[194] Elmalılı, *Hak Dini*, VI, 3934

ve yerin sırlarını Ben bilirim." Ve Ben sizin gizli açık yapmakta olduğunuz her şeyi de bilirim." [195]

İnsanoğlunun, bugünkü başarılarıyla ve eserleriyle farklı bir donanım ve imkânlarla dünyaya gönderildiği açıktır. İnsanoğlu bugünkü ulaştığı nokta ve kazandığı başarılar itibariyle, yaptığı bir kısım yanlışlara rağmen, iradesinin hakkını vermiş, yeryüzünü imar ederek farkı bir konum kazandırmış ve farkında olarak veya olmayarak, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Ben yeryüzünde bir halife yaratacağım..."*[196] âyetiyle bildirdiği gerçeğe uygun bir misyon ortaya koymuştur.

Gerçi, insanoğlunun, yaptığı fesat ve şerlerle meleklerin endişelerini haklı çıkaracak tavırları da olmuştur ve bunlar az değildir. Ancak şu da bir gerçektir ki, yeryüzünde şerrin yanında hayır da daima var olmuş ve insanlık, dünyanın güneşleri ve ayları olan nice peygamber, evliya, asfiya ve Allah'a iman eden kimseleri netice vermiştir. Bunlar vasıtasıyla insanın yaratılışından gerçek maksat olan Allah'a kulluk vazifesi pek geniş bir dairede ifa edilmiş ve halife olmanın hakkı yerine getirilmiştir. Şüphesiz bunlar azımsanmayacak güzelliklerdir.

Sonuç olarak ifade etmek gerekirse, insanoğlu yeryüzünde Allah'ın halifesidir. Ve insan bu misyonunu sahip olduğu farklı donanım sayesinde yerine getirecektir. Yeryüzünde kurulan bunca medeniyet ve ulaşılan teknolojik seviye, insanoğlu tarafından yeryüzünün imar edilerek eşyaya müdahele edildiğinin göstergesidir. Bu da hilafet misyonunun bir neticesidir.

b. Ferdî Sorumluluk

İslâm, hareket ve hamle dinidir. Bu açıdan Müslüman canlı ve aktif insandır. Bir hareket ve hamle sorumluluk duygusuyla disipline edilirse verimli ve müspet neticeli olur. Aksi durumda ise, her hareket ve hamle, anarşi sebebi olabilir.

---

195 el-Bakara (2), 30-33
196 el-Bakara (2), 30

İnsanı değişik kabiliyetlerle donatan Allah, onu başıboş bırakmamış ve her hareketinden sorumlu tutmuştur. Bu husus Kur'an'da şu şekilde ifade edilmektedir: *"Bizim sizi boş yere yarattığımızı ve bize döndürülmeyeceğinizi mi zannediyorsunuz?"*[197]

Peygamberimiz İslâmî tebliğin ilk yıllarında ve ilk açık davetini yaparken sorumluluk duygusuna vurgu yapmış ve herkesin mes'ul olduğunu hatırlatarak şöyle buyurmuştu: "Ey Kureyşliler! Nefislerinizi Allah'tan satın alın. Allah nezdinde, sizin için hiçbir yardım yapamam. Ey Abdulmuttalip oğulları! Nefislerinizi Allah'tan satın alın. Allah nezdinde sizin için bir şey yapamam. Ey Abbas b. Abdulmuttalib! Nefsini Allah'tan satın almaya bak. Ben, Allah nezdinde senin için hiçbir yardımda bulunamam. Ey Peygamberin halası Safiye! Sen de nefsini Allah'tan satın al. Senin için de Allah katında bir şey yapamam. Ey Resulullah'ın kızı Fatıma! Burada ne istersen benden iste. Fakat Allah nezdinde senin için de bir şey yapamam."[198]

İslâm'da ferdin sorumluluk alanı oldukça geniştir. Herkes Allah'a, nefsine, ailesine ve çevresine karşı sorumludur. Zaten İslâm'ın bir bütün olarak yaşanması da sorumluluk duygusuna bağlıdır. Kur'an ve hadislerde insanın değişik sorumluluklarını bildiren pek çok nass bulmak mümkündür.

"De ki… herkesin kazandığı kendisinedir. Kimse başkasının yükünü taşımaz; sonunda dönüşünüz Rabbinizedir."[199]

"Kim sâlih amel yaparsa bu kendinedir, kim de kötü iş yaparsa bu da aleyhinedir. Sonra Rabbinize döndürüleceksiniz."[200] *"Kim doğru yola gelirse, ancak kendi lehine yola gelmiş ve kim de saparsa ancak kendi aleyhine sapmıştır. Kimse kimsenin günahını çekmez."*[201]

---

197 el-Müminûn (23), 115
198 Buhârî, Vesâyâ 11; Nesâî, Vesâyâ 6
199 el-En'âm (6), 164
200 el-Câsiye (45), 15
201 el-İsrâ, 15

"Ey insanlar! Rabbinize karşı gelmekten sakının. Babanın oğlu, oğlun da babası için bir şey ödeyemeyeceği günden korkun. Allah'ın verdiği söz, şüphesiz gerçektir."[202]

İslâm'dan önce ferdin hiçbir şahsiyeti yoktu. Kur'an bu âyetlerle açıkça her ferde hukukî şahsiyet ve dinî ferdiyet vermiştir. Bundan böyle artık ferd, kabilevî cemaatın yapısını teşkil eden bir tuğla değil, hayatının her anından, her fiilinden sorumlu bir varlıktır. İslâm'la beraber ferdin bütün davranışları hukukun ilgi sahasına girmiş ve her fiile bir değer tanınmıştır[203].

İnsan Allah'a karşı her amelinden sorumludur. Gizli açık bütün işlerinden hesap verecektir. Kur'an'da şöyle buyrulmaktadır: "Rabbine andolsun ki, hepsini yaptıklarından sorumlu kılacağız."[204] "Kim zerre miktar bir hayır yapmışsa onu görecek, kim de zerre kadar bir şer yapmışsa onu görecektir."[205]

İnsanın çevresine karşı da sorumlulukları vardır. Örneğin, her Müslüman çevresindeki kötülüklere karşı mücadele vermekle mükelleftir. "Kim bir fenalık görürse, onu eliyle düzeltsin. Buna güç yetiremezse diliyle düzeltsin. Buna da güç yetiremezse hiç olmazsa kalbiyle buğz etsin"[206] hadisi bu sorumluluğu belirtmektedir.

Peygamberimiz toplumun her seviyesindeki fertlerin sorumluluğu olduğunu belirtmekte ve hiç kimseyi muaf tutmamaktadır. *"Hepiniz çobansınız ve hepiniz elinin altındakinden sorumlusunuz: Devlet reisi çobandır ve elinin altındakinden sorumludur. Her fert ailesinin çobanıdır ve onlardan sorumludur. Kadın kocasının evinin çobanı ve onların gözetiminden sorumludur. Hizmetçi efendisinin malının çobanı ve elinin altındakilerden sorumludur. Her birerleriniz çoban ve her birerleriniz râiyetinden sorumludur."*[207]

---

202 Lokman (31), 33
203 Canan, *Peygamberimizin Tebliğ Metotları*, II, 151
204 el-Hicr (15), 92-93
205 ez-Zilzâl (99), 7
206 Müslim, İman 78
207 Buhârî, Cuma 11; Müslim, İmâret 20; Ebû Dâvûd, Harac 1

Bu hadisten anlaşılıyor ki, sorumluluk, yetkiyle atbaşı gitmektedir. Kim bir yetkiye sahipse onun sorumluluğu var demektir[208]. Nitekim Hz. Peygamber, Bizans kralı Herakliyus'a yazdığı mektupta, onu, bütün halkından sorumlu tutarak şöyle demiştir: *"Eğer sen İslâm'dan yüz çevirirsen, bütün râiyetinin günahından sorumlu olacaksın."*[209]

Netice olarak diyebiliriz ki, İslâm, herkesin sorumluğunu en ince detaylarına kadar belirlemiştir. Öyle ki, çok erken bir dönemde, yukarıdaki hadiste belirtildiği gibi, hizmetçi ve işçilerin bile hak ve sorumluluklarını belirterek, beşer tarihindeki ictimâî çalkantılardan çok önce soysal bir probleme çözüm teklif etmiştir.

Peygamberimiz'in oluşturduğu toplumda sorumluluk duygusu çok önemli bir yer tutuyordu. Bu toplumda fert, kendini bile ihmal etme hakkına sahip değildi. Peygamberimiz, *"Senin bedenine karşı vazifelerin var, gözlerine karşı vazifelerin var, hanımına karşı vazifelerin var."*[210] buyurarak herkesin kendine karşı da sorumlu olduğunu belirtmiştir.

Peygamberimiz'in bir fabrikanın çarkları gibi işleyen ve herkesin kendi kabiliyet ve yetenekleriyle verimli bir şekilde istihdam edildiği bir toplum oluşturabilmesinin en önemli dinamiklerinden birisinin sorumluluk duygusunun toplumun bütün katmanlarına yaygınlaştırılmış olmasına bağlıyoruz.

D. DEĞERLENDİRME

Kâinat ve kâinatın içindeki her şey Allah tarafından yaratılmış olup, bunların her birinin kendine göre hususiyetleri ve değerleri vardır. İsimlerinden biri de "Hakîm" olan Yüce Yaratıcı, abes fiil işlemekten münezzeh olduğuna göre, yarattığı her varlığın kâinat içerisinde bir yeri ve değeri vardır. Ancak hiçbir varlık insan kadar önemli ve değerli değildir. İnsan

208 Canan, *Peygamberimizin Tebliğ Metotları*, II, 151
209 Buhârî, Bedü'l-Vahy 6; Müslim, Cihâd 74
210 Buhârî, Savm 55

sahip olduğu hususiyetler bakımından mükemmel bir şekilde yaratılmış[211] ve aynı zamanda yeryüzünün halifesi kılınmıştır[212]. Yine insan sahip olduğu akıl, irade, bilgi, konuşma, idrak gibi yönleriyle diğer varlıklardan üstün kılınmıştır. Ve âdeta bütün varlıklar insan için yaratılmış ve onun hizmetine verilmiştir.

Bütün canlılar hayatları için gerekli olan bilgilere sahip olarak dünyaya gelirken, insan beyaz bir sayfa gibi dünyaya gelir. O, gerekli olan her şeyi öğrenerek elde etmek zorundadır. Bundan dolayı her insanı dünyada, uzun bir öğrenme vetiresi beklemektedir. Bu bakımdan insanın asıl vazifesinin öğrenerek kendini geliştirmek olduğunu söylemek mümkündür.

İnsanın dışındaki canlılar, kendi türleri içinde benzer ve ortak vasıflar taşırken, her insan kendi hususi donanımıyla diğer insanlardan farklılık gösterir. Bundan dolayı her insan müstakil ele alınmalıdır. Demek ki, insanla ilgili çalışmalarda toptancılık yapmak mümkün değildir.

İnsanın yaratılış özellikleri hakkında bize bilgi veren İslam, diğer din ve sistemlerden farklı olarak, insanı aklı, ruhu, kalbi ve bedeniyle bir bütün olarak ele almış ve her duyguyu geliştirecek esaslar ortaya koymuştur. Akla hitap ederken kalbi, bedene seslenirken de ruhu ihmal etmemiştir. Bu husus İslam'ın inanç ve terbiye sisteminde çok önemli bir yer tutmaktadır. Halbuki diğer sistemler insanı tek yönlü ele almışlardır. Felsefe aklı ön plana çıkarırken, mistik akımlar daha çok duyguları geliştirmeyi hedeflemiştir. İnsanı sadece biyolojik yapısıyla ele alan bazı modern anlayışlar da oldukça yaygındır.

İnsandaki geniş kabiliyetleri bir realite olarak kabul eden İslam, ortaya koyduğu ahlakî değerler sistemiyle insanın davranışlarını kontrol altına almış ve zararlı yönlerde kullanılmaması için insanın sorumluluk alanlarını bildirmiştir. İnsanı geliştirmeyi hedefleyen sistemlerde ahlak anlayışının olmaması, dengeli bir insan modelinin ortaya konmasına engel gözükmektedir.

---

211 et-Tîn (95), 4

212 el-Bakara (2), 30; el-En'âm (6), 165

İnsana meleklerin de ötesinde hedef gösteren İslam, diğer taraftan aşağıların aşağısına düşmemesi için de insanı uyarmaktadır.

Sonuç olarak insanı tanımadan, fazilet ve zaafların bilmeden, insanla ilgili çalışmalarda başarılı olmak mümkün değildir. Bir insanın kendini tanımadan da hedefine varması zordur. Öyle ise, her insan önce kendinden başlamak suretiyle insanı tanıyarak işe başlamalıdır.

İkinci Bölüm

PEYGAMBERİMİZ'İN İNSAN UNSURUNU DEĞERLENDİRMESİ

PEYGAMBERİMİZ'İN İNSAN UNSURUNU DEĞERLENDİRMESİ

A. İSLAM'IN İNSANA VERDİĞİ DEĞER

1. Temel Hak ve Hürriyetler Açısından İnsana Verilen Değer

İslâm, hiçbir ayrım yapmaksızın bütün insanlara önem vermiş ve bazı haklar tanımıştır. İslâm'a göre insan, insan olduğu için değerlidir. Kur'ân-ı Kerîm, *"Doğrusu Biz insanoğlunu çok şerefli yarattık."*[1] diyerek insanın bu üstünlüğünü ırk, inanç, sınıf ayrımı yapmadan mutlak bir üslupla vurgulamaktadır. Bu anlayış, tarih boyunca Müslümanlar tarafından da temsil edilmiş ve eşi benzeri görülmemiş bir şekilde insana değer veren bir medeniyet kurulmuştur. Bu anlayışın en büyük temsilcilerinden biri olan Yunus Emre, *"Yaradılanı severiz Yaradan'dan ötürü"* diyerek bu anlayışı vecizelendirmiştir.

İslâm, sadece insana değil, diğer canlılara da önem vermiş ve onlara ait hukuk geliştirmiştir. Peygamberimizin *"hayvanlarla ilgili tavsiyeleri"*ne uyan İslâm hukukçuları asırlarca evvel, *hayvan sahiplerinin hayvanların yemlerine dikkat etmeleri, takatinin üstünde yük vurmamaları gerekir;*

---

1 el-İsrâ (17), 70

aksi takdirde mezkur hayvanların sahipleri tazir cezası ile cezalandırılır" hükmünü fıkıh kitaplarına derc etmişlerdir[2].

Hayvanların bile haklarına saygı gösteren İslâm'ın insan hak ve hürriyetlerine saygı göstermemesi ve onu ihmal etmesi düşünülemez.

Her insanın doğuştan sahip olduğu insan olma hak ve ayrıcalığı, bütün değerlerin ilki, en yaygın ve devamlı olanıdır. Buna sahip olurken maddi-manevi hiçbir karşılık ödenmemiştir. Bu tamamen Allah'ın bir lütuf ve ihsanıdır. Öyle bir ihsan ki; kadın-erkek, siyah-beyaz, kuvvetli-zayıf demeksizin ve herhangi bir din ve milliyet farkı gözetmeksizin bütün insanlığı kuşatmıştır[3]. Ayrıca İslâm, şahıslar arasındaki sınıf farklarını da ortadan kaldırmış ve Hz. Peygamberin ifadesiyle *"İnsanlar Adem'in çocuklarıdır, Adem'i de Allah topraktan yaratmıştır"*[4] buyurarak, insanlar arasındaki soy, ırk, dil ve renk farkına zerre kadar önem verilmediği belirtilmiştir. Böylece İslâm, insanların birbirine eşit olduğunu, eşit hak ve hürriyetlere sahip bulunduğunu bildirmiş ve ferdin kanını dökülmekten, ırzını çiğnenmekten, malını gasbedilmekten, meskenini tecavüzden, nesebini bozulmaktan ve vicdanını tahakkümden korumuştur[5].

İslâm hiçbir din ve milliyet farkı gözetmeksizin bütün din mensuplarına, hatta düşmanlarına bile bu insani değeri bahşetmiş ve onları hayatlarında da, ölümlerinde de korumuş; savaşı önce onlar başlatmadıkça, bizzat Müslümanlara düşmanlık yapmadıkça ve ahidlerini bozmadıkça onlarla savaşmaya izin vermemiştir. Onları harp meydanlarında da korumuş; soygun, hakaret, ölüme terk ve helak tehlikesine karşı güvenliklerini teminat altına almıştır. Ayrıca onların ölülerini de korumuş, cesetlerini her türlü işkence ve tahribata maruz bırakılmasını, parçalanıp dağıtılmalarını haram kılmıştır[6].

---

2 Akgündüz, "Resulullah'ın Tebligatında İnsan Hakları ve İnsana Saygı", s. 217

3 Draz, *İslâm'ın İnsana Verdiği Değer*, s. 45

4 Ebu Davud, Edeb, 111; Tirmizî, Menakıb, 73

5 Draz, *İslâm'ın İnsana Verdiği Değer*, s. 46; Güç, "İslâm'da İnsana Verilen Değer", s. 13

6 Draz, *İslâm'ın İnsana Verdiği Değer*, s. 46-47; Güç, "İslâm'da İnsana Verilen Değer", s. 13 Ayrıca bkz. Şentürk, "İnsan Hakları", *DİA*, XXII, 328

İslam hukukçuları bu hususu fıkıh kitaplarında ele almışlardır. Mal, can ve ırz dokunulmazlığı sadece mü'minlere has değildir. Zira dokunulmazlığın kaynağı ikidir. 1. İman 2. Emân. İslam ülkesinde yaşayan zimmîler ve müste'minler aynen mü'minler gibi masûndurlar. Malları, canları, namusları ve inançları tecavüze karşı devletin himayesi altına alınmıştır[7].

İslâm'ın insana sırf insan olduğu için değer verdiğini yukarıda belirtmiştik. Bunun en güzel ve çarpıcı örneklerinden biri şudur: Bir gün Hz. Peygamber sahabeden bir grupla otururken yakınlarından bir cenaze geçmiş ve Peygamberimiz (s.a.s.) cenazeyi görünce ayağa kalkmıştı. Yanında bulunanlar, onun bir Müslüman cenazesi olmadığını, Yahudi cenazesi olduğunu söyleyerek, 'ayağa kalkmanız gerekmezdi' demek istemişlerdi. Onların bu sözü üzerine Hz. Peygamber: *"Müslüman değilse insan da mı değil?* cevabını vermişti[8].

İslâm, fertlerin temel hak ve hürriyetlerini koruma altına almıştır. Kur'ân-ı Kerîm'de, *"Kim katil olmayan ve yeryüzünde fesat çıkarmayan birini öldürmüşse sanki bütün insanları öldürmüş gibi olur. Kim de bir adamın hayatını kurtarırsa sanki bütün insanların hayatını kurtarmış gibi olur."*[9] buyrulmuştur.

"Her hak sahibine hakkını verme"[10]yi temel bir ilke olarak kabul eden İslâm, bu hakların korunmasını da sağlamaya çalışmıştır. Peygamberimiz bu konuda şöyle buyurmaktadır: *"Malı uğrunda öldürülen şehittir. Dini uğrunda öldürülen şehittir. Canını müdafa uğrunda öldürülen şehittir. Ailesi uğrunda öldürülen şehittir."*[11] Böylece İslâm, kişinin şeref ve

---

7 Fıkhî hükümler için bkz. Avde, *et-Teşrîu'l-cinâîyyü'l--İslâmî*, I, 276-277; Kasânî, *Bedâi'*, VII, 252; Bilmen, *Istılâhâtı Fıkhiyye Kâmusu*, III, 426-428; Zuhaylî, *Fıkhu'l-İslâmî*, VIII, 6447-6448; Karaman, *Mukayeseli İslam Hukuku*, I, 114; Bostancı, *Hz. Peygamber'in Gayr-i Müslimlerle İlişkileri*, s. 97-99

8 Buhârî, Cenâiz, 50

9 el-Mâide (5), 32

10 Buhârî, Savm, 51; Tirmizî, Zühd, 64

11 Tirmizî, Diyât, 22

haysiyetini korumuş, ona dokunulmazlık hakkını vermiş ve bu uğurda ölmeyi kutsal saymıştır[12].

2. İmanından Dolayı İnsana Verilen Değer

Genel olarak insana insan olduğu için değer veren İslâm, inancı sebebiyle de Müslümanlara ayrı bir üstünlük ve değer vermiştir. Konuyla ilgili Kur'an'da şöyle buyrulmaktadır: *"Allah içinizden inanmış olanların ve kendilerine ilim verilenlerin derecelerini yükseltir"*[13] *"Üstünlük Allah'a, Rasûlüne ve mü'minlere aittir"*[14] *"İnanan bir köle, puta tapan birinden daha hayırlıdır"*[15]

Bu âyetlerden de anlaşıldığı gibi İslâm'a göre inanan insan, inanmayanlardan üstündür. Allah katındaki üstünlük ise takvaya göredir. *"Ey iman edenler! Doğrusu Biz sizleri bir erkekle bir kadından yarattık. Sizi milletler ve kabileler haline koyduk ki birbinizi kolayca tanıyasınız. Şüphesiz, Allah katında en değerliniz, O'na karşı gelmekten en çok sakınanınızdır"*[16] âyeti bu gerçeği ifade etmektedir. Peygamberimiz de aynı hususa şu şekilde işaret etmektedir: *"Ey insanlar! Dikkat edin, Rabbiniz birdir. Babanız da birdir. Yine dikkat edin, Arab'ın Arap olmayana, Arap olmayanın da Arab'a; keza beyazın siyaha, siyahın da beyaza 'takva' dışında hiçbir üstünlüğü yoktur."*[17]

İslâm kişinin dış görünüşüne, milliyetine değil de, inancına değer vermektedir. Nitekim Bilal-ı Habeşî ile Ebu Zer el-Gıfarî arasında çıkan bir tartışmada Ebu Zer, Bilal'e *"siyah kadının oğlu"* diye hitap etmiş ve Bilal buna çok üzülmüştü. Durumdan haberdar olan Hz. Peygamber, Ebu Zer'e: *"Sende hala cahiliye adetleri görüyorum"* demişti. Söylediği sözden pişmanlık duyan Ebu Zer bir yanağını yere koymuş ve *"Bilal yanağıma*

12 Güç, "İslâm'da İnsana Verilen Değer", s. 14
13 el-Mücâdele (58), 11
14 el-Münâfikûn (63), 8
15 el-Bakara (2), 221
16 el-Hucurât (49), 13
17 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, V, 411

basarak üzerimden geçmedikçe buradan kalmam" diyerek üzüntüsünü dile getirmişti[18].

3. Amelinden Dolayı İnsana Verilen Değer

İslâm'a göre inancı sebebiyle bir değer ve üstünlük kazanan insan, ameli ve yaşayışı ile de ayrıca bir değer kazanır. İnancının gereğini yapan ile yapmayan kimse aynı kategoride yer almaz. İnancını yaşayan kimseler daha üstündür. Şu âyetler bu gerçeğe ışık tutmaktadır: *"İşlediklerine karşılık her birinin dereceleri vardır."*[19] *"Kim ortaya bir iyilik koyarsa ona on katı verilir; ortaya bir kötülük koyan ise, ancak misliyle cezalandırılır, onlara haksızlık yapılmaz."*[20] *"Mallarını Allah yolunda sarfedenlerin durumu, her başağında yüz tane olmak üzere yedi başak veren danenin durumu gibidir. Allah dilediğine kat kat verir."*[21] Bu âyetler açık bir şekilde, iyilik yapan kimselerin Allah tarafından mükafatlandıracağını göstermektedir. Allah iyilik yapanlara kat kat sevap verecek, kötülük yapanları ise sadece misliyle cezalandıracaktır.

Peygamberimiz de, *"Şüphesiz Allah sizin dış görünüşünüze ve mallarınıza bakmaz, fakat kalblerinize ve amellerinize bakar"*[22] buyurarak, insanın Allah katında dış görünüşüne göre değil de, inancına ve yaptığı işlere göre değerlendirileceğine işaret etmiştir. Çünkü İslâm'a göre iman ve amel beraber değerlendirilmektedir. Bu ikisi arasında sıkı bir ilişki vardır. Kur'an'ın pek çok yerinde iman ve salih amel birlikte değerlendirilmektedir[23].

Sonuç olarak İslâm, insana öncelikle insan olduğu için değer vermiştir. Allah tarafından insana verilen bu ilk ihsan karşılığında herhangi bir bedel ödenmemiştir. İslâm, inancı ve yaşayışından dolayı insana ayrı bir

---

18 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, V, 411
19 el-En'âm (6), 132
20 el-En'âm (6), 160
21 el-Bakara (2), 261
22 Müslim, Birr 34
23 Bkz. el-Bakara (2), 62; el-Mâide (5), 59; en-Nahl (16), 97; Meryem (19), 60; el-Furkan (25), 70-71

değer vermiştir. Bu kıymet ve üstünlüğün kazanılmasında ise insan tarafından irade, azim ve cehd gibi bedeller ortaya konulması gerekmektedir. Yani, insanlık dediğimiz ilk nimet tamamen cebrî bir lütuf olup, sonraki paye ve dereceler ise kulların iradeleriyle irtibatlıdır.

B. PEYGAMBERİMİZ'İN İNSAN YETİŞTİRMEYE VERDİĞİ ÖNEM

Hayatın her alanında insanlara örnek ve rehber olarak gönderilen Peygamberimiz, risâletinin başlangıcında yetişmiş bir kadroya sahip bulunmuyordu. Toplum hayatı bütün üniteleriyle tanzim edilmeyi beklerken, O (s.a.s.) hem tebliğ faaliyetini yapmak, hem de bu işi birlikte yapacağı kadrosunu yetiştirmek zorundaydı. Bu açıdan, insan yetiştirmek Peygamberimizin en önemli icraatları arasında yer alıyordu. Çalışmamızın bu bölümünde Peygamberimizin insan yetiştirmeye verdiği önemi ve bu konudaki fiilî uygulamalarını incelemeye çalışacağız.

1. İlme Verdiği Değer

İslâm'ın temeli ilme ve öğrenmeye dayanır. Bunun böyle olması da gayet tabiidir. Çünkü İslam'ın muhatabı insandır. İnsanın ise diğer canlılardan farkı, öğrenerek kendini geliştirmek zorunda olmasıdır. Bütün canlılar hayatları için gerekli bilgi donanımıyla bu dünyaya gönderilmektedir. Ama insan, hayatı için gerekli bilgileri öğrenmek ve böylece kendini geliştirmek zorundadır. İslâm'ın gayesi insanları her yönden eğitmek, geliştirmek ve Yüce Yaratıcı'nın insana koyduğu hedefi gerçekleştirmesini sağlamaktır. Yani insanda potansiyel olarak varolan değerleri gerçeğe dönüştürmektir. Onu bilkuvve (potansiyel) insanlıktan hakiki insanlığa çıkarmaktır. Allah, bunun için peygamberleri ve kutsal kitapları göndermiştir.

İslâm, insanın en önemli yönlerinden biri olan öğrenebilme vasfına çokça vurgu yapmıştır. Kur'ân-ı Kerim'de ilme teşvik eden âyetler bunun

en açık göstergesidir. Kur'an, *"Hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu?"*[24] diyerek ilim ehlinin üstünlüğünü ifade etmekte, *"Allah hikmeti dilediğine verir. Kime hikmet verilmiş ise, şüphesiz ona çokça hayır verilmiştir. Bundan ancak akıl sahipleri ibret alır"*[25] âyetiyle de ilim ve hikmetin Allah'ın en önemli nimetlerinden biri olduğunu hatırlatmakta, *"Allah, içinizden inanmış olanların ve kendilerine ilim verilenlerin derecelerini yükseltsin. Allah işlediklerinizden haberdârdır"*[26] buyurarak mü'minler arasında âlim olanların üstünlüğünü ortaya koymakta, *"Her ilim sahibinden üstün bir âlim bulunur"*[27] diyerek ilmin sınırı olmadığını göstermekte ve her hususta ümmetine örnek olan Hz. Peygambere, *"Rabbim ilmimi artır"*[28] şeklinde dua ederek ilim talebinde bulunmasını emretmektedir. Ayrıca, *"Mü'minler toptan savaşa çıkmamalıdırlar. Her topluluktan bir grubun, dini iyi öğretmek ve geri döndükleri zaman milletlerini uyarmak için geride kalması gerekli olmaz mı?"*[29] âyeti de ilim öğrenmeyi cihad gibi üstün bir amel sebebiyle bile ihmal edilmemesini istemektedir[30].

Hz. Peygamber (s.a.s.) de pek çok hadislerinde ilmi, alimi ve ilim tahsilini övmüş ve ilme teşvik etmiştir. Konumuzla ilgili hadislerin bir kısmını zikretmek istiyoruz. *"İlim öğrenmek her müslümana farzdır."*[31] *"Âlimler peygamberlerin vârisleridir."*[32] *"Allah kimin hakkında hayır murad ederse, onu dinde derin anlayış sahibi (fakih) yapar."*[33] *"Âlimin âbide üstünlüğü, benim sizden en basitinize üstünlüğüm gibidir."*[34] *"İlim talebi için yola çıkan kimse dönünceye kadar Allah yolundadır."*[35] *"Ferâizi ve*

---

24 ez-Zümer (39), 9
25 el-Bakara (2), 269 Âyette geçen "hikmet" kelimesinin anlamlarından birinin ilim olduğuyla ilgili bkz. Elmalılı, *Hak Dini*, II, 916-917; Yenibaş, "Sünnet-Hikmet İlişkisi", s. 16
26 el-Mücâdele (58), 11
27 Yûsuf (12), 76
28 Tâhâ (20), 114
29 Tevbe (9), 112
30 Bkz. Canan, *Peygamberimizin Tebliğ Metotları*, II, 226
31 İbn Mâce, Mukaddime 17
32 Buhârî, İlim 10; İbn Mâce, Mukaddime 17
33 Buhârî, İlim 13; İbn Mâce, Mukaddime 17
34 Tirmizî, İlim 19
35 Tirmizî, İlim 2; İbn Mâce, Mukaddime 17

Kur'ân'ı öğrenin ve halka da öğretin, zira benim ruhum kabzedilecek."[36] *"Kim ilim talep ederse, bu işi, geçmişteki günahlarına keffâret olur."*[37]

Buraya kadar yer verdiğimiz âyet ve hadisler İslam'da ilme verilen değeri bariz bir şekilde göstermektedir. Peygamberimiz, *"Ben muallim olarak gönderildim"*[38] buyurarak, kendisinin de bir öğretici ve eğitici olduğunu beyan etmiştir[39].

2. Öğrenme ve Öğretme Sorumluluğu Yüklemesi

a. Öğrenme Sorumluluğu

Önceki kısımda öğrenmenin amacının insanın her yönden geliştirilmesi olduğuna temas etmiştik. Peygamberimiz genel olarak ilme teşvik ettiği gibi, bilginin yaygınlaşması için bir kısım tedbirler de almıştır. Buna anahatlarıyla öğrenme ve öğretme sorumluluğu diyebiliriz. Dinimiz kişilere öğrenme ve öğretme mesuliyeti yükler. Ayrıca aile ve yakınlarına öğretme ile, komşularına öğretme meselesini vurgular, bunlardan sorumlu tutar[40].

Daha önce de yer verdiğimiz, *"İlim öğrenmek her müslümana farzdır."*[41] hadisi her müslümana ilim öğrenme vazifesi yüklemektedir. Öğrenilmesi farz olan ilmin, asgari, İslam'ı doğru bir şekilde yaşayabileceğimiz ve mükellefiyetlerimizi yerine getirmemizi sağlayacak olan, dinin temeline ait bilgiler olduğunu söylemek mümkündür[42].

---

36 Tirmizî, Ferâiz 2

37 Tirmizî, İlim 2

38 İbn Mâce, Mukaddime 17

39 Hadisle ilgili yorumlar için bkz. Coşkun, *Peygambermizin İnsan Anlayışı*, s. 43-48. Peygamberimiz bir hadislerinde de, *"Allah beni ancak bir mübelliğ olarak gönderdi"* buyurmuştur. (Tirmizî, Tefsîru Sûre Tahrîm 1) Tirmizî şârihi Mübârekfûrî, bu hadiste geçen "mübelliğ" kelimesini "muallim" olarak şerhetmiştir. Bkz. Mübârekfûrî, *Tuhfetü'l-ahfezî*, I, 232

40 İbnu'l-Esîr, *Üsdü'l-ğâbe*, I, 56

41 İbn Mâce, Mukaddime 17

42 Gazâlî, ilimleri farz-ı ayn ve farz-ı kifaye olarak ikiye ayırır. Farz-ı ayn olan ilimlerin neler oluduğu konusunda da İslâmi ilimlerin, farklı disiplinilerine mensup alimler arasında değişik görüşler olduğunu ve bu meyanda yirmiden fazla görüş ileri sürüldüğünü belirtir. Konuyla ilgili de bazı örnekler verir. Mesela, kelamcılara göre farz-ı ayn olan ilim kelam ilmidir. Çünkü

b. Öğretme Sorumluluğu

Peygamberimiz, öğrenmeyi teşvik ettiği gibi, öğretmeyi de teşvik etmiş ve Müslümanları bildiklerini öğretmekle de sorumlu tutmuştur. Şu hadisler de başkasına öğretmenin önem ve sorumluluğunu göstermektedir: *"Sadakanın en faziletlisi, Müslüman kişinin ilim öğnenip, Müslüman kardeşine öğretmesidir."*[43] *"Öldükten sonra kişiye amelinden ve hasenâtından ulaşan şey, öğretip neşrettiği ilimle geride bıraktığı salih evlattır."*[44] *Âlim, âmil ve muallim olan kimse, semâvâtın melekûtunda "büyük" diye anılır."*[45] *"Allah, melekler, arz ve semâda bulunan her şey, yuvasındaki karıncaya, denizdeki balığa varıncaya kadar (bütün canlılar), halka hayır öğreten muallime dua ederler."*[46]

Peygamberimiz, öğretme sorumluluğunun yanı sıra, bildiğini gizleyen ve öğretmekten kaçınan kimseleri de uhrevî ceza ile uyarır: *"Kime bir ilim sorulunca, o bunu gizlerse Allah kıyamet günü ona ateşten bir gem vurur."*[47] Bu hadisin İbn Mâce'de geçen bir vechinde ise sorulma şartı zikredilmeden, söz konusu akibet için uyarı yapılır[48].

(1) Ailesine Karşı Sorumluluk

Öğretmeyle ilgili genel sorumluluğun yanı sıra, her fert, başta kendi çoluk çocuğu olmak üzere yakınlarından da sorumlu tutulmuştur. Kur'ân-ı Kerim'de, "Ey iman edenler! Kendinizi ve çoluk çocuğunuzu, yakıtı insanlar ve taşlar olan cehennem ateşinden koruyun."[49] âyeti, aile reislerini, aile

---

Allah'ın varlığı, birliği, zatı ve sıfatları kelam sayesinde bilinir. Fakihlere göre öncelikle bilinmesi gereken ilim, fıkıhtır. Çünkü ibadet ve muamelatın helal ve harak kısımlarıyla, mutlak helal ve haram fıkıh ilmiyle bilinir. Hadisçilere göre de hadistir. Çünkü diğer ilimler hadis sayesinde bilinir. Gazâlî bu ilimlerle beraber diğer temel İslâm bilimlerini de sayar. Bkz. Gazâlî, *İhyâ*, I, 43-44

43 İbn Mâce, Mukaddime 20

44 İbn Mâce, Mukaddime 20

45 Tirmizî, İlim 19

46 Tirmizî, İlim 19

47 Ebû Dâvûd, İlim 9; Tirmizî, İlim 3; İbn Mâce, Mukaddime 24

48 Bkz. İbn Mâce, Mukaddime 24

49 et-Tahrim (66), 6

fertlerinin her çeşit terbiye ve taliminden sorumlu tutmaktadır[50]. *"Yedi yaşındayken çocuklara namazı öğretin."*[51] hadisi de bu konudaki sorumluluklara bir örnek teşkil etmektedir.

Ailelerin yetiştirilmesi meselesine Peygamberimiz o kadar önem vermiştir ki, Medine'ye gelen heyetleri orada bir müddet ağırlayıp İslam'ın temel meselelerini öğrettikten sonra, geri dönerlerken, *"Ailenize dönün, bu öğrendiklerinizi onlara da öğretin"* demiştir[52].

Buhârî'de yer alan ve "Devlet Başkanının Kadınlara Vazetmesi ve Kadınların Talimi"[53] ismini taşıyan bir bölümün bulunması ve bu bölümde zikredilen ve Peygamberimizin kadınlara müstakil nasihatta bulunduğunu bildiren hadisten, kadınların eğitiminin önemi ve bu sorumluluğun aile reisinin dışında devlet başkanının da vazifesi olduğu anlaşılmaktadır[54].

Konumuzla ilgili yine Buhârî'de, İ'tisam kitabında geçen ve "Nebî *sallallahu aleyhi ve sellem*'in Kadını ve Erkeğiyle Bütün Ümmetini, Re'y ve Kıyasla Değil, Allah'ın Kendisine Öğrettikleriyle Eğitip Öğretmesi"[55] bölümü ve bu bölümde yer alan, kadınlara hususî bir gün ayırmasıyla ilgili rivâyet de oldukça dikkat çekicidir[56]. Bu hadisten de kadın eğitim ve öğretiminin hususî, ihtimam istediği anlaşılmaktadır[57].

(2) Hizmetçisine Karşı Sorumluluk

Peygamberimiz, yanındaki cariyesinin eğitim ve öğretimini güzelce yapan ve sonra da onunla evlenen kimseye iki ecir verileceğini söyleyerek[58] cariyelerin de eğitilmesini teşvik eder.

---

50 Canan, *Peygamberimizin Tebliğ Metotları*, II, 233. Geniş bilgi için ayrıca bkz. Râzî, *Mefâtîhu'lgayb*, XXIV, 31; Zemahşeri, *Keşşâf*, IV, 128; İbn Kesîr, *Tefsîr*, III, 522-523; Elmalılı, *Hak Dini*, VII, 5122-5123

51 Tirmizî, Mevâkît 182.

52 Buhârî, İlim 25, Edeb 27

53 Buhârî, İlim 32

54 Bkz. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, I, 260; Çelebi, *Buhârî'de Yönetim Esasları*, s. 78-79

55 Buhârî, İ'tisâm 9

56 Söz konusu hadis için bkz. Buhârî, İ'tisâm 9, İlim 36; Cenâiz 6, 92; Müslim, Birr 152; Tirmizî, Birr 13; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III, 34, 72

57 Çakan, *Müslüman Kimliği*, s. 140

58 Buhârî, İlim 31

Sahabe, ilmin bu ölçüde yaygınlaştırılması hususunda oldukça gayretli olmuştur. Hz. Peygamber, Veda Haccı sırasında: *"Ey insanlar! İlim kabzedilip ortadan kaldırılmadan önce ilimden nasibinizi alınız…"* diye bir nasihatte bulunur. Dinleyenlerden bir bedevî şu soruyu sorar:

"Ey Allah'ın Resûlü! İlim bizden nasıl kaldırılır? Ellerimizde Kur'an nüshaları mevcut; onda olanları öğrendik. Onu kadınlarımıza, çocuklarımıza ve hizmetçilerimize de öğrettik…" [59]

Sahabîlerden birinin bu sözü, ilmin yaygınlaştırılması yönündeki gayretlerin yoğunluğuna önemli bir delildir.

Günümüzde hizmetçi kavramı değişmiştir. Bunun yerine işçilik mefhumu yaygınlık kazanmıştır. Artık bugün işveren konumunda olup da, çok sayıda işçi istihdam eden firma ve kişiler vardır. Bu kişi ve kuruluşlar da, istihdam ettikleri personelin eğitimiyle ilgilenmek durumundadır. Bu eğitim, sadece, günümüzdeki yaygın kullanımıyla "hizmet içi eğitim"le sınırlı olmayıp, temel dini bilgilerin öğretilmesini de kapsıyor olmalıdır.

Bilindiği gibi, günümüzde iş hayatı çok yoğundur. Günlük hayatın büyük bir kısmı, iş yerlerinde geçmektedir. Öyle ki, insanlar iş yoğunluğundan dolayı ailelerine yeterli vakit ayıramamaktadırlar. Böyle bir dönemde, işveren mevkiinde olan kimseler, imkan nispetinde, istihdam ettikleri personelin dinî eğitimiyle de ilgilenmelidir. Onların dinlerini öğrenmelerini teşvik etmeli, hatta bu mevzuda mümkünse imkanlar sağlamalıdır. Dinî yayınların takip edilmesi bile, bu konuda önemli bir boşluğu dolduracaktır.

Bu yöndeki çalışmaların asla iş kaybına sebebiyet vereceği düşünülmemelidir. Zira dinini bilen ve gönlünde Allah sevgisi ve korkusu olan kimse, daha şuurlu yaşayacak ve kazandığı paranın helal olmasına çalışacaktır. Böyle bir anlayış ise, çalışanların daha verimli olmasına vesile olacaktır. Bu durumdan da yine en çok istifade eden işveren olacaktır.

---

[59] Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, V, 266

(3) Komşusuna Karşı Sorumluluk

Müslümanların öğretme konusundaki sorumluluğu komşusunu da kapsamaktadır. Konuyla ilgili şu hadis oldukça dikkat çekicidir:

"Hz. Peygamber bir gün ayakta halka hitap etti. Önce Allah'a hamd ve senada bulunduktan sonra, Müslümanlardan bazı gurupları anıp hayırla yad ettikten sonra şöyle dedi: "Bir kısım insanlara ne oluyor ki, komşularıyla ilgilenip onlara ilim ve fıkıh öğretmezler, dini idrak ettirmezler; onlara ma'rufu emredip münkerden nehyetmezler?"

"Keza komşularından ilim ve fıkıh öğrenmeyen, ibret almayan bir kısım insanlar da vardır. Nefsimi kudret elinde tutan Allah'a yemin olsun, ya evvelkiler komşularına ilim ve fıkıh öğretip idrak sahibi kılarlar, ma'rufu emredip münkerden nehyederler; berikiler de komşularından ilim ve fıkıh öğrenip ibret alırlar veya Allah onlara olan cezasını tacil edip daha dünyada iken belalarını verir"[60]

Hadis, Müslüman bir ferdin, komşusuna karşı da sorumlu olduğunu açıkça beyan etmektedir. Aslında bir Müslüman sadece komşusuna karşı değil, bütün bir insanlığa karşı sorumludur. Dinin tebliğ ve ta'limi, bütün bir insanlığı içine alacak şekilde geniş dairede îfâ edilmesi gereken bir vazifedir. Mum önce kendi dibine ışık vermelidir. Bir Müslüman da, bu mevzuda komşularını ihmal etmemeli, eğer ihtiyaç varsa, dinini anlatmak için mutlaka vesileler bulmalı ve onlarla diyaloğa geçerek İslam'ın güzelliklerini paylaşmalıdır.

İslam'ın anlatılmasında en etkili metot, temsildir. Dille anlatılan şeylerin her zaman kandırıcı olabilmesine mukabil, davranışlarla anlatma ve güzel örnek olma insanlar için daima inandırıcı olmuştur. Bundan dolayı, komşusuna bir şey anlatmak isteyen bir kimse, önce dinini çok iyi yaşamalı ve dinimizin komşuluk hukukuyla ilgili tavsiyerini dikkate alarak insanlık vazifelerinde kusur etmemelidir. Hususiyle günümüze bakan yönüyle, dinimizin güzelliklerini bilmeye muhtaç bir komşuya önce insanî yönden yaklaşmalı, hâlimizle gerekli mesajları verebilmeliyiz. İslamî tebliğ, ancak böyle bir temel üzerine bina edilebilir.

---

60 İbnu'l-Esîr, *Üsdü'l-ğâbe*, I, 56

Görüldüğü gibi dinimiz, kadın-erkek, çoluk-çocuk ayrımı yapmadan herkesin eğitim ve öğretimi üzerinde durmuş ve bunun ihmal edilmemesini istemiştir. Sonuç olarak, her ferde öğrenme ve öğretme sorumluluğu yüklemenin, insanları yetiştirmede önemli bir faktör olduğunu söylemek mümkündür.

3. Yazıya Teşvik Etmesi

Kur'ân, "Oku" emriyle başlar. Okumak, ilmin anahtarıdır. Öyleyse bu ilk hitabın "Oku" olması, yeni dinin, ilme, irfana, ilim vasıtalarına (kağıda, kaleme, kitaba, okunacak şeylere) ne kadar ehemmiyet vereceği konusunda müntesiplerine ciddi bir mesaj ve uyarıdır[61]. Ayrıca, ilk âyetlerde, bütün ilimlerin muhafazası ve gelişmesinde temel unsur olan *"kalem"*in zikredilmesi de gözden kaçmaması gereken önemli bir husustur[62]. Kur'an'da kalem, yazı ve yazı malzemelerine işaret eden çok sayıda âyet bulunmaktadır[63].

İslâm'dan önce Arabistan'da yazı pek nadir kullanılmaktaydı. İslâm'ın henüz ortaya çıkmakta olduğu sırada, o devirde Arabistan'daki en gelişmiş şehir olmasına rağmen Mekke'de okuma-yazma bilenlerin sayısının çok fazla olmadığı tahmin edilmektedir[64]. Peygamberimiz'in, *"Biz ümmî bir milletiz. Yazmayı ve hesabı bilmeyiz."*[65] hadisi de bunu destekler mahiyettedir. Ancak, Kur'ân'ın yazılmasının ve okunmasını gerekliliği, Medine

---

61 Canan, *Peygamberimizin Tebliğ Metotları,* II, 224

62 Bkz. Hamidullah, *İslam Peygamberi,* II, 765

63 Örnek olarak bkz. el-Kalem (68), 1; et-Tur (52), 1-3; el-Alak (96), 4; Tâhâ (20) 133; en-Necm (53), 36; Abese (80), 13

64 M. Hamidullah Mekke'de okuma yazma bilenlerin sayısının onbeş-yirmi civarında olduğunu belirtmektedir (Hamidullah, *İslam Peygamberi,* II, 760). Bazı kaynaklarda ise bu sayı onyedi olarak yer almaktadır (İbn Abdi Rabbih, *'Ikdu'l-ferîd,* IV, 157; Belâzurî, *Fütuhu'l-buldân,* s. 580; İbn Sa'd, *Tabakât,* III, 77, 148). Ancak A'zamî, M. Accâc el-Hatip ve Suphi Salih gibi yakın dönem müellifleri bu sayının gerçeği yansıtmadığını, okuma yazma bilenlerin sayısının daha fazla olması gerektiğini belirtmektedir. Bkz. A'zamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı,* s. 3; Accâc, *es-Sünne kable't-tedvîn,* s. 296; Suphi Sâlih, *Ulûmü'l-hadîs,* s. 14-15
Bu rakam gerçek olmasa bile, okur-yazar insanların sayısı çok fazla olmamalıdır. Zira, Araplar o dönemde yazıyı çok fazla kullanmamaktadır.

65 Buhârî, Savm 13; Müslim, Sıyâm 16; Ebû Dâvûd, Savm 4

dönemi itibariyle de hadislerin yazılması okur-yazar olmayı gerektiriyordu. Daha da önemlisi Kur'ân'dan tam istifade de okur-yazar olmaya bağlıydı. Çünkü her Müslüman, Kur'ân'ı ve Kur'ân'ın hükümlerini öğrenmek zorundaydı. Bu itibarla da Kur'ân'ın inişiyle beraber bir ilim, kültür seferberliği başlamıştı. Bu dönemde Peygamberimiz'in etrafındaki katiplerin sayısı kırk civarındaydı[66]. Katipler, sıradan okuma-yazma bilen insanlar değil de, nitelikli okur-yazarlar olmalıdır. Yani bunlara, bir anlamda özel kalem müdürü veya sekreter de denebilir. Katiplerin sayısı bile Peygamberimiz'in eğitim-öğretim alanındaki başarısını gösteren delillerden biridir[67].

Peygamberimiz'in yazının öğrenilmesini teşvik eden hadisleri bulunmaktadır. Bu hadislere misal olarak, Peygamberimiz'in, çocuğun babası üzerindeki temel haklarından birisi olarak "yazı öğretmeyi" de zikretmektedir[68]. Yine, *"İlmi yazıyla bağlayın*[69]*"* buyurarak yazıyı teşvik etmiştir. Başlangıçta, muhtemelen, hadislerin Kur'an âyetleriyle endişesinden dolayı hadislerin yazılmasını yasaklayan Peygamberimiz[70], bu ihtimal ortadan kalkınca hadislerin yazılmasına izin vermiştir[71]. Bir defasında hafızasından şikayet eden bir sahabîye "*Sağ elinden yardım iste*"[72] diyerek yazmaya teşvik etmiş, hadisleri yazıp yazmama konusunda Peygamberimiz'den görüş isteyen Râfi' b. Hadîc'e, *"Yazın, hiçbir mahzuru yoktur"*[73] diye cevap vermiştir.

---

66 Kettânî, *Terâtib*, I, 266-267; Accac, *es-Sünne kable't-tedvîn*, s. 298

67 A'zamî, *İlk Devir Hadis Edebiyâtı*, s. 7

68 Suyûtî, *Câmi'u's-sağîr*, I-II, 228; Hindî, *Kenzü'l-ummâl*, XVI, 417. Geniş bilgi için bkz. Kettânî, *Terâtib*, II, 308-309

69 Dârimî, Mukaddime 43; Hâkim, *Müstedrek*, I, 106

70 Bkz. Tirmizî, İlim 11; Hatîb, *Takyîdü'l-ilm*, s. 32-33

71 Hattâbî, *Meâlimü's-sünen*, IV, 170. Konuyla ilgili hadisler için bkz. Ebû Dâvûd, İlim 3; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 162; Dârimî, Mukaddime 43. Hadislerin yazıya geçirilmesi, hadisleri yazmanın yasaklanması ve hadislerin yazılmasına izin veren rivayetlerle ilgili tartışmalar ve değişik görüşler için bkz. İbn Kuteybe, *Te'vîlu muhtelifi'l-hadis*, s. 430-431 (Tercüme: Hayri Kırbaşoğlu); Accac, *es-Sünne Kable't-tedvîn*, s. 303-321; Abdülgânî Abdülhalık, *Hücciyyetü's-sünne*, s. 427-461; A'zamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, 19-27; Koçyiğiti, Talat, *Hadis Tarihi*, s. 26-32; Çakan, *Hadis Edebiyatı*, s. 6-12

72 Tirmizî, İlim 12

73 Heysemî, *Mecmeu'z-zevâid*, I, 151. Benzer rivâyetler için bkz. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 215

Okuma yazma öğrenimiyle ilgili, Peygamberimizin dikkat çekici uygulamalarından biri de, Bedir esirleriyle ilgili tutumudur. Bedir savaşı esirlerinden yazı yazmayı bilen kimseler vardı. O sırada ensardan güzel yazı yazan kimse bulunmamaktaydı. Esirlerden hiç malı olmayanların, on çocuğa yazı yazmayı öğretmesi karşılığında serbest bırakılması kabul edildi. Zeyd b. Sâbit de ensâr çocuklarından bir grup içinde o sırada yazı yazmayı öğrenmiştir[74].

Peygamberimiz'in okuma-yazmaya verdiği önem neticesinde bir okuma-yazma seferberliği başlamış ve okur-yazar oranlarında büyük artış olmuştur. Bu konudaki bütün faaliyetler, Peygamberimiz'in insan yetiştirmeye verdiği önemi göstermektedir. Peygamberimiz'in gayret ve teşvikleri neticesinde Medine'de okuma-yazma bilmeyen insan sayısı muhtemelen yok denecek kadar azalmış olmalıdır.

4. İnsan Yetiştirmeyle İlgili Fiilî Uygulamaları

a. Suffa Mektebi

Peygamberimiz, Medine'ye hicretten sonra eğitim-öğretim işini sistemli olarak ele almaya başlamıştır. Hatta bu konuda Medine döneminde bir seferberlik ilan ettiğini söylemek mübalağa sayılmaz. Peygamberimiz eğitim-öğretim amacıyla mescidin bir kısmını tahsis etti. Buraya Suffa denmekteydi[75]. Burası bizzat Hz. Peygamberin nezaretinde işleyen bir eğitim ve öğretim merkezidir[76]. Hatta, Suffa'ya, ilk İslam üniversitesi de denebilir. Bizzat Resûlullah (s.a.s.) burada dersler veriyordu; fakat henüz başlangıçta bulunanlara okuma-yazmayı ve Kur'ân'ı öğretmek üzere diğer bazı öğretmenler de vazife görüyorlardı. Ubâde b. Sâmit, Kur'ân ve okuma-yazma öğreten muallimlerden birisidir. Bunu bizzat kendisi ifade etmekte ve Suffa ehlinden bazılarına Kur'ân ve yazı yazmayı öğrettiğini söylemektedir[77].

74 İbn Sa'd, *Tabakât*, II, 22; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 247
75 Suffa'yla ilgili geniş bilgi için bkz. Kettânî, *Terâtib*., II, 53-61
76 Hamîdullah, *İslama Giriş*, s. 120
77 Ebû Dâvud, Buyû 37; İbn Mâce, Ticârât 8

Yine, Abdullah b. Said el-Âsî de Resûlullah (s.a.s.) tarafından Medine'de halka yazı yazmayı öğretmek için görevlendirilmiştir[78]. Bu sahâbîler gibi daha başkaları da bu ve benzeri konularda istihdam edilmişlerdir[79].

Medine'de yatıp kalkacak bir evi bulunmayanlar için Suffa aynı zamanda geceleri bir yurt-yatakhane olarak da kullalınmaktaydı. Yine burada İslam'ın temel esaslarının neler olduğunu öğrenmek üzere dışarıdan gelen yabancılar da kalmaktaydı; bu gibi kimseler kendi memleketlerine dönmeden evvel burada bir müddet kalırlardı. Bir defasında barada, 80 kadar Temim kabilesine mensup yabancı barındırılmıştı[80]. Medineli cömert sahabî Sa'd b. Ubade, her gün bu 80 kişinin yiyecek ve içeceğini temin etmekteydi[81]. Öyle bir zaman geldi ki Suffa'da okuyan talebe sasıyı 400'e kadar yükseldi. Muhtemelen bu sayıya yerli ve yabancı talebeler dahildir[82].

Peygamberimiz, Suffa'da kalanlarla yakından ilgilenmiş, her türlü ihtiyaçlarını gidermeye çalışmıştır. Evinde olan şeyleri daima bu talebelerle paylaşmıştır. Hatta, sofrasında ashabı ve ehl-i suffe olmadan yemek yememiştir[83].

Ehl-i suffe fakir kimselerdi. Bundan dolayı Resûlullah bir defasında, *"Kimin yanında iki kişilik yiyeceği varsa bir üçüncüsünü götürsün, dört kişilik yiyeceği olan beşincisini yahut altıncısını alıp birlikte götürsün"*, buyurmuştu. Ebû Bekir bunlardan üçünü, Resûlullah da on tanesini evine götürmüştü[84]. Zaten o sürekli Suffe ehliyle ilgilenirdi. Suffe ehli İslâm konuklarıydı. Onların ne sığınacak aileleri, ne malları, ne de bir kimseleri vardı. Peygamberimize bir sadaka geldiğinde onlara gönderir, kendisi bir şey almazdı. Şayet gelen bir hediye ise, onlara da gönderir, kendisi de ondan bir parça alır ve böylece gelen hediyeyi onlarla paylaşırdı. Ayrıca

---

78 İbn Abdilber, *İstîâb*, III, 52; İbnu'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe*, III, 262

79 Konuyla ilgili geniş bilgi için bkz. Kettânî, *Terâtib*, I, 186; M. Hamîdullah, *İslam Peygamberi*, II, 769-773; Canan, *Peygamberimizin Tebliğ Metotları*, II, 240-241

80 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III, 371

81 İbn Hacer, *Tehzîbu't-tehzîb*, III, 475.

82 Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II, 769. Ayrıca bkz. Okiç, *Bazı Hadis Meselelei Üzerinde Tetkikler*, s. 45-46

83 İbn Sa'd, *Tabakât*, I, 408.

84 Buhârî, Mevâkîtu's-salât 41, Menâkıb 25; Müslim, Eşribe 176

Peygamberimiz, onları yemeğe davet eder, iaşelerini temin ederdi[85].

İslâmî ilimlerin gelişmesinde ve İslam'ı anlatacak mürşid ve muallimlerin yetişmesinde Suffa'nın müstesna bir yeri vardır. Başta Ebû Hureyre olmak üzere İslâmî ilimlerde temayüz etmiş pek çok sahabî Suffe'den yetiştiği gibi, İslam'ı değişik memleketlere götüren ve anlatan sahâbilerin pek çoğu da yine buradan yetişmiştir[86].

b. Mescidler

Hz. Peygamber devrinde Müslümanların okuma-yazma öğrendikleri yeri sadece Suffa ile sınırlandırmak doğru değildir. Suffa, İslâm'da her mescide yüklenen eğitim-öğretim fonksiyonunun, Mescid-i Nebevî'de organize ve sistematize edilmiş, müesseseleşmiş şeklidir. Bundan dolayı bu fonksiyon, her bir mescidde az çok mevcut olmalıdır[87]. Medine'deki bu eğitim-öğretim merkezi, ondan sonra kurulan cami içi ve dışı eğitim müesseselerine model olmuştur[88]. Ayrıca o dönem eğitim-öğretim faaliyetlerinin sürdürülmesinde mescid, önemli bir ilim merkezi olmuştur. Böylece, Medine'ye hicretten sonra mescid ve cami, İslâm'ın sosyal yapısına giren ilk müessese olmuştur[89]. Peygamberimiz bu mescidde oturur, etrafını halka şeklinde saran cemaati aydınlatırdı[90].

Peygamberimiz döneminde Medine'de Mescid-i Nevebî'nin dışında da pek çok mescid inşa edilmiştir. Bazı kaynaklarda bunların sayısı dokuz olarak geçmektedir[91]. Ancak Semhudî'nin tetkikine göre bu sayı kırkı bulmaktadır. Semhûdî, bu mescidlerin her birinin isimlerini, yerlerini ve Hz. Peygamber'le olan münasebetini belirtir[92]. Aynî de bu mescidlerle ilgili

85 Buhârî, Rikak 17 Geniş bilgi için bkz. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XIII, 72-74

86 Peygamberimiz'in buradan yetişen sahâbîleri Medine dışına göndermesiyle ilgili bkz. İbn Sa'd, *Tabakât*, II, 299; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III, 212

87 Canan, *Peygamberimizin Tebliğ Metotları*, II, 242

88 Baltacı, *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, s. 3

89 Atay, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*,s. 25

90 Buhârî, İlim 35

91 Belâzurî, *Ensab*, I, 273; Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II, 771

92 Semhûdî, *Vefâu'l-Vefâ*, III, 819-880

bir liste verirken[93], İbn Hacer, Peygamberimiz'in Medine ve civarındaki bütün mescidlerde namaz kıldığını ve daha sonra Ömer b. Abdülaziz döneminde bunların tamir edildiğini belirterek çok sayıda mescidin olduğuna işaret eder ve bazılarının isimlerini kaydeder[94].

Bu rivayetler arasında sayı farkı olması bizim açımızdan önemli değildir. Bize göre önemli olan, Peygamberimiz döneminde çok sayıda mescidin olması ve bunların muhtemelen, eğitim-öğretim amacıyla kullanılmış olmasıdır[95]. Kaldı ki, Peygamberimiz'in, her mahallede mescidler inşa edilip temiz tutulması, güzel kokularla kokulanması ve inşaatının iyi yapılması yönündeki emirlerine[96] ve mescid inşa edenlere vaat edilen uhrevî mükafatlara[97] bakacak olursak Resûlullah döneminde yapılan mescidlerin sayısı ile ilgili kırk rakamının mübalağa olmadığı anlaşılır.

Mescidlerin inşasının yanı sıra Peygamberimiz, muhtelif kabilelere imamlık yapabilecek imamlar da tayin etmiştir. İmamları hususiyle Kur'an'ı en iyi bilenler arasından seçerdi[98]. Şu halde bu mescidlerde, öğretime de ehil imamlar tayin edildikçe "Kur'an ve yazı" öğretiminin yürütüleceği açıktır[99]. Nitekim Müslim'de yer alan bir rivayette, hangi mescidde olduğu belirtilmeden, Esved b. Yezid'in mescidde Kur'an öğrettiği belirtilir[100]. Yani mescidler, aynı zamanda okul görevi görmekteydi[101]. Bu mescidlere imam tayin edilenler arasında ilmiyle, fıkhıyla meşhur olan Muaz b. Cebel ve Übey b. Ka'b gibi kimseler de yer almaktadır[102]. Übey b. Ka'b'ın Medine'ye gelen heyetlere Kur'an ve fıkıh öğrettiği de rivayetlerde yer almaktadır[103]. Yine Peygamberimiz Medine'den ayrıldığı zaman halka

93 Aynî, *Umde*, II, 468 Aynî, 22 tane mescid ismi vermektedir.
94 İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, II, 150. Geniş bilgi için bkz. Şiblî, *Asr-ı Saadet*, I, 463-466
95 A'zamî, *İlk Devir Hadis Edebiyâtı*, s. 6
96 Ebû Dâvûd, Salat 13; İbn Mâce, Mesâcid 9
97 Buhârî, Salât 65; Müslim, Mesâcid 25; Zühd 43, 44; Dârimî, Salât 114
98 Şiblî, *Asr-ı Saadet*, I, 466-467
99 Canan, *Peygamberimizin Tebliğ Metotları*, II, 243
100 Müslim, Musâfirîn, 280; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 461
101 Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II, 771.
102 Heysemî, *Mecmeu'z-zevâid*, II, 272
103 İbn Sa'd, *Tabakât*, I, 316-317

namaz kıldıran Abdullah b. Ümmü Mektum, aynı zamanda halka Kur'an öğreten sahabilerden biridir[104]. Eğitim-öğretim faaliyetinin yapıldığı mescidlerden biri de Kuba mescidi idi. Peygamberimizin buraya sık sık geldiği ve öğretime nezaret ettiği bilinmektedir[105].

İslam tarihinde mescidler, Müslümanların ilim ve kültür hayatı adına çok önemli vazifeler görmüştür[106]. Bunun ilk pratik örneği de başta Mescid-i Nebevî olmak üzere, Peygamberimiz zamanında inşa edilen çok sayıdaki mescidde ortaya konulmuştur. Kısacası Peygamberimiz, mescidleri insan yetiştirmede önemli bir mekan olarak kullanmış ve kendisinden sonraki dönemlere de en güzel örneği bırakmıştır.

c. *Dâru'l-kurrâ*

Hicretten kısa bir süre sonra Suffa ihtiyacı karşılamaya yetmez hale geldi. Resûlullah buradaki izdiham ve kümelenmeyi dağıtmak üzere Medine'deki mahallelerde hazırlık okulları diyebileceğimiz yerler açtı[107]. Bu tür yerlerden biri de dâru'l-kurrâ olarak nitelendirilen yerlerdir.

Hakkında teferruatlı bilgiye sahip olmasak da bazı rivâyetlerde dâru'l-kurrâ tabiri geçmektedir. Bir rivayette, Abdullah b. Ümmü Mektûm hakkında bilgi verilirken, "Bedir harbinden az sonra Medine'ye geldi. Dâru'l-Kurrâ'ya indi…" denir[108]. Bir diğer rivâyette de, İbn Ümmü Mektûm'un indiği Dâru'l-Kurrâ'nın Mahreme b. Nevfel'in evi olduğu belirtilir[109].

Bazı rivâyetlerde kendilerine "kurrâ" denilen kimselerden bahsedilmektedir. Müslim'in tahric ettiği bir hadiste Enes b. Mâlik'in şöyle dediği rivâyet edilir: "Bazı insanlar Hz. Peygambere geldiler ve ondan kendilerine Kur'an ve Sünnet'i öğretecek kimseler göndermesini istediler. Hz. Peygamber de onlarla birlikte ensardan kendilerine "kurrâ" denilen

---

104 İbn Sa'd, *Tabakât*, IV, 206
105 İbn Abdilber, *Camiu beyâni'l-ilm*, s. 97
106 Mescidlerin değişik amaçlar için kullanılmasıyla ilgili bkz. Güç, İslam'da Mescidin Önemi", s. 39-44
107 Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II, 771.
108 İbn Sa'd, *Tabakât*, IV, 205
109 İbn Sa'd, *Tabakât*, IV, 205

70 kişi gönderdi. Dayım Harâm da onlardandı. Bunlar Kur'an okuyup birbirlerine tekrar ediyorlardı. Gece ilim tahsil ediyorlar, gündüz ise su getirip mescide koyuyorlar, odun toplayıp satıyorlar ve onunla ehl-i suffe ve fakirlere yiyecek satın alıyorlardı. Hz. Peygamber bunları onlara gönderdi. Gidecekleri yere varmadahn onları öldürdüler."[110] Yine Enes'ten gelen bir rivâyette "kurrâ"nın gündüz çalıştığı, geceleri ise muallimlerine gittikleri ve sabah oluncaya kadar ders yaptıklarından bahsedilmektedir. Ayrıca sayılarının da 70 olduğu belirtilmektedir[111].

Bu hadiste kastedilen olay, Bi'r-i Maûne vak'asıdır. "Kurrâ"nın Ensar'dan olması ve suffeye yardım etmeleri onların ashab-ı suffeden olmadıklarını göstermektedir. Bunlar muhtemelen ehl-i suffa dışında, onları tamamlayan bir ekip olmalıdır. Ayrıca bunların eğitimine bir çeşit gece okulu demek de mümkündür.

Bu rivâyetler, o günün şartlarına uygun şekilde, öğretim faaliyetlerinin, günümüzün anlayışına uygun bir sisteme bağlandığını göstermektedir. Ders yapılacak yerler, ders verecek hocalar ve maddi ihtiyaçların devlet tarafından karşılanması suretiyle talebelerin öğretim dışındaki her çeşit meşguliyetten uzak tutulduğu bir eğitim-öğretim sisteminin oluştuğunu görüyoruz[112].

d. Hususî Evler

Öğretim faaliyetlerinde mescidler dışında bazı hususi evler de rol oynamıştır. Mekke döneminde Erkam b. Ebu'l-Erkam'ın evi, hicretten sonra da pek çok sahabenin evi bu amaçla kullanılmıştır[113]. Ancak şunu da belirtmeliyiz ki, Medine'de bazı sahabîlerin evlerinin bu amaçla kullanılması, sistematik eğitim-öğretim yapmak için değildir. Bazı evler, Medine'ye dışarıdan gelen elçi ve heyetlerin ağırlanması için kullanılıyordu. Daha önce de belirttiğimiz gibi, Peygamberimiz'e Arabistan'ın her

[110] Müslim, İmâre 147. Ayrıca bkz. Buhârî, Megâzî 28; İbn Sa'd, *Tabakât*, II, 53-54
[111] Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III, 137
[112] Canan, *Peygamberimizin Tebliğ Metotları*, II, 245
[113] Canan, *Peygamberimizin Tebliğ Metotları*, II, 246

tarafından ziyaretçiler ve elçiler gelirdi. Gelen misafirler değişik sayılarda olup, muhtelif sürelerde Medine'de kalırlardı. Misafirler ister diplomatik kimliği olan elçiler olsun, isterse normal kimseler olsun Peygamberimiz onlarla mutlaka ilgilenir ve eldeki mevcut imkanlarla onların ağırlanmasını temin ederdi[114]. Meselâ, Benî Hanîfe heyetinin ağırlanması anlatılırken kendilerine Remle b. Haris'in evinde, sabah ve akşam bir defasında *ekmek ve et*, bir defasında *ekmek ve süt*, bir defasında da *ekmek ve yağ* verildiği kaydedilmektedir[115].

Medine'ye gelen elçiler ve muhtelif misafirler, ya hususiyle bu iş için tahsis edilmiş Remle binti Hâris'in evinde[116], veya Abdurrahman b. Avf[117], Ferve b. Amr[118] ve Ebû Eyyûb el-Ensârî[119] gibi bazı sahâbenin evinde veya mescide kurulan çadırda[120] ağırlanırdı[121].

Peygamberimiz Medine'ye gelen heyetlerin ağırlanması için bazı sahabîleri görevlendirmiş[122], onlar için yol azığı hazırlatmış[123] ve hediyeler vermiştir[124].

Burada bizim konumuzla ilgili olan kısım, bu evlerin doğrudan veya dolaylı olarak İslam'ın anlatılmasına ve bir kısım dini bilgilerin öğretilmesine katkı sağlamış olmalarıdır. Peygamberimiz'in, belli zamanlarda

---

114 Bkz. Çakan, *Siyasetli Muhammed*, 56-57

115 İbn Sa'd, *Tabakât*, I, 316.

116 Özellikle Remle'nin evi devlet konuk evi gibi kullanılıyordu. Bkz. İbn Sa'd, *Tabakât*, I, 332.

117 Kettânî, *Terâtib*, II, 23.

118 İbn Sa'd, *Tabakât*, I, 338.

119 İbn Sa'd, *Tabakât*, I, 357-358

120 İbn Sa'd, *Tabakât*, I, 351 Peygamberimiz'in mescidin yanına çadır kurdurma sebebinin gelen misafirlerin Kur'ân dinlemeleri ve namaz kılarken insanları görmeleri olduğu belirtilmiştir. Bkz. Zurkânî, *Şerhu'l-Mevâhib*, IV, 8.

121 Geniş bilgi için bkz. Kettânî, *Terâtib*, II, 22-27; Hamîdullah, *İslamda Devlet İdaresi*, s. 118-120

122 İbn Sa'd, *Tabakât*, I, 323

123 Zürkânî, *Şerhu'l-Mevâhib*, IV, 37

124 Bk. Buhârî, Cihad 176-177; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV, 74-75; Kettânî, *Terâtib*, II, 29

buralara uğraması ve onlara İslam hakkında bilgiler vermesi bunu göstermektedir[125].

C. PEYGAMBERİMİZ'İN KABİLİYETLERİ TESBİTİ VE DEĞERLENDİRMESİ

1. Kabiliyetin Tanımı

Kabiliyet, insanların ferdî hususiyetlerinden biridir. Kur'an'da, "Sizin çalışmanız birbirinden farklıdır."[126] denilerek, insanların farklı yeteneklere sahip olduğuna işaret edilmiştir.

Kısaca potansiyel güç diye ifade edilen kabiliyet[127], herhangi bir beceri alanında bir şeyler öğrenme fırsatı verildiği zaman, insanın bundan yararlanma gücü olarak tanımlanabilir[128].

İnsanda çok sayıda kabiliyet bulunmaktadır. Ne var ki, bütün kabiliyetlerin en son sınırına kadar geliştirilmesi imkansızdır. Bir insan ömrü buna yetmez. Bununla beraber, insanlar, yetenek bakımından birbirlerinden farklıdırlar[129]. Ancak, insanlarda bulunan kabiliyetler geliştirilebilir. Bu konuda da başarılı olmak için, insanlarda bulunan kabiliyetleri iyi tespit etmek ve var olan yetenekleri geliştirmeye çalışmak gerekmektedir. Kazanılması muhtemel nice kabiliyetler, kabiliyetleri tanımadan gelişigüzel bir eğitime tabi tutulmuş ve kaybedilmiştir[130].

İnsanların eğitilmesinde ve istihdamlarında, kabiliyetlerin yerinde kullanılması önemlidir. İnsanları yetenekleri doğrultusunda değerlendirmek faydalı ve verimli olurken, ferdin kabiliyeti dışında bir alana zorlanması,

---

125 Canan, *Peygamberimizin Tebliğ Metotları*, II, 247; Çakan, *Siyasetli Muhammed.*, s. 63-64 Evlerin eğitim, öğretim ve tebliğ gibi maksatlarla kullanılmasıyla ilgili geniş bilgi için bkz. Canan, *Aile İçi Eğitim*, s.315-329

126 el-Leyl (92), 4

127 Baymur, *Genel Psikoloji*, s. 230

128 Baymur, *Genel Psikoloji*, s. 249

129 Bkz. Baymur, *Genel Psikoloji*, s. 230

130 Ülken, *Eğitim Felsefesi*,s. 4

ondaki psikolojik yapının olumsuz etkilenmesine ve başarısızlığa neden olmaktadır.

İnsanların farklı kabiliyetlere sahip olması tamamen fıtrîdir, yaratılışla ilgilidir. Hz. Peygamber de insanlardaki bu farklılığa işaret ederek şöyle buyurmuştur: *"Allah'ın benim vasıtamla gönderdiği hidayet ve ilim, bol yağmura benzer. Bu yağmur bazen öyle bir toprağa düşer ki, onun bir kısmı suyu kabul eder ve çayır ile ot bitirir. Bir kısmı da kurak olur, suyu üstünde tutar da, Allah onunla insanları faydalandırır. Ondan hem kendileri içerler, hem de hayvanlarını sularlar ve ekinlerini yetiştirirler. Bu yağmur, diğer bir çeşit toprağa daha isabet eder ki, düz ve kaypaktır; ne suyu üstünde tutar, ne de çayır bitirir. Allah'ın dinini anlayıp da, Allah'ın benim vasıtamla gönderdiği hidayet ve ilimden faydalanan ve bunu bilip de başkasına bildiren kimse ile, bunu duyduğu vakit kibrinden başını bile kaldırmayan ve Allah'ın benimle gönderdiği hidayetini kabul etmeyen kimse böyledir."*[131]

Görüldüğü gibi bu hadiste hidayetle birlikte, ilimde kabiliyeti olup olmama durumu, su-toprak münasebetiyle izah edilmiş[132] ve insanların eşit olmadığı bir vakıa olarak kabul edilmiştir.

Diğer bir hadiste de Peygamberimiz, *"İnsanlar madenler gibidir. Cahiliye devrinde hayırlı olanlar, dinde ilim sahibi olurlarsa,, İslam devrinde de hayırlı olurlar."*[133]

Hadiste, insanlar madenlere benzetilmektedir. Bu benzetmeyle de çok önemli gerçekler ifade edilmektedir. İnsanlar madenler gibidir. Zira madenler, ne kadar çok bulunur ve bulunan bu madenler ne derece işletilebilirse o nisbette insanlığa yararlı olur. Her maden kullanılışı ve kullanıldığı yere göre kıymeti haizdir. Yani her birinin kendilerine has hususiyetleri ve kendi makamlarında üstünlükleri vardır. Yeter ki madenler keşfedilip işlenebilsin. Aynen bunun gibi insanların da birer maden gibi her birinin ayrı

---

131 Buhârî, İlim 20

132 Coşkun, *Peygamberimiz'in İnsan Anlayışı*, s. 324. Ayrıca bkz. Dölek, *Hadislerde Teşbih ve Temsiller*, s. 180-181

133 Buhârî, el-Enbiyâ (21) 14; Menâkıb 1; Müslim, Birr 160; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 539

ayrı hususiyetleri ve kabiliyetleri vardır. Eğer bu kabiliyetler ve istidatlar iyi keşedilir ve işlenebilirse hem kendisine hem de millete faydalı bir hale gelebilir. Böylece insandan son derece verimli bir şekilde istifade edilmiş olacaktır[134].

Görüldüğü gibi kabiliyet, her insanda bulunan farklı ve o insana ait hususiyetler olup, her insan kabiliyet bakımından farklı hususiyetler taşımaktadır. Önemli olan, insanların kabiliyetlerini tanıma ve onları kabiliyetlerine uygun bir şekilde eğitme, geliştirme ve istihdam etmedir.

2. Peygamberimizin Kabiliyetleri Tespit Edip Değerlendirmesi ve Bazı Örnekler

Peygamberimiz (s.a.s.), insanların yaratılış bakımından farklı olduklarına işaret etmiştir. Ancak o, bunun ötesinde, insanları çok iyi tanımaktadır. Zaten bir lider de, kadrosundaki elemanları çok iyi tanımalıdır. Kimi, neden sorumlu tutacağını, kimden neyi ve ne ölçüde bekleyeceğini çok iyi bilmelidir. Zira, insan sarrafı olmayan, kimi nerede, nasıl ve niçin kullanacağını bilmeyen, hangi işin kime yaptırılıcağını tespit edemeyen bir kimse iyi bir idareci olamaz.

Peygamberimiz, çevresindeki insanları çok isabetli olarak yerli yerinde kullanmıştır. Kime hangi vazifeyi vereceğini çok iyi tespit etmiş ve bunda da tam bir isabet kaydetmiştir[135]. Hatta diyebiliriz ki, onun, insanların istidat ve kabiliyetlerini keşfedip kullanması ve her insanı yerli yerinde vazifelendirmesi Peygamberliğinin delillerinden biri sayılabilir.

Burada Hz. Peygamberin yakınlarını hususi vasıflarıyla tanıdığını gösteren iki hadise yer vermek istiyoruz: *"Ümmetim içerisinde, ümmetime karşı en merhametlisi Ebû Bekir'dir. Allah'ın emirlerinde titizlikte en şiddetlisi Ömer'dir. Haya bakımından en ileri olanı Osman b. Affan'dır. En isabetli hüküm vereni Ali'dir. Helal ve haramı en iyi bileni Muâz b. Cebel'dir. Ferâizi en iyi bilen Zeyd b. Sâbit'tir. Kur'an okumasını en iyi bileni Übey b. Ka'b'dır. Her ümmetin bir emini vardır. Bu ümmetin emini*

---

134 Dölek, *Hadislerde Teşbih ve Temsiller*, s. 134-135
135 Bkz. Canan, *Anarşi*, s. 161-162

Ebû Ubeyde b. Cerrâh'tır. Ebû Zerr'den daha doğru sözlü olan birini ne gök gölgeledi, ne de yer taşıdı. O, verâda Hz. İsa gibiydi."[136]

"Kur'ân'ı şu dört kişiden alın! Abdullah b. Mes'ûd, Sâlim, Muâz b. Cebel ve Übey b. Ka'b."[137]

Kabiliyetlerin tespit edilip yerinde değerlendirilmesiyle ilgili bazı misaller vermek istiyoruz.

a. Zeyd b. Sâbit ve Dil Öğrenimi

Peygamber Efendimiz, Yahudilerin aldatmacaları karşısında Zeyd b. Sâbit'e İbranice'yi öğrenmesini emretmiş o da on beş gün içinde iyice öğrenmiş ve Peygamberimiz'in Yahudilerle olan yazışmalarını yürütmüştür[138].

Zeyd b. Sâbit'in kısa sürede İbranice'yi öğrenmesi, onun dil öğrenmeye olan yeteneğini göstermektedir. Hatta, bu kadar kısa sürede öğrenmesi de, bu konuda en yetenekli kişinin o olduğunu göstermektedir ki, Peygamberimiz'in tespiti oldukça yerinde ve isabetlidir.

Burada dikkat çekici bir husus da, yabancı dil öğretimi ve yabancı dille eğitim konularını bu "yetenek ve ihtiyaç" çerçevesinde sınırlı tutmalı, tüm öğrencilere öğretmeye kalkmamalıdır. Bu tavrı eğitim ilkesi haline getirmek, insan, ekonomi ve zaman israfına engel olacaktır[139]. Zira herkesin her şeyi öğrenmeye ne imkanı ve zamanı, ne de böyle bir şeye ihtiyaç bulunmaktadır. Peygamberimiz bu uygulamasıyla, bazı kimselerin bazı branşlarda uzmanlaşması konusunda da ilk adımı atmıştır.

b. Ebû Mahzûre ve Müezzinlik

Hz. Peygamber, Bilal-i Habeşî'nin okuduğu ezan ile alay edenler arasından Ebû Mahzûre gibi Mescid-i Haram'da müezzinlik yapacak bir elemanı bulup çıkarmıştır[140].

---

136 Buhârî, Fezâilü'l-ashâb 26; Tirmizî, Menâkıb 50; İbn Mâce, Mukaddime 11
137 Buhârî, Menâkıbu'l-ensâr 14, 16; Tirmizî, Menâkıb 50
138 Bkz. Ebû Dâvûd, İlim 2
139 Çakan, *Siyasetli Muhammed*, s. 25
140 Çakan, *Siyasetli Muhammed*, s. 18

Peygamberimiz'in dört müezzininden biri olan Ebû Mahzûre[141] olayı şöyle anlatmaktadır:

"Resûlullah (s.a.s.) Huneyn Savaşından dönmekteydi. Ben, hepsi Mekkeli olan on kişilik bir gençler grubuyla beraberdim. Huneyn yolunda Resûlullah ile karşılaştık. Resûlullah'ın müezzini namaz için ezan okuyordu. Biz bir köşeye çekildik ve alay ederek müezzinin söylediklerini tekrar etmeye başladık. Bizi Resûlullah duymuştu. Ezan bittikten sonra, "şunların içinde güzel/gür sesli biri var" diye gönderdiği adamlar bizi huzuruna götürdüler. Resûlullah;

"Sesi gür olanınız hanginiz?" buyurdu. Yanımdakilerin tamamı beni gösterdiler. Resûlullah onları saldı, beni yanında alıkoydu. Sonra bana;

"Haydi bir ezan oku!" buyurdu. Resûlullah'tan ve bana emrettiği işten son derece nefret ettiğim halde, çaresiz kalktım, önünde ayakta durdum. Bizzat kendisi bana ezanın okunuşunu telkin etti, öğretti.

Ben ezanı bitirdiğim zaman içinde bir miktar gümüş para bulunan bir kese verdi. Daha sonra alnımı, göğsümü sıvazladı ve **"Mübarek olsun"** buyurdu. Ben;

Ya Resûlallah, Mekke'de ezan okumama müsâde et! dedim.

"Müsâde ettim" buyurdu.

İşte o anda, Resûlullah'a karşı duyduğum kin ve nefretten bende eser kalmamış, gönlüm ona karşı sevgi ile dolup taşmıştı. Mekke valisi Attâb b. Esîd'e geldim ve onun valiliği süresince Resûlullah'ın emriyle Mekke'de müezzinlik yaptım."[142]

Gür ve tatlı sesli birisi olan Ebû Mahzûre, vefat edinceye kadar Mescid-i Haram'da müezzinlik vazifesini devam ettirmiştir. Kendisinden sonra da uzun süre çocuk ve torunları aynı görevi devam ettirmiştir[143].

---

141 Peygamberimiz'in müezzinleri Bilal, İbn Ümmi Mektûm, Sa'd el-Karaz ve Ebû Mahzure'dir. Geniş bilgi için bkz. Kettânî, *Terâtib*, I, 216-219; Canan, *Kütüb-i Sitte*, VII, 477-482

142 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III, 409; Nesâî, Ezan 5,6; İbn Mâce, Ezan 2

143 Hayatı hakkında bilgi için bkz. İbn Sa'd, *Tabakât*, V, 450; İbnu'l-Esîr, *Üsdü'l-ğâbe*, VI, 278-279; Zehebî, *Siyer*, III, 117-119; İbn Hacer, *İsâbe*, s. 1549; Nevevî, *Şerhu Sahîhi Müslim*, II, 302

Öte yandan Hz. Peygamberin, ezanın sözlerini rüyasında gören Abdullah b. Zeyd'i değil de Bilâl-i Habeşî'yi müezzinlikle görevlendirmesi ve gerekçe olarak da **"Onun sesi senden daha gür ve müessirdir"** buyurması[144], yetenek ve hususiyetlerine göre insanları en uygun yerde değerlendirdiğinin bir başka göstergesidir[145].

c. *Üsâme b. Zeyd ve Ordu Komutanlığı*

Peygamberimiz vefatına yakın günlerde Üsâme b. Zeyd'i, Şam'a göndermek istediği bir ordunun başına komutan yapmıştı. Ordunun içerisinde ashabın ileri gelenlerinden ve yaşça büyük olanlarından pek çok kimse de bulunmaktaydı[146]. Üsâme o günlerde henüz on sekiz yaşındaydı. Bazı kimseler, Ebû Bekir, Ömer, Ebû Ubeyde gibi sahâbenin ileri gelenleri varken henüz çok genç olan Zeyd'in komutanlığını yadırgamışlar ve bu konuda ileri geri konuşmaya başlamışlardı. Muhtemelen bu dedikodunun arkasında münafıkların parmağı vardı. Durum Peygamberimiz'e intikal edince halkın huzuruna çıktı onlara şöyle hitap etti: "*Siz Üsâme'nin komutanlığına itiraz ediyormuşsunuz. Vaktiyle babası Zeyd'in komutanlığına da itiraz etmiştiniz. Vallahi o komutanlığa son derece layık ve benim yanımda insanların en sevgili olanlarındandı. Şimdi de bu öylece kumandanlığa layıktır. Bu da (Üsame) bana ondan sonra insanların en sevgili olanlarındandır. Size onu tavsiye ediyorum. Şüphesiz o sizin sâlihlerinizden biridir.*"[147]

Üsâme gibi genç bir kimsenin komutan olmasının yadırganması normaldi. Bu durum Arapların alışageldiği bir şey değildi. Ancak Resûlullah insanları değerlendirirken ve istihdam ederken yaşlarını değil de liyakatlarini dikkate alıyordu. Bundan dolayı da Üsâme'yi, onca büyük ve yaşlı

---

144 Ebû Dâvûd, Salât 28; Tirmizî, Mevâkît 25; İbn Mâce, Ezan 1; Dârimî, Salât 3; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV, 43

145 Çakan, *Siyasetli Muhammed,* s. 20

146 İbn Hişâm, *Sîre*, III-IV, 436

147 Müslim, Fezâilü's-sahâbe 63-64; Buhârî, Megâzî 87

sahâbî dururken yaşına ve sosyal statüsüne bakmadan orduya komutan tayin etmiş, bütün eleştirileri göğüsleyerek, lâyık olan kimseyi lâyık olduğu yerde ve görevde değerlendirmek gerektiğini göstermiştir[148].

Üsâme genç yaşına rağmen bu vazifeye liyakati olan birisiydi. Nitekim Peygamberimiz'in emriyle hazırlanan bu orduyla yaptığı seferden zafer ve başarıyla dönmüş, ganimet kazanmış ve netice itibariyle Müslümanlara bir çok yönden fayda temin ederek liyakatini ispat etmiştir[149].

Başta Hz. Ömer olmak üzere önde gelen pek çok sahâbî de Hz. Peygamberin bu konudaki tercihine saygı duymuşlar ve Üsâme'nin konumuna karşı saygılı davranmışlardır. Hz. Ömer Üsâme'yi gördüğünde, ona "Selam senin üzerine olsun ey mü'minlerin emiri" diye hitap edince Üsâme, "Allah sana mağfiret etsin ey mü'minlerin emiri, bunu bana mı söylüyorsun" karşılığını verir. Hz. Ömer de, sana hayatım boyunca böyle hitap edeceğim. Çünkü, Hz. Peygamber vefat ettiğinde sen üzerimde emirdin, der[150].

Peygamberimiz, genç bir insandan ordu komutanı çıkarabiliyordu. Üsâme gibi onsekiz yaşında olan genç bir insandaki askerî sevk ve idare kabiliyetini görüp, onu bu alanda istihdam etmesi bunun en açık göstergesidir.

d. Muaz b. Cebel ve Eğitim-Öğretim Faaliyetleri

Peygamberimiz çevresindeki insanları çok iyi tanıyordu. Hatta onları kendilerinden daha iyi tanıdığını söylesek mübalağa etmiş sayılmayız. O, kimi hangi işte kullanmışsa muhakkak oraya en uygun kişinin o olduğu zamanla anlaşılmıştır. Bunun en açık delili de, bir kişinin hep aynı işlerde istihdam edilmesi ve istihdam edildiği alanda başarılı olmasıdır. Bu konudaki en güzel misallerden biri de Muaz b. Cebel'dir.

---

[148] Çakan, *Siyasetli Muhammed*, s. 20-21

[149] Bkz. Taberî, *Târih*, 480-481 Üsâme b. Zeyd'in askerî yönü için bkz. Hâşimî, *Asru's-sahâbe*, s. 318-324

[150] Kettânî, *Terâtib*, I, 136

Onun en bariz yönü, ilmî bakımdan sahâbe arasında yüksek bir seviyeye ulaşmış olmasıdır[151]. Peygamberimiz'in, **"Kur'ân'ı şu dört kişiden alın! Abdullah b. Mes'ûd, Sâlim, Muaz b. Cebel ve Übey b. Ka'b."**[152] buyurması da konumuz açısından önemlidir. Muâz b. Cebel, hususiyle fıkıh bilgisiyle şöhret bulmuştur[153]. Bizzat Hz. Peygamber (s.a.s.), **"...ümmetimin helal ve haramı en iyi bileni Muâz b. Cebel'dir..."**[154] buyurarak onun bu yönüne işaret etmiştir. İslam alimleri fıkıh konusunda Muaz'ın görüşlerine önem vermişlerdir. İmam Şafii, ferâizle ilgili birbirine zıt iki haber olsa, bunlardan Zeyd b. Sâbit'in görüşüne uygun olanın tercih edileceğini, eğer onun bu konuda bir görüşü yoksa Muâz'ın görüşüne uygun olanın tercih edileceğini söylemiştir[155]. Hz. Ömer de Câbiye'de halka hitap ederken, Kur'ân'dan sormak isteyenin Übey b. Ka'b'a, ferâizden sormak isteyenin Zeyd b. Sâbit'e, fıkıhtan sormak isteyenin de Muâz b. Cebel'e sormasını tavsiye ederek[156], Muâz'ın fıkhî yönünü ön plana çıkarmıştır. Muâz'ın fetvâ veren sahâbe arasında yer alması da bu yönünü göstermektedir[157]. Hz. Ömer, bir defasında kendisine, doğru hüküm verme konusunda yardımcı olduğu için, "Analar Muâz gibisini doğurmadılar, eğer Muâz olmasaydı Ömer helak olmuştu" demiş[158] ve Hz. Ebû Bekir döneminde de Muâz Şam'a gitmek üzere yola çıktığı zaman Medineliler'in Muâz'ın fetvalarından mahrum kaldıklarını görmüş ve Hz. Ebû Bekir'den onun gidişine engel olmasını istemiştir[159]. Hz. Ömer'in Muâz'ı bu kadar öne çıkarmasının bir sebebi de bizce, aklını iyi kullanması ve isabetli hüküm vermesi yönünden kendisine en çok benzeyen kimsenin Muâz olmasıdır[160].

---

[151] İbn Hacer, *Takrîb*, II, 262
[152] Buhârî, Menâkıbu'l-ensâr 14, 16
[153] Hâlid Muhammed Hâlid, *Ricâlün havle'r-rasûl*, s. 99
[154] Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III, 184, 281; Tirmizî, Mukaddime 11
[155] Kettânî, *Terâtib*, II, 295 Şafiî'nin ferâiz konusunda önce Zeyd' zikretmesi, Peygamberimiz'in, ferâiz ilmini en iyi bilen kimsenin Zeyd b. Sâbit olduğunu söylemesinden dolayıdır. Bkz. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III, 184, 281; Tirmizî, Mukaddime 11
[156] Hindî, *Kenzü'l-ummâl*, IV, 556
[157] Bkz. İbn Sa'd, *Tabakât*, II, 350; Suyûtî, *Tedrîb*, s. 404; Irâkî, *Fethu'l-muğîs*, III, 117-118; Kettânî, *Terâtib*, II, 487
[158] Abdurrezzâk, *Musannef*, VII, 354-355
[159] İbn Sa'd, *Tabakât*, II, 348-349
[160] Hâlid Muhammed Hâlid, *Ricâlün havle'r-rasûl*, s. 99

Hz. Peygamber, Muâz'ı ilim ve irşad faaliyetlerinde kullanmış, bu amaçla genç yaşına rağmen hem vâli ve zekat âmili, hem de dini öğretmek üzere Yemen'e göndermiştir[161]. Muâz'ı Yemen'e gönderirken, kendisine şu soruları sorup cevap almıştı:

– *Yemen'de ne ile hüküm vereceksin?*

– Allah'ın kitabı ile.

– *Kitap'ta bulamazsan?*

– Resûlullah'ın sünneti ile hüküm veririm.

– *Sünnette de bulamazsan?*

– Kendi reyimle ictihad ederim. Bunun üzerine Peygamberimiz: *"Resûlünün elçisini, Resûlünün hoşnud olduğu şeyde muvaffak kılan Allah'a hamdederim"* buyurdular[162].

Hz. Peygamberin Muâz'ın verdiği cevaptan duyduğu memnuniyet Muâz'ın tam bu işin adamı olduğunu ve isabetli bir görevlendirme olduğunu göstermektedir. Muâz hayatı boyunca ilim öğretmekle meşgul olmuş, Peygamberimiz zamanında kendi mahallesinde imamlık yapmış[163] ve halka fetvâ vermiş[164], Hz. Ebû Bekir zamanında da halka fıkıh öğretmek amacıyla Şam'a gitmiştir[165].

D. PEYGAMBERİMİZİN İNSAN İSTİHDAMI YÖNTEMLERİ

1. Formasyon Vetiresi

Hz. Peygamber bütün işlerinde muvaffak olmuş ve her yönden başarısını ispat etmiştir. Bundan dolayı O'nun hayatı başarılı olmanın prensiplerini öğrenme bakımından da bizim için örnek ve modeldir. O'nun

---

161 Buhârî, Zekât 41, 63, Meğâzî 60, Tevhîd 1; Müslim, Îmân 29, 31; Ebû Dâvûd, Zekât 5; Tirmizî, Zekât 6; Nesâî, Zekât 46; İbn Mâce, Zekât 1

162 Ebû Dâvûd, Akdiye 11, Ahkâm 3; Dârimî, Mukaddime 20; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, V, 230, 236, 242

163 Buhârî, Ezân 63

164 İbn Sa'd, *Tabakât*, II, 348

165 Mâlik, *Muvatta*, Şa'r 16

yetiştirdiği insanlar insanlık tarihinin örnek şahsiyetleri olduğu gibi, insanlığa en büyük hizmet de bu nesil tarafından gerçekleştirilmiştir. Sahâbe, insanoğluna semavî bir armağan gibidir. Bu husus bizzat Hz. Peygamber tarafından da dile getirilmiş ve sahâbenin en hayırlı nesil olduğu vurgulanarak[166], Allah'ın onları insanlar arasından hususi olarak seçtiği belirtilmiştir[167]. Sahâbe, diğer nesillere göre hususiyeti olan bir topluluktur. Bu hususu belirten Karâfi, "Hz. Peygamber'in, başka hiçbir mucizesi olmasaydı, ashabı yine de onun peygamberliğini ispat için yeterdi"[168] diyerek sahâbenin bu yöndeki fâikiyetine işaret etmiştir.

Bizim burada ele almak istediğimiz husus, elbette ki sahâbenin faziletleri değildir. Ancak çalışmamızın bütünlüğü açısından, bu seçkin topluluğun nasıl bir süreçten sonra belli bir kıvama geldiğini anahatlarıyla da olsa tespit etmek gerekmektedir. Bu süreci anahatlarıyla dört aşamada ele almak mümkündür. Şimdi sırasıyla bu dört aşamalı formasyon sürecini ele alalım.

a. Sorumluluk Duygusu Kazandırma

Hz. Peygamber, tebliğinin her aşamasında muhataplarında sorumluluk duygusuna vurgu yapmıştır. Mesuliyet tedbirleri, fiilî tedbirlerinden önce gelmiştir. Zira, sorumluluk duygusuna sahip kimseler, şuurlu ve dikkatli hareket ederler.

Hz. Peygamber, bazen bütün Müslümanları içine alacak şekilde, bazen de az veya çok belli bir topluluğu ihtiva edecek tarzda insanların sorumlu olduğunu belirtmiştir. Bazen de tek bir kişiye sorumluluğunu hatırlatmıştır. Şimdi konumuzla ilgili bazı misalleri zikretmek istiyoruz.

Peygamberimiz toplumun her seviyesindeki fertlerin sorumluluğu olduğunu belirtmiş ve hiç kimseyi muaf tutmamıştır. *"Hepiniz çobansınız ve hepiniz elinin altındakinden sorumlusunuz: Devlet reisi çobandır ve*

---

166 Buhârî, Fezâilu'l-ashâb 1; Müslim, Fezâilu's-sahâbe 212; Tirmizî, Fiten 45; İbn Mâce, Ahkâm 27

167 Ebû Nuaym, *Hilye*, I, 375

168 Karâfî, *Furûk*, IV, 1305, (242. farkın sonunda)

elinin altındakinden sorumludur. Her fert ailesinin çobanıdır ve onlardan sorumludur. Kadın kocasının evinin çobanı ve onların gözetiminden sorumludur. Hizmetçi efendisinin malının çobanı ve elinin altındakilerden sorumludur. Her birerleriniz çoban ve her birerleriniz râiyetinden sorumludur."[169]

İrşad ve tebliğ bakımından da her Müslüman sorumlu tutulmuştur. "Kim bir fenalık görürse, onu eliyle düzeltsin. Buna güç yetiremezse diliyle düzeltsin. Buna da güç yetiremezse hiç olmazsa kalbiyle buğz etsin"[170] hadisi bu sorumluluğu belirtmektedir.

Daha önce de ele aldığımız gibi, ilim öğrenme ve öğretmeye büyük önem veren Hz. Peygamber, bu konudaki fiilî tedbirlerinden önce mesuliyet tedbirleri üzerinde durmuştur. Bu konudaki mesuliyet uyarıları, tatbikat safhasında da devam etmiştir. Dolayısıyla bu süreci bir yerde başlatıp, bir yerde bitirmek sözkonusu değildir. Zira o dönemdeki toplum, günümüzde de olduğu gibi, sabit bir yapıda olmayıp, sürekli yenilenen, değişen ve gelişen bir mahiyete sahiptir. Toplumun fertleri sabit olmayıp, sürekli artmıştır. Bu da, zaruri bilgilerin, topluma yeni katılanlar için tekrar edilmesini gerektirir.

Bu konuda, sorumlulukla ilgili şu hadisleri misal olarak zikredebiliriz. *"İlim öğrenmek her müslümana farzdır."*[171] *"Kime bir ilim sorulunca, o bunu gizlerse Allah kıyamet günü ona ateşten bir gem vurur."*[172] *"Yedi yaşındayken çocuklara namazı öğretin."*[173]

Sorumluluk duygusu yerleştirmeye yönelik hadisler, emir, nehiy gibi farklı üslupla ifade edilmiş olabilir. Nitekim, çocuklara namaz öğretilmesiyle ilgili hadis, emir kalıbında ifade edilmiştir. Şimdi bu nüansa da işaret ettikten sonra, değişik konulara ait sorumlulukları hatırlatan bazı hadislere işaret etmek istiyoruz.

---

[169] Buhârî, Cuma 11; Müslim, İmâret 20; Ebû Dâvûd, Harac 1
[170] Müslim, İman 78
[171] İbn Mâce, Mukaddime 17
[172] Ebû Dâvûd, İlim 9; Tirmizî, İlim 3; İbn Mâce, Mukaddime 24
[173] Tirmizî, Mevâkît 182

"Mekke fethinden sonra artık hicret yok; fakat cihad ve niyet vardır. Allah yolunda savaşa çağrıldığınız zaman hemen katılın"[174] hadisi Allah yolunda mücadele etmekle ilgili sorumluluğu hatırlatmaktadır.

Hz. Peygamber'in Vedâ hutbesindeki bazı sözleri de bu meyanda söylenmiştir: *"Allah'tan korkunuz! Beş vakit namazınızı kılınız. Ramazan orucunuzu tutunuz. Mallarınızın zekatını veriniz. Yöneticilerinize itaat ediniz! (Bu takdirde doğruca) Rabbinizin cennetine girersiniz"*[175]

Hz. Ali ve Enes b. Mâlik'ten gelen rivâyetlerde de Hz. Peygamber'in vefat etmeden önceki son sözleri de sorumluluk eksenli şu ifadeler olmuştur: *"Namaza, namaza dikkat ediniz! Mâliki olduğunuz kimseler hakkında Allah'tan korkunuz!"*[176]

"Kime ilme müstenid olmayan bir fetva verilmişse, bunun günahı ona fetva verene aittir. Kim, bir kardeşine, gerçeğin başka olduğunu bile bile, farklı bir irşada bulunursa ona ihanet etmiş olur"[177] buyuran Peygamberimiz, fetvanın ilme dayanması gerektiğini, ilimsiz cahil kimselerin verdikleri fetvadan sorumlu olduğunu belirtmiş ve her önüne gelenin fetva vermesinin yanlışlığına işaret etmiştir.

Hz. Peygamber bazen de mesuliyetinin ağırlığından dolayı bazı kimselerin bazı işleri yapmasını istememiştir. Emirlik talebinde bulunan Ebû Zerr'e şöyle demiştir: *"Ey Ebû Zer! Ben seni zayıf bir kimse görüyorum. Ben kendim için sevdiğimi senin için de aynen severim. Öyleyse iki kişi üzerine emir olmayasın, yetim malına da velilik yapmayasın"*[178]

Güzel söz söyleme sanatı, önemli bir kabiliyettir. Hayra da şerre de kullanılabilir. Hz. Peygamber bu kabiliyeti olan kimseleri de uyarır ve bir bakıma sorumluluklarını hatırlatır: *"Allah Teâlâ, insanlardan, sığırların dilleriyle toplamaları gibi, dilleriyle toplayan belagat sahiplerine*

---

[174] Buhârî, Menâkıbü'l-ensâr 45, Cihâd 1, 27, 184; Müslim, Hac 445, İmâret 85

[175] Tirmizî, Cum'a 80

[176] İbn Mâce, Vesayâ 1. Ayrıca bkz. İbn Sa'd, *Tabakât*, II, 264; Abdurrezzak, *Musannef*, V, 436

[177] Ebû Dâvûd, İlim 8

[178] Ebû Dâvûd, Vesayâ 4; Nesâî, Vesayâ 10

buğzeder"[179] *"Kim, insanların kalbini çelmek maksadıyla güzel konuşmayı öğrenirse, Allah kıyamet günü, ondan ne farz ne nafile hiçbir ibadetini kabul etmez!"*[180]

Sözün yanlış maksatlarla kullanılmaması konusunda uyaran Peygamberimiz, konuşmanın faydalı yönlerine de işaret etmiştir: *"Ademoğlunun, emr-i bi'l-ma'ruf ve nehy-i ani'l-münker veya Allah Teâlâ'nın zikri hariç bütün sözleri lehine değil, aleyhinedir."*[181]

Hz. Peygamberin, değişik yönlerden sorumluluğa işaret eden çok sayıda sözleri vardır. Bilindiği gibi bir hareket, sorumluluk duygusuyla disipline edilirse hedefli ve faydalı olur. Aksi halde, sorumlulukla disipline edilemeyen hareketlerden anarşi ve kaos doğar. Peygamberimiz etrafındaki fertleri sorumluluk duygusuyla olgunlaştırmış ve onları toplumun faydalı bir unsuru haline getirmiştir. Sahabe'nin bütün hareket ve yaşayışlarında Peygamberimiz tarafından ta'lim ve telkin edilen sorumluluk duygusunun izlerini görmek mümkündür. Sahâbenin bu hususta ulaştığı ufka işaret etmesi bakımından ve sorumluluk duygusundan kaynaklanan, hadis rivayetiyle ilgili bazı misalleri zikretmek istiyoruz.

Hz. Peygamber, *"Kim benim üzerime yalan uydurursa, cehennemdeki yerini hazırlasın"*[182] buyurarak hadis rivayeti hususunda ciddi bir hassasiyet oluşmasını sağlamıştı. Bu sorumluluğu vicdanlarında hisseden sahabe, bu konuda çok hassastı. Hadis ilmindeki yeri herkesin malumu olan, Hz. Muhammed medresesinin mümtaz talebelerinden Abdullah b. Mes'ud hadis rivayet edeceği zaman *"Resûlullah buyurdu ki"* diye başlar ve

---

179 Tirmizî, Edeb 82 Hazreti Peygamber, belagat sahibi insanları sığırların yiyiş tarzlarına benzetmekle geçimini diliyle sağlayan belagat yani güzel söz sahibi insanları dikkatlere arzetmektedir. Alimler, fıtrî olan belagatın zemmedilmediğini, bunun şu veya bu tarzda insanları aldatma vasıtası yapılmasının zemmedildiğini belirtirler. Siyasî, iktisadî, ideolojik, askerî her çeşit propaganda belagata dayanır ve bunlar maalesef insanları aldatma ve istismar etmeyi hedeflemektedir. Resûlullah buna alet olan "beliğ"leri tehdit etmektedir. Canan, *Kütüb-i Sitte*, XVI, 349

180 Ebû Dâvûd, Edeb 94

181 Tirmizî, Zühd 63

182 Buhârî, İlim 38; Müslim, Zühd 72; Ebû Dâvûd, İlim 4; Tirmizî, Fiten 70; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 70

sonra gömleğinin düğmelerini çözer, gözleri dolar, boyun damarları şişer ve nihayet hadisi rivayet ederdi. Sonra da: *"Ev dûne zâlik ev fevka zâlik, ev karîben min zâlik ev şebîhen min zâlik"* "bunun üç aşağı-beş yukarı veya buna yakın yahut da buna benzer"[183] şeklinde ikazda bulunurdu.

Hz. Peygamber'in yakınlarından ve aşere-i mübeşşereden olan Zübeyr b. Avvam'a bir gün oğlu, niçin başkaları gibi hadis rivayet etmediğini sorunca şöyle cevap vermiştir: "Ben O'ndan ayrılmadım; fakat O'nun şöyle dediğini işittim: *"Kim benim üzerime yalan uydurursa, cehennemdeki yerini hazırlasın"*[184] Enes b. Mâlik de aynı endişeyle çok hadis rivayetinden kaçındığını söylemiştir[185].

Beş yüz sahâbiyle görüştüğü söylenen Abdurrahman b. Ebî Leylâ'nın, *"Bu mescidde yüz yirmi sahabiyle görüştüm. Hepsi de kendilerine bir şey sorulduğu zaman bir başkasının kendi yerine fetva vermesini isterdi"*[186] sözü de sahâbenin sorumluluk duygusundan kaynaklanan temkinine misal teşkil etmesi bakımından önemlidir.

Sonuç olarak diyebiliriz ki, Hz. Peygamber'in talim ettiği sorumluluk duygusu, sahabede kültürleşmiş ve her işlerini yönlendiren ve kontrol eden temel faktör olmuştur.

b. Bilgilendirme/Hazırlama

Hz. Peygamber'in insan istihdamına temel teşkil eden formasyon süreçlerinden biri de bilgilendirme vetiresidir. Peygamberimiz genel ve hususî her konuda muhataplarını mutlaka bilgilendirmiştir. En azından ilgili konu hakkında bilgi vermeden hiç kimseyi istihdam etmemiştir.

"Sünnet" veya "Hadis" tamamen bu bilgilendirme sürecinin adıdır. Sünnette hemen her konuyla ilgili bilgi bulmak mümkündür. Mevcut hadis kitapları incelendiği zaman hemen ilk bakışta inançtan ibadete, hukuktan ahlaka, her konuyla ilgili bilginin varlığı görülmektedir. Hadisler, ilgili

---

[183] İbn Mâce, Mukaddime 3
[184] Buhârî, İlim 38
[185] Müslim, Mukaddime 2; Dârimî, Mukaddime 25
[186] İbn Sa'd, *Tabakât*, VI, 110

konularına göre tanzim edilmek suretiyle bilgiye ulaşmak kolaylaşmıştır. Ulemanın bu konuda ortaya koyduğu ilmî mesai ise gerçekten takdire şayandır.

Hadis kitapları, bu konuda fazla izaha ihtiyaç bırakmamakla birlikte, misal olması bakımından, Hz. Peygamber'in özellikle birisini istihdam etmeden önce bilgi vermesi veya bilgisini ölçmesiyle ilgili bazı rivayetleri serdetmek istiyoruz.

Hz. Peygamber, vazife vermeden önce o işi yapacak kadroyu yetiştirmiştir. Mescidin bir kısmını tahsis ettiği ve eğitimleriyle bizzat ilgilendiği Suffe Ashabı Hz. Peygamber'in kendilerini her konuda istihdam ettiği bir kadro olmuştur. Bilindiği gibi, bir şeyin önemini gösteren delillerden biri, kaybedildiği zaman duyulan hüzündür. Bu kadroya Hz. Peygamber büyük önem veriyordu. Zira bu kadro, O'nun irşad ve tebliğ misyonunda önemli bir yere sahipti. *"Bi'r-i meûne"* vakası olarak İslam tarihindeki yerini alan ve bu kadrodan 40 veya 70 kişilik bir irşad heyetinin tuzağa düşürülüp kılıçtan geçirildiği talihsiz olay[187] sebebiyle O, çok üzülmüştü[188]. Bu hüznünü de, haberin kendisine ulaştığı sabah namazının ikinci rek'atından itibaren bir ay süreyle, beş vakit namazda yaptığı beddua niteliğindeki kunût ile ortaya koymuştur[189].

Enes b. Mâlik *"Resûlullah'ın Bi'r-i meûne'de şehid edilen ashabına yanıp yakıldığı, üzüldüğü kadar hiçbir kimseye ve hiçbir şeye üzüldüğünü görmedim"* demiştir[190].

Hz. Peygamber; Muâz'ı Yemen'e gönderirken, kendisine şu soruları sorup cevap almıştı:

– *Yemen'de ne ile hüküm vereceksin?*

– Allah'ın kitabı ile.

– *Kitap'ta bulamazsan?*

– Resûlullah'ın sünneti ile hüküm veririm.

---

187 Bkz. Vâkıdî, *Megâzî*, I, 352
188 İbn Sa'd, *Tabakât*, II, 52
189 Ebû Dâvûd, Vitr 10; Hâkim, *Müstedrek*, I, 225-226
190 İbn Sa'd, *Tabakât*, II, 54; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III, 137

– *Sünnette de bulamazsan?*

– Kendi reyimle ictihad ederim. Bunun üzerine Peygamberimiz: *"Resûlünün elçisini, Resûlünün hoşnud olduğu şeyde muvaffak kılan Allah'a hamdederim"* buyurdular"[191]

Bu konuşma, başta kaza ve muhakeme usulü olmak üzere pek çok konuda ilham kaynağı olan çok bereketli bir konuşma olmuştur. Bu konuşmada konumuzla ilgili olan husus, Peygamberimizin Muaz b. Cebel'in bilgisini ölçmesidir. Muaz'ın aldığı formasyon, dini konularda fetva vermeye yetecek seviyededir. Eğer böyle olmasaydı, böyle bir iş için seçilmezdi. Ancak yine de Hz. Peygamber, muhtemelen Muaz'ın bilgi seviyesinden emin olmak, eğer varsa eksik bir yönü, takviye etmek maksadıyla bu soruları sormuş ve aldığı cevaplar kendisini son derece memnun etmiştir.

Hz. Peygamber, Yemen'e Muaz'la birlikte Ali b. Ebû Tâlib'i de diğer görevlerin yanı sıra kadılık vazifesiyle de göndermişti. Hz. Ali, "Ey Allah'ın Resûlü, beni gönderiyorsun, oysa ben genç yaştayım ve kazâ konusunda bilgim yoktur" deyince, Resûlullah onun göğsüne vurarak şöyle demiştir: "Muhakkak Allah senin kalbini hidayete erdirecek, dilini hak üzere sabit kılacak. Huzuruna iki hasım oturduğunda, ilkini dinlediğin gibi diğerini de dinlemedikçe hüküm verme. Şüphesiz bu, yargının senin için açıklık kazanması konusunda daha uygundur." Hz. Ali şöyle der: "Allah'a yemin olsun, ondan sonra iki kişi arasında hüküm verirken hiç sürçmedim veya hiçbir yargıda tereddüde düşmedim."[192] Görüldüğü gibi Hz. Peygamber bir kimseye bir vazife verirken, ihtiyaç olması durumunda gerekli usûl bilgilerini de öğretmiştir.

Hz. Peygamber sahabeyi çok iyi tanıyordu. Muaz da Ali de kadılık vazifesini hakkıyla yapabilecek yeterlilikteydi. . Resûlullah, bu iki sahâbî hakkında, *"En isabetli hüküm vereniniz Ali'dir. Helal ve haramı en iyi bileniniz Muâz b. Cebel'dir."*[193] diyerek, bu vazifeye liyakatlı olduklarına işaret etmiştir.

[191] Ebû Dâvûd, Akdiye 11, Ahkâm 3; Dârimî, Mukaddime 20; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, V, 230, 236, 242

[192] Ebû Dâvûd, Akdiye 6; Hâkim, IV, 88. Ayrıca bkz. Tirmizî, Ahkâm 5

[193] Buhârî, Fezâilü'l-ashâb 26; Tirmizî, Menâkıb 50; İbn Mâce, Mukaddime 11

Hz. Peygamber kadıları tayin ettiği gibi, onlara işin ciddiyeti, sorumluluğu ve muhakeme usûlüyle ilgili de bilgiler vermiştir. Bu meyanda şu hadisleri zikredebiliriz: *"Kasıtlı olarak haksızlık yapmadıkça, Allah kadı ile beraberdir."*[194] *"Hâkim ictihad eder ve isabet ederse kendisine iki sevap verilir. Eğer içtihad eder ve hata ederse ona bir ücret vardır."*[195] *"Kadı öfkeli iken iki kişi arasında hüküm veremez"*[196] *"Kadılar üç gruptur: Biri cennetlik, ikisi cehennemliktir. Cennetlik olan, hakkı bilip öyle hükmedendir. Hakkı bilip hükmünde (bile bile) adaletsiz davranan cehennemliktir. Halka cahilâne hükümde bulunan da cehennemliktir"*[197]

Özellikle son hadis, bir vazifede bilgi yönünden yeterli olmanın önemine işaret etmesi bakımından oldukça dikkat çekicidir.

Hz. Peygamber Muaz'ı Yemen'e gönderirken başka konularda da bilgiler vermiştir. Bu bilgiler irşad ve tebliğ usulü ile zekat hakkındadır.

"Resûlullah Muâz'ı Yemen'e gönderdi ve şöyle dedi: Sen Ehl-i Kitap olan bir kavme gidiyorsun. Onları önce Allah'tan başka ilah olmadığına ve benim Allah'ın elçisi olduğuna şehadet etmeye davet et. Eğer bunu söylerlerse onlara Allah'ın onlara farz kıldığı beş vakit namazı öğret. Eğer namaz hakkında anlattıklarını (uygulayıp) kabul ederlerse mallarından vermeleri farz ola, zenginlerinden alınıp fakirlerine verilen zekatı öğret. Bunu da benimserlerse, zekatı mallarının en iyisinden almaktan sakın! Mazlumun bedduasından da sakın. Çünkü onunla Allah arasında herhangi bir perde yoktur."[198]

Bu konuyla ilgili Muaz ayrıca şunları söylemiştir: "Resûlullah beni Yemen'e gönderdi ve bana: *'Her otuz sığırdan bir erkek veya dişi buzağı, her kırktan bir müsinne (üçüncü senede dişleri çıkan sığır), her bir büluğa*

---

194 Tirmizî, Ahkâm 4; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, V, 26

195 Buhârî, İ'tisâm 21; Müslim, Akdiye 15; Ebû Dâvûd, Akdiye 2; Tirmizî, Ahkâm 2; Nesâî, Kazâ 3

196 Tirmizî, Ahkâm 7

197 Ebû Dâvûd, Akdiye 2; Tirmizî, Ahkâm 1

198 Buhârî, Zekat 1,41, Sadaka 1,63, Mezâlim 9, Megâzî 60; Müslim, Îmân 31; Tirmizî, Zekat 6, Ebû Dâvûd, Zekat 4; Nesâî, Zekat 46

eren şahıstan bir dinar veya o değerde muâfirî (adında bir giyecek) almamı emretti."[199]

Ayrıca Hz. Peygamber zekat miktarlarını yazdırmış, ancak âmillerine göndermeden vefat etmiştir. Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer, ölünceye kadar bu yazılı belgeye göre amel etmişlerdir[200].

Hz. Peygamber'in tavzif etmeden önce vazifeye hazırlık olması için bilgilendirmesiye ilgili dikkat çekici bir misal de Mirdas'la ilgilidir. Künyesi hakkında bilgi verilmeyen bu sahâbî, Muallim Mirdas diye zikredilir[201]. Peygamberimiz zamanında muallimlik yapan sahâbîlerden biridir. Hz. Peygamber'in muallimlik mesleğiyle ilgili Mirdas'a söyledikleri konumuzu tavzih etmesi bakımından oldukça dikkat çekicidir. Hz. Peygamber, Mirdas'a uğrayarak şöyle buyurdu: *"İnce ekmek (yapmaktan) ve Allah'ın kitabına şart koşmaktan sakın!"*[202]

"Ey Mirdâs! Üçten fazla vurmaktan sakın. Eğer üçten fazla vurursan Allah kıyâmet günü sana kısas uygular."[203]

Yeri gelmişken, Hz. Peygamber'in talim ettiği eğitim öğretim esaslarından birini daha kaydedelim: *"Bu ümmetten üç çocuğun tâlimini üzerine alan bir muallim, bunların zengin ve fakirini yan yana müsâvî olarak tâlim etmezse, kıyâmet günü hâinlerle haşredilir."*[204]

c. Tecrübe kazandırma

İnsanları önemli ve farklı kılan hususlardan biri de tecrübedir. Bir konuda aynı bilgiye sahip iki kişiden tecrübeli olan daha muteber kabul edilir. Bundan dolayı, günümüzde bile, iş başvuru şartları arasında şu kadar yıl şu alanda tecrübeli olacak, şeklinde şartlar aranmaktadır.

---

[199] Tirmizî, Zekat 5, Ebû Dâvûd, Zekat 4; Nesâî, Zekat 8

[200] Bkz. Tirmizî, Zekat 4; Ebû Dâvûd, Zekat 4; İbn Mâce, Zekat 9

[201] İbn Hacer, *İsâbe*, s. 1225

[202] İbn Hacer, *İsâbe*, s. 1225

[203] Üsrûşenî, *Ahkâmu's-sığâr*, I, 10 Bu hadisin kaynağına ulaşamadık.

[204] İbn Sahnûn, *Âdâbu'l-muallimîn*, s. 49 Enes b. Malik'e isnad edilen bu rivâyetin kaynağını tespit edemedik.

Hz. Peygamber döneminde, yetişmiş elemanlar olmadığı için, tecrübenin istihdamda çok fazla öne çıkmaması normal bir durumdur. Ancak Hz. Peygamber, eğer bir iş için birden fazla adayın bulunması durumunda herhalde tecrübeli olanı seçmiş olmalıdır.

Hz. Peygamber'in ashabına tecrübe kazandırma yönünde çalışma yaptığına dair bazı ipuçlarına sahip bulunmaktayız.

Peygamberimiz döneminde bu hususta dikkat çeken mesele, tecrübeli kişileri bulma yerine, bizzat kendi elemanlarına tecrübe kazandırmadır. Hz. Peygamber'in ashabına tecrübe kazandırma yönünde çalışma yaptığına dair bazı ipuçlarına sahip bulunmaktayız.

Çalışmamızın üçüncü bölümünde teferruatlı bir şekilde ele alacağımız gibi, Hz. Ebû Bekir ve Hz.Ömer bu konuya güzel bir misaldir.

Hz. Peygamber, bu iki sahâbîyi kendisinden sonrası için işaret etmiş ve onlara gerekli formasyonu bizzat kendisi kazandırmıştır. Belki kendi hayatında bizzat idarecilik vermemiş ama, idarî mevzularda onların görüşlerine başvurmuş, sürekli istişareler yapmıştır. Hz. Ömer, Peygamberimizin, Müslümanlarla alakalı bir meselenin istişaresi için Hz. Ebû Bekir'le bir çok geceler başbaşa kaldıklarını bazen kendisinin de katıldığını söyler[205]. Resûl-i Ekrem Efendimiz, *"Siz ikiniz bir meselede ittifak ederseniz ben asla itiraz etmem."*[206] diyecek kadar bu iki sahâbînin fikirlerine değer vererek, onların fikir beyan etme konumunda olmalarını sağlamıştır. Ayrıca onlara kendisinden sonrası için de işaret ederek[207], ümmet nezdindeki konumlarını pekiştirmiştir.

Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'in Peygamberimizle olan beraberliklerinin bir tecrübe kazanma safhası olarak değerlendirilmesinin mümkün olduğunu söyleyebiliriz.

Konumuzu destekleyen bir diğer misal de, Hz. Peygamber'in Bedir savaşı öncesinde gönderdiği seriyyelerdir.

---

205 Hakim, *Müstedrek*, II, 227 Benzer rivâyet için bkz. Tirmizî, Salât 12; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 26

206 Heysemî, *Mecmeu'z-zevâid*, IX, 53

207 Tirmizî, Menâkıb, 16

Hz. Peygamber, Bedir'de müşriklerin karşısına, o güne kadar bilinmeyen düzenli bir orduyla çıkmıştı. Belli bir düzeni olan ve sistemli bir şekilde savaşan bu ordunun oluşması, bir yıl gibi kısa bir zamanda gerçekleşmişti. Bir devlet teşkilatının ve düzenli bir ordunun bulunmadığı düşünülürse, bunun, oldukça dikkate değer bir hadise olduğu anlaşılır.

Bedir savaşı öncesinde düzenlenen seriyyelerin, sahâbe için ordu disiplinine ait değerleri kazanmada, çölü tanımada, çölde manevra kabiliyeti elde etmede ve savaşmaya hazır hale gelmede önemli bir tecrübe vesilesi olduğunu söylemek mümkündür. Yani, Hz. Peygamber, seriyyelerle aynı zamanda sistemli bir ordunun oluşması yönünde, ashabına tecrübe kazandırmıştır[208].

Aksi halde, sebepler planında, hiç tecrübesi olmayan bir orduyla savaşa çıkma, herhalde, kazanılması muhtemel zaferleri bile mağlubiyete çevirebilirdi.

Son olarak şu hususu da belirmek faydalı olacaktır. Hz. Peygamber dönemi, ümmetin makro planda ihtiyaç duyacağı her şeyin mikro planda örneğinin bulunduğu bir dönemdir. Bu açıdan, aslında Efendimiz dönemi, bütünüyle ashab için bir tecrübe kazanma dönemi olmuştur. Hz. Peygamber, İslam'ın kendisinden sonraki dönemlere doğru bir şekilde intikal etmesi için sahâbeye gereken formasyonu kazandırmıştır. Sahâbeyi yetiştirirken zaman zaman misyon yükleme metodunu da kullanmıştır. Yani sahâbe, üstlendiği bir vazifeyi yaparken belli bir kıvam ve tecrübe kazanmıştır. Bu da, tecrübe kazandırmada bir metottur. Hz. Peygamber de çoğu zaman bu metodu kullanmıştır.

2. İnsan İstihdamında Gözettiği İlkeler

Hz. Peygamber, değişik sahalarda insan istihdam etmiştir. Bunu yaparken de, istihdam ettiği sahanın gereklerine uygun nitelikte insanları seçmeye riayet etmiştir. Hemen belirtelim ki, O'nun bir işe adam seçerken, riayet edilmesini istediği genel prensip, işi ehline vermektir. Aslında

---

[208] Bu seriyyeler için bkz. İbn Hişâm, *Sîre*, I-II, 390-400

işi ehline verme ilkesi, diğer bütün prensipleri kuşatıcı mahiyettedir. Ancak biz, meseleyi belli ölçüde derinleştirmek için bazı prensipleri ele almaya çalıştık. Meseleye günümüz açısından bakıldığı zaman, temsil keyfiyeti ve güzel ahlak sahibi olma gibi, buraya ilave edilmesi gereken bazı prensipler de olabilirdi. Ancak konumuz sahabe olduğu için, sahâbenin hemen hemen tamamında bulunan bu gibi vasıfları buraya almadık.

Burada belirtmemiz gereken bir diğer husus da şudur. Burada kaydedeceğimiz prensipler, aynı işi yapan kimselerde her zaman aynı ölçüde bulunmamıştır. Hz. Peygamber, bir işe birisini seçerken, mevcut içerisinden en uygununu tercih etmiştir. Şimdi sırasıyla bu prensipleri ele alabiliriz.

a. İşi Ehline Vermek

(1) Emanet Kavramı ve İşi Ehline Vermenin Önemi

Peygamberimiz'in insan istihdamında gözettiği en önemli ilke, işi ehline verme prensibidir. İşlerin ehil olanlara verilmesi, Kur'ânî bir yönetim ilkesidir. Bu husus, Kur'ân-ı Kerim'de şöyle yer almaktadır: **"Allah size, mutlaka emanetleri ehline vermenizi ve insanlar arasında hükmettiğiniz zaman adaletle hükmetmenizi emreder. Allah size ne kadar güzel öğütler veriyor! Şüphesiz Allah her şeyi hakkıyla işitir ve görür."**[209] Bu âyetin muhtevasına yakın bir anlam ifade eden bir başka âyet de şu şekildedir: **"Eğer bilmiyorsanız, bilenlere sorun"**[210]

Âyette sözü geçen "ehl-i zikr", her alanın bilirkişileri, uzmanları demektir. Önceki âyette ise kamu hizmetleri "emanet" olarak nitelenmekte ve bunların mutlaka ehil olanlara verilmesi istenmektedir. Ehliyetin iki şartı vardır. Birincisi konunun uzmanı olmak, ikincisi de güvenilir, dürüst olmaktır[211].

---

[209] en-Nisâ (4), 58

[210] en-Nahl (16), 43

[211] Erdoğan, Mehmet, *İslam Siyâsî Düşüncesinde Yönetim Esasları, (Buhârî'de Yönetim Esasları adlı eserin giriş bölümü)* 43. "Emanet" pek çok manaya gelen zengin bir kelimedir. Emaneti Sadece kamu hizmetleriyle sınırlandırmak mümkün değildir. Ancak kamu hizmetleri de emanet kavramı içinde yer almaktadır. İbn Kesîr'in de isabetle belirttiği gibi, Allah hakkı ve kulların birbiri üzerindeki hakları ve sorumlulukları da "emanet" kavramı içerisinde yer almaktadır. Bkz. İbn Kesîr, *Tefsîr*, I, 405. Benzeri bir yaklaşım için bkz. Kutub, *Fî Zilâl*, II, 688-689

Bilindiği gibi, günümüzde her alanın uzmanı ayrıdır. Bilim dallarında bile kendi içinde branşlaşma sözkonusudur. Herkesin her şeyi bilmesi ise mümkün değildir. Bir insan, çok yetenekli bile olsa, ancak birkaç dalda uzman olabilir. Bize göre Kur'ân, bu önemli konuya işaret etmekte ve her işi uzmanına sormayı tavsiye etmektedir.

Özellikle yönetim alanında işin ehline verilmemesi nedeniyle, yetkiler kötüye kullanılmakta, adam kayırmalar olmakta ve milletin malı şahsi servete dönüştürülebilmektedir. Bundan dolayı emanet çok önemlidir. İşi ehline vermek, bir emanettir, bu da dünya nizamını ayakta tutacak önemli faktörlerden biridir. Emanetin zayi olması, umumi denge ve nizamın ortadan kalkması demektir. Böyle bir dünyanın ise, varlığı ile yokluğu arasında fark olmasa gerek.

Hz. Peygamber emanete büyük önem vermekte ve onun ortadan kalkmasını kıyamet alameti saymakta ve kendisine kıyametin ne zaman kopacağını soran bir sahabiye şöyle buyurmaktadır: *"Emanet zayi olduğunda kıyameti bekle!"* O sahâbî sorar: Yâ Resûlallah! Emanet nasıl zayi olur? Resûlullah şöyle cevap verir: *"İş, ehli olmayana verildiği zaman kıyameti bekle!"*[212]

Hz. Peygamber başka rivâyetlerde, kıyâmet alâmetleri arasında, cehaletin artması[213] ve salihlerin gidip onların yerine ayak takımı değersiz kimselerin kalması[214] gibi hususları da zikreder. Bütün bu rivâyetler, emanetin ehil olmayan kimselerin eline düşmesinden hâsıl olacak ızdıraplara dikkat çekmektedir[215].

Yukarıda yer verdiğimiz, emanetlerin ehline verilmesiyle ilgili âyetin iniş sebebini de, konumuzla ilgili olması bakımından kaydetmeyi faydalı görüyoruz. Mekke fethedilince Peygamberimiz, Ka'be'nin anahtarını, Osman b. Talha'dan alıp, Kabe'yi bizzat kendisi açtı. O sırada orada olan Ali b. Ebî Talib, Ka'be'nin anahtarının kendilerine verilmesini talep etti.

---

212 Buhârî, İlim 2, Rikâk 35; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 361
213 Buhârî, İlim 24; Müslim, İlim 8-10; Tirmizî, Fiten 34
214 Buhârî, Rikâk 35
215 Canan, *Anarşi*, s. 159

Hz. Peygamber ise, Osman b. Talha'yı çağırdı ve *"Bu anahtar senin ey Osman! Bugün vefa ve iyilik günüdür"* buyurarak anahtarı verdi. Sonra da *"Allah emanetleri ehline vermenizi emrediyor…"* âyetini okudu[216]. Osman b. Talha henüz Müslüman olmamasına rağmen, Peygamberimiz, vahyin işaretiyle Ka'be'nin anahtarını ona verdi. Demek ki, istikbalin sahabîsi olan Osman, bu vazifeye daha layıktı.

Hz. Peygamberin şu sözü de emanete verdiği önemi göstermektedir: *"Emaneti olmayanın imanı da yoktur."*[217] Bu hadisin anlamı şu olsa gerektir: Emanete riayet etmeyen ve emanetin hakkını görüp gözetmeyen kimsenin imanı tam ve kamil değildir. Veya, kâmil mü'minlerin dışında sağlam bir emanet düşüncesi bulmak zordur. Bu konudaki bir başka hadislerinde de Resûlullah, mü'minin tarifini yaparken şöyle buyurmuştur: *"Hakiki mü'min, insanların malları ve canları hususunda kendisine karşı emniyet içinde olduğu kimsedir."*[218]

(2) Ehliyet-Liyakat İlişkisi

Emanet hususuna çok önem veren Peygamberimiz, vazifeleri liyakatı olan kimselere verme konusunda çok titiz davranmıştır. Hz. Peygamberin başarısında rol oynayan önemli hususlardan biri, insanları liyâkatlarına göre istihdam etmesidir. Birçok rivâyetler, bize O'nun etrafındakileri hususî kabiliyetleriyle çok iyi tanıdığını, vazife verirken, hısımlık-akrabalık, fakirlik-zenginlik, yaşlılık-gençlik, Araplık-mevlâlık vs. ayırımı yapmadığını, birinci planda fıtrî, kesbî kabiliyet ve ferdî liyâkat aradığını göstermektedir[219].

Hz. Peygamberin devlet hizmetlerine adam tayin ederken, liyâkat olduktan sonra onun asil, gayr-i asil olması, yaşlı veya genç bulunması gibi durumlara fazla önem vermediğini gösteren en iyi örnek Zeyd b. Harise ile, Zeyd'in oğlu Üsâme hakkındaki tutumudur[220].

---

216 İbn Kesîr, *Tefsir*, I, 406; İbn Hişâm, *Sîre*, III-IV, 280
217 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III, 135
218 Tirmizî, İman 12; İbn Mâce, Fiten 2
219 Canan, *Anarşi*, s. 161
220 Canan, *Anarşi*, s. 163

Zeyd b. Hârise, Hz. Peygamberin azatlı kölesi idi. Bu tür kimselere mevali denirdi. Bu kimseler toplumun en alt seviseyinde kabul edilen ve herhangi bir asalate sahip olmayan kimselerdi. Ancak Hz. Peygamber, Zeyd'deki askerî kabiliyeti keşfetmiş ve onu ne zaman bir askerî sefere katılsa muhakkak komutan yapmış, geride kalınca da yerine bırakmıştır[221].

Zeyd Mute savaşında şehit olduktan sonra, Hz. Peygamber komutanlığa, babası kadar liyakatlı bulduğu Üsame'yi uygun görerek ve yaşça çok genç olmasına rağmen, Suriye tarafına gönderdiği bir orduya komutan tayin etti. Üsame'nin emri altında, orduya nefer olarak katılanlar arasında Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer gibi ashabın büyüklerinden pek çok kimse bulunuyordu[222]. Bazı kimseler Üsame'nin komutanlığına itiraz etmişlerdir. Bunun üzerine de Hz. Peygamber, Üsame'nin bu işe layık olduğunu bizzat kendisi ifade etmek durumunda kalmıştı[223].

Amr b. el-Âs da, komutanlık kabiliyeti olan bir sahabî idi. Hz. Peygamber onu da Zâtü's-Selâsil seferinde orduya komutan tayin ettiği zaman, ordunun içinde Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer gibi büyüklüğü herkesçe kabul edilen sahabîler de bulunuyordu. Hatta Amr bundan dolayı kendisinin Hz. Peygamberin yanında bu sahabîlerden daha sevgili olduğu düşüncesine kapılmıştı[224]. Halbuki Resûlullah, bazı kimselere bir kısım kritik vazifeler verirken, onların kendine yakınlığına, muhabbetinin derecesine değil, öncelikle liyakata bakıyordu[225].

Yeri gelmişken, işin ehline verilmesiyle ilgili, Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'in durumlarını değerlendirmek istiyoruz. Hz. Peygamber bu iki sahabîyi ciddi hiçbir seferde komutan olarak istihdam etmemiştir. Hz. Ebû Bekir'in Fezâre[226] ve Benî Kilâb'a[227] olmak üzere iki küçük sefere,

---

[221] Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, VI, 227; İbn Hacer, *Metâlibü'l-âliye*, IV, 103; Hâkim, *Müstedrek*, III, 218; İbn Hişam, *Sîre*, I-II, 397

[222] Bkz. İbn Hişam, *Sîre*, III-IV, 436

[223] Bkz. Müslim, Fezâilü's-sahâbe 63, 64; Buhârî, Megâzî 87

[224] Buhârî, Fezâilu ashâbi'n-nebî 5, Megâzî 64; İbn Hişam, *Sîre*, III-IV, 424-425; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, VII, 377

[225] Canan, *Kütüb-i Sitte*, XII, 90

[226] Müslim, Cihad 46; Ebû Dâvûd, Cihad 134; İbn Mâce, Cihad 32

[227] İbn Sa'd, *Tabakât*, II, 117

Hz. Ömer'in de 30 kişilik bir birliğin başında sadece bir defa Hevâzin'e gönderildiği[228] bilinmektedir.

Hz. Peygamber, insanlık tarihinin bu iki büyük şahsiyetinden, yetenekleri doğrultusunda istifade etmiştir. Onları komutan olarak tayin etmemiş, ama, iki veziri gibi hiç yanından ayırmamıştır. Nitekim onlar hakkında, "Benim gökte iki, yerde de iki vezirim var. Göktekiler Cebrail ve Mikâil; yerdekiler de Ebû Bekir ve Ömer'dir."[229] demiştir. Onları daha çok idari işlerde ve devlet hizmetlerinde istihdam etmiştir. Onların idari meselelerdeki görüşlerinden yararlanmıştır. Onların bu yönünü ifade için de: "Bir başta iki kulak ve gözün mevkii ne ise Ömer ve Ebû Bekir de benim için odur"[230] benzetmesinde bulunmuş, onlara: "Siz ikiniz bir meselede ittifak ederseniz ben asla itiraz etmem"[231] diyecek kadar fikirlerine önem vermiştir.

Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer, Peygamberimiz'e en yakın iki sahabî idi. Hayatları boyunca Peygamberimiz'den ayrılmamışlardı. Hz. Peygamberi en iyi tanıyan ve dinin ruhunu en iyi kavrayan sahâbîler arasında bu iki sahâbî en önde gelir. Hz. Peygamber, bu iki sahâbîyi hep öne çıkarmış ve kendisinden sonrası için de işaret etmiştir[232]. Peygamberimiz'in işaret ettiği gibi ilk halifeler de onlar olmuştur. Ayrıca, dinî hükümlerin yerleşip doğru yorumlanmasında Ebû Bekir ve Ömer'in hususiyle hilafetleri döneminde ortaya koydukları müspet tavır ve katkı, Peygamberimiz'in kendisinden sonra Müslümanların başına geçecek kimseleri tespitte nasıl isabet ettiğini göstermektedir.

Hz. Ebû Bekir'in hicrette yol arkadaşı olarak seçilmesindeki sebeplerden birinin de şu olduğunu düşünüyoruz. Hz. Peygamber eğer sadece bir kişiyle birlikte olacaksa, o, kendisinden sonra ikinci kişi konumunda olan kimse olmalıydı. Yine Medineliler ilk defa O'nu kiminle görmeleri gerekiyorsa, yanında o bulunmalıydı. Bu konumda olan kişi de Hz. Ebû

---

228 İbn Sa'd, *Tabakât*, II, 117

229 Hindî, *Kenzü'l-ummâl*, XI, 563, XIII, 15

230 Münâvî, *Feyzu'l-kadîr*, I, 89

231 Heysemî, *Mecmeu'z-zevâid*, IX, 53

232 Bkz. Tirmizî, Menâkıb 16.

Bekir'dir. Hicret arkadaşı olarak da onu seçmiştir[233]. Peygamberimiz, ilk seçimi çok isabetli ve yerinde yapmış ve Hz. Ebû Bekir'i hayatı boyunca hep ilk koyduğu konumda tutmuştur. Peygamberimiz'den sonra akla gelen ilk isim daima Hz. Ebû Bekir olmuştur[234].

Hz. Peygamberin şahısları yetenek ve kabiliyetlerine göre değerlendirmesiyle ilgili dikkat çekici bir örnek Talk b. Ali ile ilgilidir. Hz. Peygamberin, Medine'deki kuruluş günlerinde Mescid-i Nebevî'nin inşaatını sürdürürken, çamur işçiliğinde iyi bir usta olan Hadramevtli Talk b. Ali Medine'ye gelmişti. Baktı ki herkes mescid inşaatında çalışmakta. O da hemen en iyi bildiği işe koyuldu, çamur (harç) karmaya başladı. Onun becerisi Hz. Peygamber'in dikkatini çekti. Kendisini tebrik etti ve **"Sen bu işe devam et!"** buyurdu. Sonra da:

"Çamur karma işini Yemâmeli'ye bırakınız ! Çünkü o sizin bu işi en iyi yapanınız, işi en sıkı tutanınız, en güçlü olanınızdır!"[235] diyerek ihtisasın öncelik hakkına sahip olduğunu ashabına duyurarak, ihtisas sahibinin ihtisası dışında çalıştırılmaması gerektiğini de göstermiş oluyordu.

(3) Yaş Faktörü

Liyâkat olunca Hz. Peygamber'in yaşa pek önem vermediğine daha önce temas etmiştik. Bununla ilgili şu misallere de yer vermek istiyoruz. Hz. Peygamber, Kur'ân'ı hepsinden çok bilmesi sebebiyle, -sekiz yaşında olmasına rağmen- Amr b. Seleme'yi kavmine imam tayin etmiştir[236]. Yine, on yedi yaşındaki Amr b. Hazm'ı, içinde ferâiz, sünen, sadakalar ve diyetlerle ilgili pek çok ahkâmın bulunduğu uzun bir mektubu eline vererek Necrân'a âmil tayin etmiştir[237]. Çok genç olmasına rağmen Hz. Peygamber tarafından vali tayin edilen ve kendilerinden fetva alınan sahabîlere

---

233 İbn Hişâm, *Sîre*, I-II, 308
234 Buhârî, Fezâilu'l-ashâb 4,7; Ebû Dâvûd, Sünnet 8
235 İbn Sa'd, *Tabakât*, V, 552
236 Nesâî, İmâmet 11; Ebû Dâvûd, Salât 61
237 İbnu'l-Esîr, *Üsdü'l-ğâbe*, IV, 214

misal olarak Muaz b. Cebel ve Attâb b. Esîd'i[238] de kaydeden İbn Abdilber: "Böyleleri ulemâ arasında pek çoktur" der[239].

(4) İnanç Faktörü

Daima işi ehline verme prensibiyle hareket eden Hz. Peygamber, işin ehli Müslüman bir kimse bulunmadığı durumlarda, Müslüman olmayan kimselerden de istifade etmiştir. Buna örnek olarak, hicret esnasında yol rehberi olarak müşrik birisini tutmuş[240], Hayber Yahudilerini ziraat işlerinde istihdam etmiş[241], Mescid-i Nebevî'ye minber inşasında (bazı rivâyetlerde) bir Hristiyan ustadan faydalanmış[242] ve Bedir esirleri arasında yer alan okuma-yazma bilen müşrikleri esaretten kurtuluş fidyesi olarak, Müslüman çocuklarına okuma-yazma öğretmeleri şartına tâbi tutarak, muallimlik gibi hassas bir işte istihdam etmiştir[243].

Hz. Peygamber'in sünnetinde rastlanan bu çeşit örneklere dayanarak fakihler, Müslüman kimse bulunmadığı zaman, ihtiyaç olması durumunda –ki bu hususu zaruret kavramıyla ifade etmektedirler- Müslüman olmayan kimselerden faydalanılabileceği hükmünü vermişlerdir[244]. İmam Şafiî de, müşriklerin yardımına başvurma şartı olarak zaruretin yanında, müşrik olan şahsın Müslümanlar hakkında kötü niyet sahibi olmamasını da zikretmektedir[245]. Ayrıca bazı rivâyetlerde gelen, "Biz müşrikten yardım taleb etmeyiz"[246] hadisini de ıtlâkı üzere almamışlardır[247].

Demek ki, memûriyetlere Müslüman kimseleri seçmek esas prensip ise de, ehil kimse yoksa, ihtiyaç da varsa, Müslümanlardan ehliyetli kimse

238 İbn Hişam, *Sîre*, III-IV, 342
239 İbn Abdilber, *Câmi'u beyâni'l-ʿılm*, I, 212
240 Buhârî, İcâre 3
241 Buhârî, İcâre 3
242 Heysemî, *Mecmeu'z-zevâid*, II, 182
243 İbn Sa'd, *Tabakât*, II, 22; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 247
244 İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, V, 201.
245 Nevevî, *Şerhu Sahîhi Müslim*, VII, 403
246 Müslim, Cihad 150; Ebû Dâvûd, Cihad 15; İbn Mâce, Cihad 27
247 Canan, *Anarşi*, s. 166

yetişinceye kadar, o makama ehliyetsiz bir mümin koymaktansa ehliyetli bir gayr-i müslim koymak caizdir[248].

Hz. Peygamber, memuriyet tayini gibi hususlarda ihtisas ve liyâkatın birinci plana alınmamasını ihanet olarak nitelendirmekte ve şöyle buyurmaktadır: "Müslümanların işlerinden bir sorumluluğu üzerine alan bir kimse, bunlar üzerine bir adam tayin ederken, içlerinde bu iş için daha liyakatli, Allah'ın kitabını ve Resûlünün sünnetini daha iyi bilen birisinin varlığını bildiği halde, başkasını tayin edecek olursa, kesinlikle Allah'a, Resûlüne ve bütün müminlere ihanet etmiştir."[249]

Memur tayininde, tam bir tarafsızlıkla hareket ederek, ehliyetli kimselerin aranmasında cemiyetin huzur ve terakkisi için gerçekten büyük hikmetler mevcuttur. Sadece liyakatlı kimselerin terfi edip yükselebileceği vak'a ve inancının yerleşmiş bulunduğu cemiyetlerde fertler, mevki ve makam elde edebilmek, daha üst makamlara geçebilmek için şahsi kabiliyetlerini geliştirmek, gerek ilim ve gerekse tecrübe ve mahâret yönlerinden iktisablarını artırabilmek, yani varlık göstererek kendini kabul ettirebilmek için, sonu gelmeyen tam bir yarışma içinde olacaklardır. Fertleri böyle bir yarışma içesinde olmayan toplumlar gelişemez. Asalet, hemşehrilik, akrabalık, tanışıklık, yandaşlık gibi sebeplerle; bilgisizliğine, ehliyetsizliğine, kabiliyetsizliğine rağmen kayrılmanın hakim olduğu bir yerde ilim, irfan ve tecrübe gibi faziletleri elde etmek zahmetine katlananlar gittikçe azalır ve bir müddet sonra tamamen kaybolur. Böyle bir toplumun ise ömrü kısadır. Bütün bu durumlara sebep olan kayırmaları, yani daha ehil olanı varken, ehliyeti ve liyakatı olmayan birisini iş başına getirmeyi Hz. Peygamber'in Allah'a, Resûlüne ve bütün müminlere ihanet olarak nitelendirmesi daha iyi anlaşılmış olmaktadır[250].

Hz. Peygamber'in söz ve uygulamalarından yola çıkarak ulema şöyle bir kural ortaya koymuştur: *"Dini makamlar için, diyanet ve ilim sahibi*

---

248 Canan, *Anarşi*, s. 167
249 Heysemî, *Mecmeu'z-zevâid*, V, 211-212
250 Canan, *Anarşi*, 167-168

herkes layıktır, asalet ve şeref sahibi olup olmamalarına bakılmaz. Fasık bir kimse Kureyş kabilesinden bile olsa layık değildir."[251]

Görüldüğü gibi Hz. Peygamber'in insan istihdamında gözettiği en önemli husus, işi ehline verme prensibidir. Bunun dışındaki bütün prensipler, ehliyet ve liyakatın olması durumunda sözkonusudur.

b. Önemli Mevkilere Onu İsteyeni Tayin Etmemek

Hz. Peygamber'in insan istihdamında gözettiği ilkelerden biri de, hususiyle valilik, tahsildarlık ve kadılık gibi uzun müddetli ve stratejik vazifelere, bunları talep edenleri tayin etmemesiydi[252]. Onun gayesi, talip olanların değil, ehil olanların bu mevkilere tayin edilmesiydi. Hz. Peygamber, kendisinden memurluk talebinde bulunan kimseleri kesin bir dille reddetmiş ve bu konudaki prensibini "Biz işlerimizde onu talep edenleri istihdam etmeyiz."[253] diyerek ifade etmiştir.

Bir gün kendisine Ensar'dan biri müracaat ederek: "Ey Allah'ın Rasûlü! Falancayı memur tayin ettiğin gibi beni de tayin etmez misin?" der. Hz. Peygamber ona dolaylı bir red cevabı verir. "Siz benden sonra kayırmalar ve bencillikler göreceksiniz. O zaman ahirette bana kavuşuncaya kadar sabredin. Size vaat edilen yer (Kevser) Havuzudur."[254] Böyle bir durumda Ebû Musa el-Eşarî'nin aldığı cevap daha ilgi çekicidir. Ebû Musa bir gün yanına iki kişiyi alarak Hz. Peygamber'in huzuruna çıkar. Yanındaki kişiler Peygamberimizden iş talebinde bulunurlar. Bunun üzerine Ebû Musa özür beyan ederek: "Ya Resûlallah! Ben bunların memuriyet talep edeceklerini bilmiyordum" der. Hz. Peygamber şu cevabı verir: "Biz işlerimize ne onu talep edeni, ne de ona hırs göstereni tayin ederiz"[255] Hadisin Ebû Dâvûd'da gelen vechinde Hz. Peygamber bunlara daha ağır bir

---

[251] Kettânî, *Terâtib*, I, 177

[252] Canan, *Peygamberimiz Tebliğ Metotları*, I, 272. Ayrıca bkz. a. mlf., *Anarşi*, s. 160

[253] Buhârî, İcâre 1; Müslim, İmâret 15

[254] Buhârî, Menâkıbu'l-ensâr 8. İbn Hacer, kaynağını hatırlamadığını belirtmekle birlikte soru soran sahâbini hadisin râvisi olan Üseyd b. Hudayr, emir tayin edilen sahâbinin de Amr b. As olduğunu söylemektedir. Bkz. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, VII, 493

[255] Buhârî, İcâre 1, İstitâbetü'l-mürteddîn, 2; Müslim, İmâret 14, 15

dille cevap vermektedir: "… Benim nazarımda hiyanette en ileri olanınız iş talep edeninizdir."[256]

Emirlik talep edeni red ile ilgili farklı bir örnek de Ebû Zer ile ilgilidir. Zühdü, takvası ve dünyevi yaşayıştaki sadeliğiyle meşhur olan bu sahâbi de Hz. Peygamber'e müracaat ederek, "Ey Allah'ın Resûlü, beni âmil tayin etmez misiniz?" diye talepte bulununca şu cevabı almıştır: "Ey Ebû Zer! Sen zayıfsın. Bu vazife ise emanettir. (Hakkıyla yapılmadığı takdirde) bu, kıyamet günü rüsvaylık ve pişmanlık (sebebi)dir. Tabii ki hakkını veren ve üzerine terettüp eden vazifeler tam tamına eda edenler bundan müstesnadır[257]. Ey Ebû Zer! Ben seni zayıf görüyorum. Ben kendim için istediğimi senin için de isterim. Sakın iki kişi üzerine bile olsa âmir olma, yetim malına da mütevelli olma."[258]

Ebû Zer, kendisini böyle vazifeler için uygun görebelir. Ancak çevresindeki insanları kendilerinden daha iyi tanıyan Peygamberimiz, Ebû Zer'in yöneticilik yapmaya uygun olmadığını ifade etmiştir.

Hz. Peygamber Abdurrahman b. Semure'ye emirlik talebinde bulunmamayı tavsiye ederken bu konuda çok önemli bir disiplini de hatırlatmaktadır: "Ey Ebû Abdurrahman" Sakın emir olmayı isteme. Eğer sen isteyerek, sana o iş verilirse, istediğin şey ile baş başa bırakılırsın. Eğer idarecilik, sen istemeden sana verilirse, yardım görürsün."[259]

Hz. Peygamber aynı hususu Mikdam b. Ma'dikerb'e farklı bir üslupla şöyle ifade etmiştir: "Ey Kudeym! Eğer emir veya kâtib olmadan veya arîflik (kabile veya bir gruba başkanlık) yapmadan ölürsen kurtuluşa erdin demektir."[260]

Burada yer verdiğimiz hadisler ve benzeri naslar, İslam idare hukukunda, "âmme velayet ve nüfuzunu almak isteyen bir kişiye âmme velayeti tevcih olunmaz"[261] şeklinde bir düsturun ortaya çıkmasına sebep olmuştur.

---

256 Ebû Dâvûd, Harâc 2
257 Müslim, İmâret 16
258 Müslim, İmâret 17; Ebû Dâvûd, Vesâyâ 3; Nesâî, Vesâyâ 10
259 Buhârî, Ahkâm 5, 6; Müslim, İmâret 13
260 Ebû Dâvûd, Harâc 5
261 Miras, *Tecrid*, XII, 232

Bu prensibin önemli delillerinden biri olan, yukarıda yer verdiğimiz Ebû Zer'le ilgili hadisi şerhederken Nevevî şu mütalayı serdetmektedir: "Bu hadis memuriyetten kaçınmak hususunda büyük bir delildir. İdarecilikten kaçınmak, hususiyle onun gerektirdiği vazifeleri yerine getirmekten aciz olan kimseler için şarttır. Hadiste söz konusu olan rüsvaylık ve pişmanlık ise, memuriyete ehil ve layık olmayan veya layık olsa bile, icraatı sırasında adalete riayet etmeyen kimselerle ilgilidir. Allah onları kıyamet günü rüsvay edecektir. Fakat memuriyete ehil ve vazifesinde adaletli olanlar için büyük fazilet vardır. Bu hususta da birçok sahih hadis gelmiştir[262]. Liyakatlı ve adil memurların fazileti hususunda Müslümanlar icma etmişlerdir. Fakat şurası muhakkak ki, memuriyette her şeye rağmen, büyük bir tehlike vardır ve bu sebeple Resulullah ondan sakındırdı, âlimler sakındırdı ve hatta seleften pek çok kimse, birçok sıkıntıları göze alma pahasına memuriyet almadılar."[263]

Hz. Peygamber kendisinden memuriyet isteyenleri hoş karşılamadığı için İslam âlimleri de bilhassa emirlik, kaza ve hisbe gibi vazifeleri istemeyi kerih görmüşlerdir. Ancak bazı âlimler de Hz. Yusuf ve Hz. Süleyman'ın idareciliğe talip olmalarını örnek göstererek memuriyet talebinde bulunmayı caiz görmüşlerdir[264]. Ayrıca insanların maişetleri için memuriyet talebinde bulunabilecekleri, bunun da tabii olduğu, fakat memuriyet talebi ile beraber onu elde etmek için hırs ve tehâlük göstermenin yasaklandığı da belirtilmiştir[265]. Fakat şunu da belirtmeliyiz ki, bir insanın memurluk isteğinde bulunması, gönlündeki hırsın dışa yansıması da olabilir. Hırslı kimseye ise güvenmek mümkün değildir[266].

c. Herkesi Mensup Olduğu Asli Grup İçinde İstihdam Etmek

Allah (c.c.) insanları renk, ırk, dil ve milliyet bakımından farklı yaratmıştır. Bu farklılık, iradî olmayıp, cebrîdir. Yani bu husus, kulların bir

---

262 Bkz. Buhârî, Ezan 36; Müslim, Zekat 91; Tirmizî, Zühd 53
263 Nevevî, *Şerhu Sahîhi Müslim,* VI, 414-415
264 İbn Hacer, *Fethu'l-bârî,* XV, 19-20; Azîmâbâdî, *Avnu'l-ma'bûd,* VIII, 149
265 Miras, *Tecrid,* VII, 26
266 Miras, *Tecrid,* VII, 26

tercihi olmayıp, tamamen Allah'a ait bir tercihtir. Kur'ân'da bu mevzu, gerekçesiyle birlikte beşerî bir realite olarak ele alınır ve bu tür farklılıkların üstünlük sebebi olmayacağı vurgulanarak şöyle denir: "Ey insanlar! Sizi bir erkekle bir kadından yarattık. Hem de sizi soylara ve kabilelere ayırdık ki birbirinizi tanıyasınız. Allah nezdinde en kıymetliniz en müttakî olanınızdır."[267]

Her türlü ırkçı mülahazayı reddeden Hz. Peygamber[268], müspet grupçuluğu yasaklamamıştır. Hatta bu durumu beşerî bir realite olarak kabul etmiş ve "Kişi kavmini sever."[269] buyurmuştur. Bu hadis kavim ve kabile sevgisinin fıtrî ve cibillî olduğunu göstermektedir[270].

Beşer fıtratında mevcut olan bir temâyüle Hz. Peygamber'in mutlak bir muhalefetle karşı çıkması söz konusu olamazdı. Her hususta olduğu üzere sünnetin burada da esas prensibi, beşerî temâyülün yönünü iyiye ve faydalıya yönlendirmek olmuştur. Nitekim siyer kitapları incelendiği zaman görülür ki Hz. Peygamber hiçbir zaman Müslümanlar arasındaki bir takım tabiî gruplaşmaları tamamen ortadan kaldırmak gibi bir siyaset takip etmemiştir. Fertleri, mensup oldukları bir kısım ictimâî gruplar içerisinde kalmak şartıyla dinî idealler etrafında birleştirmeye çalışmıştır. Din kardeşliğine, dinî esaslara ters düşüp tezat ortaya çırarmadığı ve dinî vahdeti bozmadığı müddetçe bir kısım hususiyetler, hizipleşmeler, gruplar oluşturmak normaldir, tabiîdir ve olmalıdır. Bu durum, tıpkı bir ordunun tümen, tugay, tabur, bölüm ve takım gibi bir kısım tâli bölümlere ayrılmasındaki tabiîlik ve zaruret gibi tabiî ve zarurî bir mana taşımaktadır[271].

Peygamberimiz, insanları istihdam ederken onların bu yönünü değerlendirmiş ve bundan istifade etmiştir. Bilindiği gibi Medine'deki Müslümanlar önce Ensar ve Muhâcir olarak iki grupta değerlendiriliyordu. Ensar ise kendi içinde Evs ve Hazreç olmak üzere iki kabileden oluşmaktaydı. Müslüman olmadan önce birbirine düşman olan bu kabileler, İslâmiyetten

---

267 el-Hucurât (49) 13

268 Bkz. Ebû Dâvûd, Edeb 121; İbn Mâce, Fiten 7; Hâkim, *Müstedrek*, IV, 298

269 Hâkim, *Müstedrek*, III, 131

270 Canan, *Anarşi*, s. 185

271 Canan, *Sulh Çizgisi*,s. 84-85

sonra eski husumetlerini terk etmişlerdi[272]. Peygamberimiz savaşa çıkıldığı zaman bu iki kabileye ayrı sancak vermiş ve her grubu kendilerinden birinin komutasında savaştırmıştır[273]. Hz. Peygamberin bu tutumu tesadüfi olmayıp şuurlu bir tercihtir. Nitekim bir hadiste Ammar b. Yâsir'den gelen ve bu tespitimizi destekleyen şu ifadeler yer almaktadır: "Resûlullah kişinin, kendi kavminin bayrağı altında savaşa katılmasını takdir ederdi."[274]

Hz. Peygamber'in farklı sosyal grupları kaldırmayıp muhafaza etmesinin müspet neticeleri de olmuştur. Bu konuda İbn Hişam'da yer alan Abdullah b. Ka'b'ın şu sözleri oldukça dikkat çekicidir: "Allah, Hz. Peygamber'e Ensar'ın iki kabilesi olan Evs ve Hazrec'ten biri vasıtasıyla bir lütufta bulunacak olsa bu onların arasında yarışma vesilesi olurdu. Evsliler Hz. Peygamber adına ne zaman faydalı bir hizmette bulunsalar Hazrecliler şöyle derlerdi: "Allah'a yemin olsun ki, Evsliler artık Hz. Peygamber nazarında ve İslam'da hayır yönüyle bizi geçmişlerdir." Onların yaptığı hizmetin bir mislini yapıncaya kadar böyle yakınmaya devam ederlerdi. Aynı şekilde Hazrecliler bir hizmette bulunacak olsa bu sefer Evsliler aynı şekilde yakınırlardı. Hz. Peygamber'e düşmanlığı sebebiyle Evsliler Ka'b b. Eşref'i öldürdüğü zaman Hazrecliler: "Allah'a yemin olsun ki, artık Evsliler, bu hizmetleriyle fazilette bizi ebedî olarak geçtiler" dediler ve Hz. Peygamber'e Ka'b b. Eşref kadar düşmanlıkta ileri olan kim var diye aralarında istişare yaptılar. Derken İbnu Ebî'l-Hukaykık'ı hatırladılar. Bu adam Hayber'de ikamet etmekte idi. Hz. Peygamber'den öldürülmesi için izin istediler. Hz. Peygamber de onlara izin verdi."[275]

Hz. Peygamber Huneyn savaşında, ordunun dağılma tehlikesi geçirdiği ve zor anların yaşandığı kritik anlarda da, grup/kitle psikolojisinden müşpet şekilde yararlanmıştır. Ani baskın sonucu ne yapacağını bilemeyerek dağılan İslam ordusunu tekrar toplamak için Resûlullah yüksek sesle: **"Ey insanlar gitmeyin, gelin! Ben Allah'ın Resûlüyüm. Ben Muhammed b. Abdullahım"** diye çağırır. Ancak netice alınmaz. Bunun

[272] Bkz. M. Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I, 183; Canan, *Sulh Çizgisi*,s. 85
[273] Bkz. İbn Sa'd, *Tabakât*, II, 14, 150
[274] Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV, 263
[275] İbn Hişam, *Sîre*, III-IV, 183

üzerine amcası Abbas'a emrederek "Ey Ensar topluluğu! Ey Semure ashabı! Ey Hazrec!" diye her grubu ismen çağırtır. İşte bu tasrihten sonra ordu toparlanır[276].

Bu örnekte açıkça görüldüğü gibi sosyal gruplardan müspet yönde istifade etmek mümkündür. İyiye yönlendirildiği zaman bu grupların hayırda yarışmaları mümkün olmaktadır. Konumuzla ilgili Hz. Peygamber'in bu konudaki tutumunun sahabîler tarafından da örnek alındığını gösteren bir rivâyete yer vermek istiyoruz.

Hz. Peygamber'in vefatından sonra meydana gelen irtidat hadiselerini bastırmakla görevlendirilen Halid b. Velid, yalancı peygamber Müseylime'ye karşı da savaşmıştır. Halid'in komutasındaki askerler farklı kabilelere mensup kimselerden oluşuyordu. Başlangıçta bu farkı dikkate almadan karma bir şekilde orduyu tanzim eden Halid, bir türlü istediği başarıyı kazanamaz. Komutanlık açısından orduyu başarısız kılan bir kör düğüm bulunmaktadır. Halid, sonunda bu kör düğümün farkına varır. Askerlerini tekrar savaşa hazırlarken onlara: "Birlikler çözülsün! Muhacirler, Ensar ve diğer kabilelere mensup olanlar ayrılsınlar, her bir grup müstakil olarak savaşa katılsın. Tâ ki kimlerin sebat edip kimlerin geri döndüğünü bileyim" der. Dediği gibi yapılır. Halid, her bir gruba ayrı vazife verir. Bu yeni düzenle yaptığı savaşta zafer elde eder. Müseylime de öldürülür[277].

Konumuzu tamamlaması ve Hz. Peygamber'in "insanı, aslî grubu içinde istihdam" prensibinin daha iyi anlaşılması için, çalışma psikolojisi açısından, iş hayatında insanı konu alan görüşlerden biri olan "beşeri ilişkiler yaklaşımı"yla ilgili bir araştırma sonucuna yer vermek istiyoruz.

Elton Mayo ve arkadaşları bir iş yerinde verimliliği etkileyen faktörlerin neler olabileceğiyle ilgili teferruatlı araştırmalar yaparlar. Bu araştırmalarda başlıca değişken faktörler; "dinlenme aralığı", "haftalık çalışma süresinin kısaltılması" ve "küçük grup performansına göre ücret sistemi"dir.

---

[276] İbn Hişam, *Sîre*, III-IV, 302-304; Heysemî, *Mecmeu'z-zevâid*, VI, 180-181
[277] Taberî, *Târih*, s. 515

Beş yıl süren araştırmalar sonucunda, verimlilik değişkeninin grup içi sosyal faktörlerden etkilendiğine karar verilmiştir. Çalışma ortamında, çalışma arkadaşları ile ilişkiler bir sosyal yapı oluşturmaktadır. Bu sosyal yapı içinde grup üyelerinin davranışlarını etkileyen; grup içi norm ve değer yargıları oluşur. Bu tespitler, dikkatlerin, çalışma ortamının fizikî şartları ve ücretin teşvik değerlerinden; insanlar arası ilişkiler ve iletişimler, grup normları ve değerleri, katılma, gözetim, moral ve iş tatmini konularına yönelmiştir. Bu araştırmalar, iş ortamlarında iyi ilişkiler kurulmasını yönetimin bir amacı haline getirmiştir. Bunun tabiî bir sonucu olarak çalışanlarla ilgili araştırmaların odak noktası da, daha etkili "iyi ilişkiler" olmuştur[278].

Görüldüğü gibi, grup içi ilişkilerin niteliği, verimliliği etkileyen faktörlerin başında gelmektedir. Aynı asli grup içindeki fertlerin birbirleriyle olan ilişkileri ve hissî bağları da verimliliğe ve başarıya müspet katkı sağlayabilmektedir.

İnsanlar, günah, isyan ve zulüm için olmadıktan sonra bir grup içinde yer alabilirler. "Sizin en hayırlınız, aşireti günah işlemedikçe aşiretini müdafaa edendir."[279] buyuran Peygamberimiz, insanları aslî gruplarından koparmamıştır. Ayrıca gerekli olduğu durumlarda onların bu yönlerinden istifade etmiştir.

d. Memurları ve Elçileri Bölgeyi Tanıyanlardan Seçmek

Hz. Peygamber, ihtiyaca göre sosyal hayatın bütün bölümlerinde insan istihdam ediyordu. İslam'ın yayılması ve yeni beldelerin Müslüman olmasıyla birlikte zekat memurluğu ve valilik gibi görevleri yapacak kişilere ihtiyaç olduğu gibi, diplomatik ilişkiler çerçevesinde değişik ülkelere gidecek elçiler de gerekiyordu. Şurası muhakkak ki, Medine dışındaki, Müslüman olan veya olmayan hangi kabile, şehir veya devlet olursa olsun, kendilerine has coğrafi, kültürel, dinî vs. bazı farklılıklarının olması tabiîdir. Bundan dolayı merkezin dışındaki yerlerle olan her türlü idârî, kültürel, diplomatik vs. ilişkilerde dikkat edilmesi gereken hususlar olacaktır. Hz.

---

278 Silah, *Çalışma Psikolojisi*, s. 29-30

279 Ebû Dâvûd, Edeb 121

Peygamber de bu türlü işlerde istihdam edeceği kimselerde bazı vasıfların bulunmasına dikkat ediyordu. Bunlardan biri de, bu tür kimseleri imkan nispetinde o bölgeyi tanıyan insanlardan seçmekti.

Hz. Peygamber, muhtemelen bu düşüncesinden dolayı, Müslüman olan eski idarecileri değiştirmedi. Hatta Müslüman olmayan idarecilere Müslüman olmaları şartıyla aynı mevkide kalabileceklerini söylüyordu. Meselâ, Huneyn savaşından sonra Hevazinlilerin lideri olan Amr b. Avf'ı getirerek ailesine iade eder, değişik hediye ve ihsanlarla taltif eder ve eski vazifesine iade eder[280]. Yine, İran kralı tarafından tayin edilen Yemen valisine yazdığı mektup oldukça dikkat çekicidir: "Eğer Müslüman olur ve bana iman edersen, ben seni Yemen'in idarecisi olarak bırakacağım ve seni orada seninle beraber bulunan İran subaylarının başına kral yapacağım."[281] Sakifli kabile reislerinden biri olan Osman b. Ebu'l-Âs'ı Taif'e idareci yaptı. Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer de kendisini bu görevde bıraktılar[282]. Yine Resûlullah, Kays b. Mâlik'e mektup göndererek, "Sana selam olsun. Ben seni kavmine amil tayin ettim." demiştir[283]. Bunun gibi Salebe oğullarından Sayfî b. Âmir[284], Kelb kabilesinden İmru'l-Kays b. Asbağ el-Kelbî[285] gibi pek çok kimseyi de kendi kavimlerine amil tayin etmiştir.

Hz. Peygamber, bir yere memur gönderirken öncelikle liyakata bakıyordu. Ancak bu liyakatlılar arasında tercih yaparken, gidecekleri yerlerle dostluk, ticaret, akrabalık gibi bir sebeple münasebeti olan, bu sebeple bölgeyi, insanlarını, hatta ailelerini ve şivelerini tanıyanlardan seçiyordu. Eğer bölgeden işi bilen, kabiliyetli ve itimada şayan kimseler varsa, onlar tercihen tayin ediliyordu. Buna kendi kabilelerine âmil tayin edilen Salebe oğullarından Sayfî b. Âmir[286], Kelb kabilesinden İmru'l-Kays b. Asbağ

---

280 Taberî, *Târih*, s. 443
281 Halebî, *İnsânu'l-uyûn*, III, 303
282 İbn Hacer, *İsâbe*, s. 889 Ayrıca bkz. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV, 217
283 İbn Hacer, *İsâbe*, s. 1102
284 İbn Hacer, *İsâbe*, s. 620
285 İbn Hacer, *İsâbe*, s. 73; İbnu'l-Esîr, *Üsdü'l-ğâbe*, I, 137
286 İbn Hacer, *İsâbe*, s. 620

el-Kelbî[287] ve kendi kabilesine İslam'ı yaymak üzere gönderilen Ebû Zer[288] örnek olarak gösterilelibir.

Hz. Peygamberin, diplomatik münasebetlerde önemli yer tutan elçileri seçerken de bu hususu dikkate aldığına dair bilgilere sahip bulunmaktayız. Resûlullah tarafından gönderilen elçiler, bizzat Arabistan'a veya Arapçanın pek iyi bilinip konuşulduğu yahut en azından hükümdarlarının Arapça mütercimlere sahip olmak için gerekli vasıta ve tedbirler aldıkları (Suriye, Irak, Habeşistan ve Mısır) gibi komşu memleketlere gitmişlerdi. Bu duruma göre, gönderilen elçilerin yabancı dil bilmeleri meselesi söz konusu olmamaktadır. Bununla beraber Resûlullah, elçi olarak vazifelendirdiği kimselerin daha önce bu ülkeye seyahat etmiş kimselerden olmasına dikkat ediyordu[289]. Abdullah b. Huzâfe, Kisra'ya elçi olarak gönderildi. Çünkü o, çok sık İran'a gider gelir ve İranlılarla düşer kalkardı. Yine, Süleyt b. Amr, Yemame'ye gönderildi. Çünkü o, oraya sıkça gidip geliyordu[290].

Hz. Peygamber, Amr b. Umeyye'yi henüz Müslüman olmamasına rağmen Habeşistan'a elçi olarak göndermiştir. Hicrî 2. yılda cereyan eden Bedir Savaşı'nda uğradıkları kesin mağlubiyetten sonra Mekkeliler Necaşi'yi tahrik etmek ve hatta mümkünse Müslüman mültecilere eziyet ve işkence yaptırmak üzere yeniden bir elçilik heyeti gönderdiler. Resûlullah durumu öğrenir öğrenmez Mekkelilerin entrikalarını boşa çıkarmak üzere, çok zeki ve kurnaz birisi olan ve henüz İslamı kabul etmemiş bir kimse olan Amr b. Umeyye ed-Damrî'yi hususî, elçisi olarak Habeşistan'a gönderdi[291]. Amr'ın elçi olarak seçilmesi, Peygamberimizle aralarında yakın şahsî bir dostluğun olduğunu göstermektedir. Ancak bizim için dikkat çekici olan yönü, daha önceleri Habeşistan tahtı için mücadeleye kalkan Abdu Şems ailesiyle akraba oluşu ve bu sebeple Habeşlilerle yakın ve

---

287 İbn Hacer, *İsâbe*, s. 73; İbnu'l-Esîr, *Üsdü'l-ğâbe*, I, 137

288 Müslim, Fezâil 132

289 M. Hamîdullah, *İslam Peygamberi*, II, 1019. Ayrıca bkz. Canan, *Peygamberimizin Tebliğ Metotları*, I, 274

290 Süheylî, *Ravdu'l-unf*, II, 253

291 M. Hamîdullah, *İslam Peygamberi*, I, 303 (Şe'mî, *Sîre*, *(el yazması)*, II, 97/a'dan naklen)

samimi ilişkilerinin olmasıdır. İşte bu yakınlığından dolayı Hz. Peygamber, kendisini Necaşi'ye elçi olarak göndermiştir[292].

İnsanlar, tanıdıkları veya önceden görüp âşina oldukları kimselerle daha kolay iletişim kurabilirler. Daha rahat anlaşabilirler. Bu durum, tek başına, insanlara vazife vermede yeterli bir hususiyet değildir. Ancak tercih ettirici bir faktördür. Hz. Peygamber de, anladığımız kadarıyla imkan nispetinde, değişik vazifelere tayin ettiği kişilerin bu yönünü dikkate almıştır.

e. İsim, Yüz ve Konuşma Güzelliğine Önem Vermek

Peygamberimiz memur ve elçi seçiminde isim, yüz ve ses güzelliğine de önem vermiştir. Zira insanlar, güzel şeylere karşı daha çok ilgi duyarlar. Aslında bu durum, ilahî ahlakın bir gereğidir. Bir hadiste ifade edildiği gibi, "Bütün Allah elçileri güzel bir yüz ve güzel bir ses sahibi idiler."[293]

Hz. Peygamber'in valilerinden, kendisine bir elçi gönderecekleri zaman yüzü ve adı güzel olan birisi olmasını istemiştir[294].

Kettânî'nin İbn Bâdis'ten naklettiğine göre, Hz. Peygamber (sav) bir âmil gönderdiğinde adını sorardı; eğer adı hoşuna giderse sevinir ve bunun neşesi yüzünde görülürdü. Eğer adından hoşlanmazsa, hoşnutsuzluğu yüzünde görülürdü. Bir köye geldiğinde adını sorardı; adı hoşuna gitse sevinir ve sevinci yüzünde görülürdü. Eğer adından hoşlanmazsa, hoşnutsuzluğu yüzünde görülürdü[295].

Hz. Peygamber, Dıhyetü'l-Kelbî'yi Herakliyus'a elçi olarak göndermişti[296]. Dıhye ise fizikî yönden çok güzeldi, öyle ki, Cebrâil pek çok defa onun suretine bürünerek gelirdi[297].

---

292 Bkz. Hamîdullah, *İslam Peygamberi*, I, 445-447

293 İbn Sa'd, *Tabakât*, I, 98

294 Suyûtî, *Câmiu's-sağîr*, I, 13; Hindî, *Kenzü'l-ummâl*, VI, 45. Ayrıca bkz. Süheylî, *Ravdu'l-unf*, II, 64; Kettânî, *Terâtib*, I, 341,405-406

295 Kettânî, *Terâtib*, I, 406

296 Bkz. Buhârî, Bed'u'l-vahy 6

297 Bkz. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 107, III, 334

İslâm'ı yaymak üzere Medine'ye gönderilen Mus'ab b. Ümeyr'in vasıfları da dikkat çekicidir. O, Mekke'nin en yakışıklı gençlerinden biriydi. Aynı zamanda çok şık giyinirdi[298]. Hz. Peygamber'in Medine'ye dini anlatmak üzere gönderdiği ilk kimsenin Mus'ab b. Umeyr oluşunu, bu açıdan da değerlendirmek gerekir. O, herkesi aynı vazifede istihdam etmiyordu. Elçilik için Amr b. Umeyye'yi seçerken, dinin neşri için de halim, selim ve güzel söz söyleyebilen, belâgat sahibi, İslâm'ı iyi bilen ve dinin hükümlerini titizlikle yerine getiren kimseleri seçiyordu[299].

Hz. Peygamber'in Himyer'den Hâris, Mesrûh ve Nuaym b. Abdikülâl'e mektup yazmış ve Ayyâş b. Rebîa el-Mahzûmî ile göndermiştir. Ayyâş'a tavsiyelerde bulunurken dış güzelliğe de yer vererek şöyle buyurmuştur: "Onların toprağına vardığında, gece girmeyip sabahı bekle. Sonra güzelce temizlen, iki rekat namaz kıl, Allah'tan başarı ve kabul dileyip Allah'a sığın ve benim mektubumu sağ eline al, onları karşına almış olarak sağ elinle onların sağ eline ver."[300]

Dili etkili ve güzel kullanma her millet için önemli bir husus olabilir. Günümüzde de, bazı mesleklerde konuşma güzelliği, dile hakimiyet, muhatabı etkileme gücü önem kazanmış durumdadır. Ancak Peygamberimiz zamanında Araplar arasında dil, edebiyat ve belagat çok gelişmişti. Bundan dolayı, dile hakimiyet çok önem kazanmış durumdaydı. Mekkeliler çocuklarının Arapça'yı düzgün öğrenmeleri için Mekke dışındaki kabilelere sütanneye verirlerdi. Peygamberimiz de bu maksatla süt anneye verilmiştir[301]. Bu uygulama bile, dile verilen önemi göstermeye yeter.

Hz. Peygamber'in özellikle elçileri seçerken, Arapça'yı fasih konuşma kabiliyetlerine dikkat ettiğini söyleyebiliriz. Elçi olarak seçtiği kimselerin hepsi de fesahatlarıyla meşhurdu. Bunlar genellikle Kureyş lehçesini konuşan kimselerdi. Meselâ, Ca'fer b. Ebî Tâlib, Abdullah b. Huzâfe es-Sehmî, Selît b. Amr, Amr b. Âs es-Sehmî, Muhâcir b. Ebî Ümeyye Kureyş

---

298 Bkz. İbn Sa'd, *Tabakât,* III, 82; Süheylî, *Ravdu'l-unf,* I, 269
299 M. Hamîdullah, *İslam Peygamberi,* II, 1019
300 İbn Sa'd, *Tabakât,* I, 282
301 Bkz. İbn Sa'd, *Tabakât,* I, 108

kabilesine mensuptu. Hâtıb b. Ebî Beltea', Şücâ' b. Vehb, A'lâ b. el-Hadramî ve Ebû Mûsâ el-Eşârî aslen Kureyşli olmasalar da Kureyşliler'le birlikte yetişmişlerdi. Amr b. Ümeyye ed-Damrî Kureyşli değildi ama Mekke'ye çok sık gelirdi ve fesahatıyla bilinirdi. Dıhye b. el-Kelbî, Kuzâ'a kabilesine mensuptu ve fesahatıyla meşhurdu. Amr b. Hazm, Medineli idi, fakat fesahatıyla meşhurdu. Aslında o da, Muhacirlerle beraber bulunmasından dolayı Kureyş lehçesine vakıf olmuştur. Elçilerin hemen hepsi ya Kureyş'ten veya Kureyşlilerle yakınlığı olup da onların lehçesini bilen kimselerdendi. Yine elçilik yapan sahâbîlerden Cerir b. Abdullah el-Becelî ve Hâris b. Umeyr de Yemenli idi. Fakat onlar da dili fasih konuşmalarıyla bilinirlerdi.

Bu elçilerin müşterek hususiyetleri, kendi toplumları içinde dili fasih kullanmlarıyla temayüz etmiş olmalarıdır[302]. Bu husus da bize, Hz. Peygamber'in elçi seçiminde, Arapların itibar ettiği Kureyş lehçesini bilen veya dili herkes tarafından muteber kabul edilecek fesahatta kullanan kimseleri seçtiğini göstermektedir.

Fizikî yapı, giyim kuşam ve üslup insanları etkileyen unsurlar arasında yer almaktadır. Bu hususu, beşerî bir realitedir. İnsanlar giyim kuşamlarıyla karşılanır, fikirleriyle uğurlanırlar. İnsanların karşılaşma esnasında edindikleri ilk intiba, arkasından yapılacak olan konuşmaların da daha iyi dinlenilmesini sağlayacaktır. İyi bir sonuç için, iyi bir başlangıç olmalıdır. Hz. Peygamber de bu gerçeği dikkate almış ve insanlara mesajlarını iletirken, her yönüyle en uygun temsilcileri bulmaya çalışmıştır.

f. İlim ve Hikmet Sahibi Kimseleri Seçme

Peygamberimiz, muallim olarak gönderilmiştir[303]. O, ashabına Kur'ân ve Sünnet öğretmiş ve dinin ahkamını açıklamıştır. Her konuyla ilgili bilgileri vermiştir. Hz. Peygamber'in elçilik, kadılık, irşad ve tebliğ gibi vazifeler verdiğ kimselerin genel formasyonu, ilim ve hikmet sahibi kimseler

302 Elçilerin isimleri, kabileleri ve dile vukufiyetleriyle ilgili bkz. Hattab, *Süferâü'n-nebî*, II, 258-259

303 Bkz. İbn Mâce, Mukaddime 17

olduğunu göstermektedir. Kadılık yapacak kimse ile dini anlatacak bir şahsın ilim sahibi olması gerektiği aşikardır. Ancak elçilik yapacak kimselerde de ilim ve hikmet sahibi kimselerin tercih edilmesi dikkat çekici bir husustur.

Elçilerin ashabın en alim kimseleri olmadıkları açıktır. Ancak, hususan dini tebliğ maksatlı gönderilen elçilerin de, vazifelerinin sadece elçilik olmayıp dini anlatma gibi bir misyonlarının olduğu söylenebilir.

Konumuzu destekleyecek bazı misaller vermek istiyoruz.

Habeşistan'a gönderilen kafilenin başında bulunan Ca'fer b. Ebî Tâlib'in Necaşi'nin İslam hakkında bilgi almak istediği zaman verdiği veciz bilgiler, onun fesahatının ve diplomat kişiliğinin yanı sıra, ilim ve hikmet sahibi bir kimse olduğunu göstermektedir. Çalışmamızın üçüncü bölümünde tafsilat vereceğimizden dolayı sadece Ca'fer'in cevabını kaydedeceğiz. Ca'fer, Necâşi'nin sorusuna şu cevabı vermişti:

"Ey melik! Biz cahil bir millet idik. Putlara tapardık. Lâşeleri yerdik. Ahlaksızlığın her türlüsünü işler, komşularımıza fenalık yapmaktan çekinmezdik. Öz kardeşlerimize haksızlıkların her türlüsünü revâ görürdük. Kuvvetlilerimiz zayıflarımızı yutardı.

Bizler bu halde iken Allah içimizden birini peygamber olarak gönderdi. O'nun nesebini, asâletini, doğruluk ve eminliğini, iffet ve nezâhetini hepimiz biliyorduk. O, bizi Allah'ın varlık ve birliğine inanmaya, O'na ibadet etmeye, bizim ve atalarımızın Allah'tan başka tapınageldiğimiz putları ve taşları terk etmeye davet etti. Doğru sözlü olmayı, emanetleri yerine getirmeyi, akrabalık haklarını gözetmeyi, komşularla güzel geçinmeyi, günahlardan ve kan dökmekten sakınmayı bize emretti. Fuhuştan, yalandan, yetim malı yemekten, namuslu kadınlara iftira etmekten bizi menetti. Bize namazı, orucu ve zekatı emretti. Biz de onu tasdik ettik ve ona iman ettik. Onun Allah'tan getirip bildirdiği şeylere tabi olduk."[304]

Mukavkıs'a elçi olarak gönderilen Hâtıb b. Ebî Beltea'nın, Mukavkıs'ın sorusuna verdiği cevap, ilim ve hikmet sahibi bir kimse olduğunu

[304] İbn Hişâm, *Sîre*, I-II, 209-210

göstermektedir. Zaten Mukavkıs da Hâtıb'ın hikmet sahibi olduğunu ikrar etmiştir. Mukavkıs Hâtıb'a şu soruyu sormuştu: "O gerçekten bir peygamberse, kendisini öz yurdundan çıkarıp başka bir yere sığınmak zorunda bırakan kavmine neden beddua etmedi?"

Hâtıb'ın bu soruya verdiği cevap, elçiliğe liyakatini isbat eder mahiyettedir. Şöyle dedi: "Sen Hz. İsa'nın peygamber olduğunu kabul ediyorsun değil mi? O gerçekten peygamber olduğuna göre, kavmi kendisini asmak istediği zaman, Allah onu semâya kaldırıp yükselteceğine, kavminin helâk edilmesi için Allah'a dua etseydi olmaz mıydı?" Mukavkıs bu cevap karşısında Hâtıb'ı takdir etmekten kendini alamadı ve şöyle dedi: "Sen bir hakîmsin, yerli yerinde konuşuyorsun. Hakîm ve yerli yerinde konuşan birinin de yanından geliyorsun."[305]

Maksadımız bütün elçileri tek tek ele almak olmadığı için bu iki misalle iktifa ediyoruz. Sonuç olarak, elçilik yapan kimseler fesahat, cesaret gibi hususiyetleriyle birlikte dini iyi bilen kimselerdi. Umumunda gördüğümüz bu hususiyet, bu seçimin şuurlu bir tercih olduğunu göstermektedir.

g. Tehlikeli Görevler

(1) Gönüllüleri Seçtiği Görevler

Her işin ehli farklı olduğu gibi, kritik, nazik ve tehlikeli işlere de zeki, kurnaz ve cesur insanlar daha ehildir. Peygamberimiz de bazı tehlikeli görevler için de gönüllülük esasına bağlı olarak bu türlü kişileri istihdam ediyordu. Tehlikeli görevler için kimseyi zorlamadığı gibi, kimsenin zorlanmasını da istemiyordu.

Tehlikeli ve kritik görevlerin gönüllülük esasına göre verildiğini göstermesi bakımından Abdullah b. Cahş'la ilgili rivâyet dikkat çekicidir. Hz. Peygamber bir seriyyenin başında Abdullah b. Cahş'ı komutan olarak görevlendirerek ona içinde görevlerinin yazıldığı bir mektup verdi. Ancak bu mektup yola çıktıktan iki gün sonra açılacaktı. Ayrıca Abdullah'a daha

[305] İbn Abdilber, *İstîâb*, I, 350

Medine'de iken arkadaşlarından hiç kimseyi bu seriyye için zorlamamasını tembih etti.

Bu mektkupta Hz. Peygamber Abdullah'a, Nahle'ye gitmesini, Kureyş'i gözetlemesini ve kendisine haber getirmesini, bunu yaparken de asla kimseyi zorlamamasını emretti. Abdullah denileni yaptı. Hz. Peygamber'in emrini arkadaşlarına okudu ve "Sizden kim şehitlik istiyorsa yola devam etsin. İstemiyorsa geri dönsün. Ben Hz. Peygamber'in emri için kalıyorum" diyerek yürüdü. Daha baştan gönüllü olarak seriyyede yer alan arkadaşlarının hiç birisi dönmeyerek yola devam ettiler[306].

Ölümü göze almayan bir kimsenin birkaç kişilik bir grupla Nahle'ye kadar gidip Kureyş'in yakınlarına kadar sokulması ve haber getirmesi zordur. Böylesine tehlikeli ve zor bir görev için Hz. Peygamber hem başta hem de iki gün sonra açılmak üzere yazdırdığı mektupta seriyye komutanı olan Abdullah'a hiç kimseyi zorlamamısını ve gönüllülerle bu işi yapmasını emretmesi konumuzu aydınlatması bakımından önemlidir.

Hz. Peygamberin temel siyaseti herkesle barış içinde yaşamaktı. Ancak Müslümanlar için tehdit içeren girişimlere karşı da fiilî müdahalelerde bulunuyordu. Bunlardan biri de Ka'b b. Eşref'ti. Hz. Peygamber bir gün sahabenin toplu bulunduğu bir ortamda, *"Kim Ka'b b. Eşref'e mani olabilir? O, Allah ve Resûlü'ne eziyet ediyor."* buyurdu. Muhammed b. Mesleme: "Yâ Resûlallah! Onu öldürmemi ister misiniz?" deyince, Hz. Peygamber, *"evet"* diye karşılık verdi. Bu tehlikeli görevi kendi isteğiyle kabul eden Muhammed b. Mesleme, Ka'b'ı öldürdü[307].

Hz. Peygamber, Ka'b b. Eşref gibi Müslümanlar aleyhine çalışan ve bu amaçla Medineliler'i Peygamberimiz'e karşı kışkırtan Ebû Âfek'in öldürülmesi için Salim b. Umeyr'i, Asmâ b. Mervan'ın öldürülmesi için de Umeyr b. Adiy'i gönüllülük esasına göre görevlendirmiştir[308].

Hz. Peygamber, tehlikeli görevler için bazen gönüllü birisini ararken, bazı durumlarda da bizzat kendisi göndereceği adamları rızalarını

306 İbn Hişam, *Sîre*, I-II, 397-398
307 Bkz. Buhârî, Rehin 3, Cihad 158; Müslim, Cihad 119
308 İbn Hişam, *Sîre*, III-IV, 432-433

da almak kaydıyla bizzat seçmiştir. Mesela, Ebû Süfyan'ı öldürmek üzere Amr b. Ümeyye ed-Damrî'yi[309], Rifâe b. Kays'ı öldürmek için İbn Ebî Hadred'i görevlendirmiştir[310].

(2) Yakınlarını Seçtiği Görevler

Burada tehlikeli görevlerle ilgili bir hususa daha dikkat çekmek istiyoruz. Hz. Peygamber, ilk seriyyeler için hep yakınlarını seçmiştir. Seriyyelerin başına komutan yaptığı kişi akrabalarından biri olduğu gibi, askerlerin tamamı da Muhacirlerden oluşmuştur.

Hz. Peygamber Bedir Savaşından önce bazı seriyyeler düzenlemişti. Bunların bazılarında kendisi yer alsa da bir kısmında bulunmamıştır. Kronolojik olarak İslam tarihindeki ilk seriyye Hz. Hamza'nın başında bulunduğu ve Kureyşli müşriklere ait bir kervana müdahele etmek amacıyla düzenlenen Sîfülbahr ('Îs) Seriyyesidir[311]. Hicretin 7. ayında düzenlenen ve hicret sonrası ilk seriyye olan bu hareketin amacı, Kureyş kervanlarının bundan böyle İslam nüfûz bölgelelerinden geçmemeleri gerektiğini göstermekti[312].

Bu seriyye hicretten hemen sonra yapılmıştı. Bu tür işler çöl mantığına ters ve ağır sorumluluklardı. Aynı zamanda oldukça tehlikeliydi. Hz. Peygamber ilk seriyyenin komutanlığını Hz. Hamza'ya verdiği gibi, Bedir'den önce düzenlenen ve kendisinin katılmadığı seriyyelere de Ubeyde b. Haris b. Abdulmuttalip, Sa'd b. Ebî Vakkas ve Abdullah b. Cahş gibi yakın akrabalarını seçmişti. Ayrıca bu seriyyelerde asker olarak sadece Muhacirler yer almıştır[313]. Hz. Peygamber fedakarlık duygusunun ve savaş mantığının

---

309 İbn Hişâm, *Sîre*, III-IV, 430-431

310 İbn Hişâm, *Sîre*, III-IV, 428-429

311 Bkz. İbn Hişâm, *Sîre*, I-II, 393

312 Şulul, *Hz. Peygamber Devri Kronolojisi*, 194-196

313 Bu seriyyeler için bkz. İbn Hişâm, *Sîre*, *a.g.e.*, I-II, 390-400 Hz. Peygamber'in ilk seriyyelerde sadece Muhacirleri seçmesinin bir sebebi de, muhtemelen, Ensar'la yaptığı Akabe biatlarında savaş konusunda söz almamış olmasıdır. Zira Ensar, Peygamberimizi Medine'de korumaya söz vermişlerdi. Ama Medine dışındaki bir savaştan bahsedilmemişti. Bundan dolayıdır ki, Bedir'e çıkarken Ensar'dan söz almaya gayret etmiş ve Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer gibi büyük sahâbîlerin kalkıp Resûl-i Ekrem'i destekleyici mahiyetteki konuşmalarını yeterli görmemiş ve Ensar'ın da görüş beyan etmesini beklemişti. Hz. Peygamber'in maksadını anlayan

yerleşmesi için, önce kendi yakınlarını ve canları pahasına en zorlu günlerde kendisine omuz veren sahabîleri ilk seriyyelerde görevlendirmişti. Hz. Peygamberin bu uygulamasından da anlıyoruz ki, bir insan en büyük fedakarlığı kendisi yapmazsa ve zor işleri kendi yakını olmayan kimselere verirse, yani yakınlarına karşı bir çeşit iltimasta bulunursa başarılı olamaz. Başarı için önce kendisi ve yakınları öne çıkmalı ve zorlukları göğüslemelidir. Nitekim Hz. Peygamber, Mekke'den hicret ederken de kendi yatağına Hz. Ali'yi yatırmıştı. Halbuki o gece Peygamberimizin yatağığa yatmak, ölümü göze almak demekti. Hz. Peygamber, böyle tehlikeli bir vazife için de en yakınlarından biri olan Hz. Ali'yi seçmiştir[314].

3. İnsanları İstihdam Ettiği Sahalar

a. Katiplik

Hz. Peygamber dönemindeki önemli vazifelerden biri katipliktir. Öncelikle Ashabın ileri gelenlerinin bu işte istihdam edildiklerini görüyoruz. Peygamberimiz devrinde bir nevi yardımcılık olan katiplik[315], günümüzdeki şekliyle sekreterlik veya yazı işleri ve özel kalem müdürlüğüne benzer bir vazifedir. Bir insanın katip olması için sıradan okur yazar olması yeterli değildir. Katiplik, nitelikli okur yazar olmayı gerektirmektedir.

Buhârî "Kitâbu'l-ahkâm"da "Kâtibin emin ve akıllı olmasının müstehablığı bâbı" adıyla bir başlık açarak, orada Kur'ân'ın cem'i hususunda Zeyd b. Sâbit'in Hz. Ebû Bekir ve Ömer'le olan kıssasını ve Hz. Ebû

Sa'd b. Muâz da Ensar adına kalkıp her durumda Hz. Peygamber'le birlikte olduklarını ifade etmiştir. (Bkz. İbn Hişâm, *Sîre*, I-II, 408) Biz meselenin bu yönünü kabul etmekle birlikte, Hz. Peygamber'in tehlikeli görevler için önce kendi yakınlarını seçme yönünde bir tercihte bulunduğunu düşünüyoruz. Nitekim, Bedir savaşı öncesinde mübareze için, kanaatimizce maksatlı olarak, yani Kureyş'in kabul etmeyeceğini bilerek önce Ensar'dan üç kişi çıkarmış, Kureyşliler kabul etmeyince de ikisi amca çocuğu ve biri amcası olan, Hamza, Ubeyde ve Ali'yi meydana çıkarmıştır. (Bkz. İbn Hişâm, *Sîre*, I-II, 415) İlk olarak Ensar'dan üç kişiyi ortaya sürmesi ve Kureyş'in onları hafif görmesi, Ensar'ı müşriklerle savaşma konusunda teşvikçi olmuştur. Görüldüğü gibi, Hz. Peygamber'in her hareketinde bir strateji gizlidir.

314 Bkz. İbn Hişâm, *Sîre*, I, 306

315 Şiblî, *Asr-ı Saadet*, I, 447

Bekir'in Zeyd'e, "Sen genç ve akıllı bir insansın, biz seni itham etmeyiz, sen Resûlullah zamanında vahyi yazardın. Kur'ân'ı araştır ve cem'et" sözünü zikreder[316]. İbn Hacer'in belirttiği gibi, eğer Zeyd'in eminliği, yeterliliği ve akıllı oluşu sabit olmasaydı, Nebî (sav) ondan vahyi yazmasını istemezdi. Hz. Ebû Bekir'in de onu diğer hususiyetleri ile değil de akıllı ve töhmetsiz oluşu ile vasıflandırmış olması, bu vasıfların onda devam ettiğine işaret ettiği gibi[317], katiplerde hangi vasıfların bulunması gerektiğini de göstermektedir[318].

Hz. Peygamber hayatı boyunca çok sayıda katip kullanmıştır. Başta Ebû Bekir, Ömer, Osman, Ali gibi ashâbın önde gelenleri olmak üzere toplam sayıları kırktan fazladır[319]. Katipler değişik vazifeler için istihdam edilmişlerdir. Bazıları vahiy katipliği yaparken, bir kısmı da mektup, emannâme, iktâ belgesi vs. türü şeyleri yazardı.

Hz. Peygamber'in ilk katibi Şürahbil b. Hasene'dir[320]. Şürahbil'in katipliği Mekke döneminde olmuştu. Medine'de ise ilk katiplik yapan, Übey b. Ka'b'dır[321].

Yukarıda da işaret ettiğimiz gibi, katiplerin bir kısmı vahiy yazmakla sorumluydular. Hz. Peygamber vahiy geldiği zaman vahiy katiplerinden Übey b. Ka'b veya Zeyd b. Sâbit'ten birisi varsa onu, yoksa başka bir katibi çağırır ve vahyi yazdırırdı[322]. Zeyd'den gelen bir rivâyet vahyin yazılma metodunu göstermesi bakımından önemlidir. "Resûlullah bana yazdırıyor ve bitince de yazdığım âyeti yine bana okutturuyordu. Şayet bir yanlış

316 Buhârî, Ahkâm 37

317 İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XV, 92

318 Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh, bir müddet vahiy katipliği yaptıktan sonra, İslam'dan dönerek müşriklere katıldı. Vahiy katipliği yapacak kadar Hz. Peygamber'e yakın olmuş birisinin irtidatı affedilmesi zor bir suçtu. Nitekim Hz. Peygamber de Mekke fethi günü onu eman vermediği kimseler arasında saymıştır. Ancak Hz. Osman'ın eman istemesiyle affetmiştir. Bu zat da yeniden Müslüman olmuştur. Bkz. İbn Hacer, *İsâbe*, s. 780; Kettânî, *Terâtib*, I, 265

319 Kettânî, *Terâtib*, I, 266-267

320 Zürkânî, *Şerhu'l-Mevâhib*, III, 324; Âzamî, *Küttâbu'n-nebî*, s. 72

321 İbn Hacer, *İsâbe*, s. 21; İbn Abdilber, *İstîâb*, I, 164; Âzamî, *Küttâbu'n-nebî*, s. 42-43

322 Bkz. İbn Hacer, *İsâbe*, s. 21

veya eksik bulursa bunu düzelttiriyordu. İşte bundan sonradır ki ben kalkıp bu âyeti insanlara bildiriyordum"[323]

Hz. Peygamber, vahyin dışında da pek çok şey yazdırmıştır. Meselâ Übey b. Ka'b'a vahyin yanı sıra insanlara gönderdiği mektupları, iktâ belgelerini diğer şeyleri yazdırmıştır[324]. Yine Abdullah b. Erkam da devamlı olarak mektup yazan kişilerdendi[325]. Zeyd b. Sâbit de, vahyin dışında hükümdarlara gönderilecek mektupları yazardı. Resûlullah Zeyd b. Sâbit ve Abdullah b. Erkam bulunmadığında ordu kumandanlarına, hükümdarlara ya da bir insana iktâ yazmak ihtiyacı duyduğunda, yanında hazır olan bir katibe yazdırırdı[326].

Zeyd b. Sâbit'in diğer katiplerden farklı bir yönü olduğunu da belirtmeliyiz. Peygamber Efendimiz, Yahudilerin aldatmacaları karşısında Zeyd b. Sâbit'e İbranice'yi öğrenmesini emretmiş o da on beş gün içinde iyice öğrenmiş ve Peygamberimiz'in Yahudilerle olan yazışmalarını yürütmüştür[327].

Abdullah b. Erkam'ın katipler arasında hususî, bir yeri vardı. Abdullah Hz. Peygamber katında o derece güven kazanmıştı ki Resûlullah (sav) bazı hükümdarlara mektup yazmasını emreder o da yazardı, sonra mühürleyip kapatmasını emreder ve katındaki güveninden dolayı mektubu okutmazdı."[328]

Hz. Ömer Abdullah b. Erkam'la ilgili şöyle bir hadiseye şahit olduğunu nakletmiştir: "Resûlullah'a bir mektup geldi, Abdullah b. Erkam'a "onlara benden cevap yaz" buyurdu. O da cevap yazdı ve sonra getirerek Resûlullah'a arzetti, Resûlullah da "isabet ettin" dedi. Bu durum hiç hatırımdan çıkmadı, ta ki Abdullah'ı Beytülmâle bakmakla görevlendirdim."[329]

---

323 Heysemî, *Mecmeu'z-zevâid*, I, 152, VIII, 257.
324 İbn Abdilber, *İstîâb*, I, 165; İbn Hacer, *İsâbe*, s. 21
325 İbn Abdilber, *İstîâb*, I, 164.
326 İbn Abdilber, *İstîâb*, III, 3
327 Bkz. Ebû Dâvûd, İlim 2
328 İbn Abdilber, *İstîâb*, II, 261; Ayrıca bkz. Beyhakî, *Sünen*, X, 126
329 Beyhakî, *Sünen*, X, 126. Ayrıca bkz. İbn Abdilber, *İstîâb*, III, 3; İbn Hacer, *İsâbe*, s. 738

Bazı sahâbîlerin yazdıkları şeylerle ilgili şu misalleri de kaydedebiliriz. Hz. Ali, Allah Resûlü ahid verdiğinde ahidnâmelerini, antlaşma yaptığında antlaşma metinlerini yazmıştır[330]. Zübeyr b. Avvâm ve Cüheym b. Salt zekat mallarını[331], Huzeyfe b. Yemân hurma ağaçlarını, Muğîre b. Şu'be ve Husayn b. Nümeyr muâmelât ve borçlarını[332], Şurahbil b. Hasene de hükümdarlara gönderilen mektupları yazmıştır[333].

Yukarıdaki misallerden de anlaşıldığı gibi, vahiy katipliği konusunda dikkat çeken bir husus da, branşlaşmanın ve ihtisaslaşmanın olmasıdır. Bazı sahabeler vahiy katipliğinde temayüz ederken, bazıları da siyasi katiplik ve vergi katipliğinde ihtisas kazanmış görünmektedirler. Bu durum, siyasi veya vergi katipliği yapmışsa, vahiy yazmamış demek değildir. Ama büyük ölçüde bir ihtisaslaşma olduğunu düşünmek de herhalde yanlış olmaz.

Hz. Peygamber dönemi itibariyle değerlendicerecek olursak, katiplik, müstakil bir meslek değildir. Yani, katiplik yapan kişi başka işle uğraşmıyor demek değildir. Hz. Peygamber sahabe arasında kendine yakın olup değişik işlerde yardımcı olan ve okur yazarlığı da bulunan kimseleri bu işte istihdam etmiştir. Ancak burada gözden kaçmaması gereken bir husus da, Hz. Peygamberin okur-yazar kimsenin yok denecek kadar az olduğu bir toplumun içinden, sadece katiplik yapacak seviyede kırktan fazla nitelikli kişi yetiştirmesi, eğitim-öğretim alanında yaptığı çalışmaların başarısını göstermektedir[334].

b. Elçilik

Hz. Peygamber, peygamberliğinin yanısıra hem İslam devletinin başkanı hem de İslam ordularının başkomutanı idi[335]. Bu sebeple her devlet

330 İbn Abdilber, *İstîâb*, I, 164
331 A'zamî, *Küttâbu'n-nebî*, s. 51, 63-64
332 İbn Hacer, *İsâbe*, s. 283
333 Kettânî, *Terâtib*, I, 275
334 Konuyla ilgili ayrıca bkz. A'zamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, s. 7; Accâc, *es-Sünne kable't-tedvîn*, s. 298
335 Hz. Peygamber'in farklı yönlerini gösteren tasarruflarının sınıflandırılmasıyla ilgili bkz. Âşûr, *Mekâsıdu'ş-şerîa*, s. 48-61

gibi, İslam devletinin de diğer devlet ve topluluklarla diplomatik münasebetleri oluyordu. Diplomatik ilişkiler, hangi maksat için olursa olsun, elçiler aracılığıyla yapılıyordu[336].

Günümüzde uluslararası ilişkiler ne kadar önemli ve kendine has tecrübe, birikim ve eğitim gerektiren bir alan ise, o dönemde elçiler de o kadar önemli idi ve bazı vasıfları taşımaları gerekiyordu.

Şunu belirtmeliyiz ki, Hz. Peygamber döneminde yetişmiş diplomatların bulunması söz konusu değildi. Resûlullah ortaya çıkan durum ve şartlara göre en muktedir ve ehil kimseleri seçiyordu. Hatta yeri geldiğinde Müslüman olmayan birini de elçi olarak seçebiliyordu[337].

Daha önce de belirttiğimiz gibi Hz. Peygamber elçi olarak seçtiği kimselerde yüz güzelliği, ikna kabiliyeti ve gideceği memlekete daha önce gitmiş olması gibi bazı vasıfların bulunmasına gayret ediyordu[338].

Her elçi, mensup olduğu devletin başkanı adına iş yaptığı gibi, Hz. Peygamber'in elçileri de Onun adına gidiyorlardı. Hz. Peygamber'in en önemli vazifesi irşad ve tebliğ olduğu gibi, elçilerinin de taşıdıkları en önemli mektuplar tebliğ maksatlı idi[339]. Nitekim Hicretin 7. yılında civar ülkelerin hükümdarlarına elçiler ve mektuplar göndermiştir. Bununla ilgili kaynaklarımızda belirtildiğine göre; Hz. Peygamber civar ülkelerin hükümdarlarına elçi ve mektup gönderme isteğini ashabına bildirdikten sonra elçilerin isimlerini tespit etti. Görevin önemini izah edip tavsiyelerde bulunarak şöyle dedi: *"Muhakkak ki Allah beni bütün insanlığa bir rahmet olarak göndermiştir. Siz de tebliğ görevini benim adıma yerine getirin ki Allah da size merhamet etsin. Havarilerin İsa b. Meryem'e muhalefet ettiği gibi bana muhalefet etmeyin."* Ashâbın "onların muhalefeti nasıldı ey Allah'ın Resûlü?" diye sormaları üzerine şöyle buyurdu: *"İsa onları size*

336 Konuyla ilgili bkz. Hamîdullah, *İslam'da Devlet İdaresi*, s. 116

337 Hamîdullah, *İslam Peygamberi*, II, 1018

338 Bkz. Suyûtî, *Câmiu's-sağîr*, I, 13; Hindî, *Kenzü'l-ummâl*, VI, 45; Kettânî, *Terâtib*, I, 341,405-406; Hamîdullah, *İslam'da Devlet İdaresi*, s. 116-117; A. mlf., *İslam Peygamberi*, II, 1019

339 Hattab, *Süferâü'n-nebî*, I, 24

davet ettiğim şeye davet etti; yakına gönderdikleri hoşlanıp itaat ettiler, uzağa gönderdikleri ise hoşnutsuz olup karşı çıktılar. İsa bunu Allah'a şikayet etti, sabahladıklarında her biri gönderildikleri kavmin dilini konuşur olmuştu."[340]

Hz. Peygamber bu tavsiyesinden sonra altı elçi göndermiştir. Bunlardan Amr b. Ümeyye Habeş meliki Necâşî'ye, Dihye b. Halîfe Bizans İmparatoru Hekaklius'a, Abdullah b. Hüzâfe es-Sehmî İran Kisrası'na, Hâtıb b. Ebî Beltea Mukavkıs'a, Şüca' b. Vehb Şam emirine, Salît b. Amr Yemâme'ye elçi olarak gönderilmişlerdir[341].

Resûlullah (sav), hicrî 7. yılın Muharrem ayında, aynı günde yukarıda isimleri verilen altı elçiyi mühürlenmiş mektuplarla civar ülke yöneticilerine göndermiştir[342].

İbn Sa'd, Resûlullah'ın Hudeybiye'den Medine'ye dönüşünden itibaren vefat edene kadar civar ülke hükümdarlarıyla, Arap yarımadasının çeşitli bölgelerinde bulunan kabile ileri gelenlerine 110 mektup gönderdiğini ve elçi teatisinde bulunduğunu tek tek kaydetmiştir[343].

Hz. Peygamber elçilerini yukarıda zikrettiğimiz gibi dine davet amacıyla gönderdiği gibi farklı maksatlarla da göndermiştir. Meselâ, Hudeybiye sulhu sırasında Hz. Ömer'in tavsiyesiyle Hz. Osman'ı Kureyş'e sulh için[344], Mekke fethi günü Ümeyr b. Vehb'i Safvan b. Ümeyye'ye

---

340 İbn Hişâm, *Sîre*, III-IV, 413 Havarilerin gönderildikleri kavmin dilini konuşur olmaları, eğer rivâyette bir problem yoksa Hz. İsâ'ın mucizesi, Havarilerin de kerameti olabilir. Ancak burada mecazi bir mana kastedilmiş olması da mümkündür. Dil bir iletişim vasıtası olduğuna göre, Havariler gittikleri beldelerde kendilerini çok çabuk ifade edebilmişlerdir. Bir kişinin kendini ifadesi sadece dille olmaz. Hal dili de en kısa ve anlaşılır bir ifade tarzıdır. İşin aslı ne olursa olsun şu bir gerçektir ki, Havariler, tarihteki en hızlı açılımlardan birini gerçekleştirmişler ve temsil ettikleri dinin, Asya'nın bir kısmı ile Avrupa gibi büyük bir coğrafyada kabul edilmesine zemin hazırlamışlardır.

341 İbn Hişâm, *Sîre*, III-IV, 413

342 İbn Sa'd, *Tabakât*, I, 258

343 İbn Sa'd, *Tabakât*, I, 258-291. Hz. Peygamber'in mektupları ve siyasi vesikaları için ayrıca bkz. M. Hamidullah, *Vesâik*, s. 43-369; Hattab, *Süferâü'n-nebî*, I, 31 vd.

344 İbn Hişâm, *Sîre*, III-IV, 209

eman verildiğini bildirmek üzere[345] ve Amr b. Ümeyye ed-Damrî'yi Ebû Süfyan'a hediye götürmesi için[346] elçi olarak görevlendirmiştir.

c. Eğitim-Öğretim

Hz. Peygamber, kendi ifadesiyle *"ümmî, okur yazar olmayan"*[347] bir topluma peygamber olarak gönderilmişti. İnsanların kalb ve kafalarının eğitilmesi Onun risaletinin en önemli yönlerinden birini oluşturuyordu. Nitekim O, *"Ben, muallim olarak gönderildim"*[348] diyerek bu yönünü anlatıyordu.

O, Medine'ye geldiği zaman okuma-yazma bilen insan sayısı yok denecek kadar azdı. Zaten, İslâm'dan önce Arabistan'da yazı pek nadir kullanılmaktaydı. İslâm'ın henüz ortaya çıkmakta olduğu sırada, o devirde Arabistan'daki en gelişmiş şehir olmasına rağmen Mekke'de bile okuma-yazma bilen insan sayısı çok azdı[349]. Hz. Peygamber, Medine'ye hicretten hemen sonra eğitim-öğretim faaliyetlerine başladı. Bu amaçla Mescid'in bir kısmını tahsis etti. Buraya Suffe denirdi. Suffe, fakir kimseler için hem bir barınma yeri, hem de eğitim-öğretim yapılan bir okuldu. Burası bizzat Hz. Peygamberin nezaretinde işleyen bir eğitim ve öğretim merkezidir[350]. Hatta, Suffa'ya, ilk İslam üniversitesi de denebilir. Bizzat Resûlullah (s.a.s.) burada dersler veriyordu; fakat henüz başlangıçta bulunanlara okuma-yazmayı ve Kur'ân'ı öğretmek üzere diğer bazı öğretmenler de vazife görüyorlardı. Ubâde b. Sâmit, Kur'ân ve okuma-yazma öğreten muallimlerden birisidir. Bunu bizzat kendisi ifade etmekte ve Suffa ehlinden bazılarına Kur'ân ve yazı yazmayı öğrettiğini söylemektedir[351].

---

345 İbn Hişâm, *Sîre*, III-IV, 284
346 İbn Abdilber, *İstiâb*, II, 498
347 Buhârî, Savm 13; Müslim, Sıyâm 16; Ebû Dâvûd, Savm 4
348 İbn Mâce, Mukaddime 17
349 M. Hamidullah Mekke'de okuma yazma bilenlerin sayısının onbeş-yirmi civarında olduğunu belirtmektedir (Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II, 760). Bu rakam gerçek olmasa bile, okur-yazar insanların sayısı çok fazla olmamalıdır. Zira, Araplar o dönemde yazıyı çok fazla kullanmamaktadır.
350 Hamîdullah, *İslama Giriş*, s. 120
351 Ebû Dâvud, Buyû 37; İbn Mâce, Ticârât 8

Yine, Abdullah b. Said el-Âsî de Resûlullah (s.a.s.) tarafından Medine'de halka yazı yazmayı öğretmek için görevlendirilmiştir[352]. Hz. Peygamber, Suffa'da kalan talebelerin masraflarıyla bizzat kendisi ilgilenmiştir[353].

Daha önce anlattığımız gibi, Hz. Peygamber mescidi bir eğitim-öğretim müessesi gibi kullanmıştır[354]. Bu amaçla Medine'nin değişik yerlerinde mescidler inşa ettirmiş ve buralara imam tayin etmiştir. Bu mescidlere imam tayin edilenler arasında ilmiyle, fıkhıyla meşhur olan Muaz b. Cebel ve Übey b. Ka'b gibi kimseler de yer almaktadır[355]. Übey b. Ka'b'ın Medine'ye gelen heyetlere Kur'an ve fıkıh öğrettiği de rivayetlerde yer almaktadır[356].

Hz. Peygamber, mescidlerin dışında bazı mahallelerde hazırlık okulları diyeceğimiz yerler açtı[357]. Buralar muhtemelen Dâru'l-Kurrâ denen yerlerdir. Bir rivâyette Dâru'l-Kurrâ'nın Mahreme b. Nevfel'in evi olduğu belirtilir[358].

Peygamberimiz döneminde bazı evleri de eğitim öğretim amaçlı kullanılmış olmalıdır. Bu evler sistematik eğitim-öğretim yapılmasından ziyade, Medine'ye gelen misafir ve elçilerin kalması için kullanılmış olup, aynı zamanda onların İslam hakkında bilgi sahibi olmalaları sağlanmaya çalışılmıştır[359].

Hz. Peygamber döneminde eğitim-öğretimle ilgili o dönemin şartlarına göre bir müfredatın oluştuğundan da sözedilebilir. O sıralarda bu konuda belli bir ihtisas ortaya çıkmış bulunuyordu[360]. Peygamberimizin şu

---

352 İbn Abdilber, *İstîâb*, III, 52; İbnu'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe*, III, 262

353 Buhârî, Rikak 17. Geniş bilgi için bkz. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XIII, 72-74

354 Hamidullah, *a.g.e.*, II, 771. Suphi Salih ve Mustafa el-A'zamî de Medine'de bulunan mescidlerin ilmin yayılması için mektep olarak kullanıldığı kanaatini taşıdıklarını belirtmektedirler. Bkz. Suphi Salih, *Ulûmü'l-hadîs*, s. 17; A'zamî, *İlk Devir Hadis Edebiyâtı*, s. 6

355 Heysemî, *Mecmeu'z-zevâid*, II, 272

356 İbn Sa'd, *Tabakât*, I, 316-317

357 Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II, 771

358 İbn Sa'd, *Tabakât*, IV, 205

359 Geniş bilgi için bkz. Kettânî, *Terâtib*, II, 22-27; M. Hamîdullah, *İslamda Devlet İdaresi*, s. 118-120; Canan, *Peygamberimizin Tebliğ Metotları*, II, 247; Çakan, *Siyâsetli Muhammed.*, s. 63-64

360 Hamîdullah, *İslam Peygamberi*, II, 775

hadisleri bu konuda bize fikir vermektedir: *"Ümmetim içerisinde en isabetli hüküm vereni Ali'dir. Helal ve haramı en iyi bileni Muâz b. Cebel'dir. Ferâizi en iyi bilen Zeyd b. Sâbit'tir. Kur'an okumasını en iyi bileni Übey b. Ka'b'dır."*[361]

"Kur'ân'ı şu dört kişiden alın! Abdullah b. Mes'ûd, Sâlim, Muâz b. Cebel ve Übey b. Ka'b."[362]

Hz. Peygamber, nelerin öğrenilmesi gerektiğiyle ilgili de pek çok tavsiyelerde bulunmuştur. *"Ferâizi ile Kur'ân'ı öğrenin ve insanlara öğretin. Ferâiz, ilmin yarısı olup unutulacaktır."*[363] *"Ensabınızı kendisiyle sıla-ı rahimde bulunacağınız ölçüde öğrenin"*[364] *"Kim atıcılığı öğrenir de sonra terk ederse bizden değildir veya isyan etmiştir"*[365] *"Kur'ân'ı ezberlemeyi öğrendiğiniz gibi onda lahnı da öğrenin"*[366]

Burada Resûlullah'ın, eşine ender rastlanır bir uygulamasına da temas etmemiz gerekmektedir. Hz. Peygamber, eğitim-öğretim konusunda Müslüman olmayan kimselerden de yararlanmıştır. Bedir esirlerinden okuma yazma bilenleri, Medineli on çocuğa okuma yazma öğretmesi karşılığında serbest bırakmıştır[367]. Bu uygulama, Onun eğitim-öğretime verdiği önemi gösteren önemli bir delildir.

Hz. Peygamber döneminde öğrenmenin yaşı yoktu. Sahâbîlerin pek çoğu büyük yaşta olmalarına rağmen ilim tahsil etmişlerdir. Hz. Ömer, "Yönetici olmadan önce ilim tahsil edin. Allah Rasûlü'nün ashabı, yaşları büyük olmasına rağmen ilim öğrenmişlerdir" demiştir[368]. O dönemde

---

361 Buhârî, Fezâilü'l-ashâb 26; Tirmizî, Menâkıb 50; İbn Mâce, Mukaddime 11

362 Buhârî, Menâkıbu'l-ensâr 14, 16; Tirmizî, Menâkıb 50

363 Tirmizî, Ferâiz 3; İbn Mâce, Ferâiz 1; Hâkim, *Müstedrek*, IV, 332

364 Tirmizî, Birr 49; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 374

365 Müslim, İmâre 169

366 Hindî, *Kenzü'l-ummâl*, I, 611 Hadiste geçen "lahn" ezdaddandır. Hem "i'raba aykırı okuma" hem de "güzel okuma" anlamına gelmektedir. Ancak İbnu'l-Esîr bu hadiste geçen "lahn"ın i'raba aykırı okuma anlamına geldiğini belirtmektedir. (Bkz. İbnu'l-Esîr, *Nihâye*, IV, 242) Bu hadis aynı zamanda Arapça öğrenmeyi de emretmektedir. Zira Kur'an'daki okuyuş hataları iyi bir Arapça bilgisiyle anlaşılabilir.

367 İbn Sa'd, *Tabakât*, II, 22; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 247

368 Buhârî, İlim 15

adeta bir öğrenme seferberliği yaşanmıştı. İlim öğrenmeye çok istekli olan sahabîler, gece gündüz demeden buldukları fırsatları karşılıklı ilim müzakere etmek için değerlendirirlerdi [369].

Hz. Peygamber, kadınları da eğitim-öğretimin dışında tutmamıştır. Kadınlara da haftanın belirli bir gününde sohbet etmiş ve onlara dinin emir ve yasaklarını öğretmiştir[370].

Hz. Peygamber döneminde, o günün şartlarına uygun şekilde, öğretim faaliyetlerinin, günümüzün anlayışına uygun bir sisteme bağlandığını söyleyebiliriz. Ders yapılacak yerler, ders verecek hocalar ve maddi ihtiyaçların devlet tarafından karşılanması suretiyle talebelerin öğretim dışındaki her çeşit meşguliyetten uzak tutulduğu bir eğitim-öğretim sistemi oluşmuştur[371].

d. Yargı

Medine'ye hicretten sonraki ilk zamanlarda kazâî ve adlî meselelerle bizzat Hz. Peygamber kendisi ilgileniyordu. Bundan dolayı Resûlullah, iki uzlaşmaz kişi arasında çoğu kez, bizzat kendisi hüküm vermiştir[372]. Ne var ki, zamanla Medîne'de kazaî ve adlî işlerin miktarı artmış ve Resûlullah hâkim sıfatıyla taşımakta olduğu yetkilerden bir kısmını başkalarıyla da paylaşmış ve kazâî hususta bazen temyiz yetkisini kullanmalka iktifa etmiştir[373].

Ancak şunu da belirtmeliyiz ki, Hz. Peygamber, hayatı boyunca Medine ve çevresinde vuku bulan davalarla bizzat ilgilenmiştir. Herkes, Resûlullah'a müracaat eder ve davasını O'na takdim edebilirdi. Hiçbir davacı bu hususta herhangi bir sınırlamaya tabi değildi[374].

---

369 Bkz. Heysemî, *Mecmeu'z-zevâid*, I, 161
370 Bkz. Buhârî, İlim 35
371 Canan, *Peygamberimizin Tebliğ Metotları*, II, 245
372 Bkz. Buhârî, Sulh 12, Ahkâm 39; Müslim, Hudûd 25; Ebû Dâvûd, Akdiye 31, Talak 18; Nesâî, Kudât 19, 27; Mâlik, *Muvatta*, Talak 31
373 Bkz. Hamîdullah, *İslam Peygamberi*, II, 921
374 Şiblî, *Asr-ı Saadet*, I, 442-443

Hz. Peygamber'in kazâî hükümlerde temyiz makamı olmasıyla ilgili bazı hadislerde ipuçları bulmak mümkündür. Meselâ bu konudaki bir hadis şu şekildedir: "Bir gün iki şahıs aralarındaki ihtilafı Resûlullah'ın huzuruna getirdiler ve: 'Biz daha önce ilim sahibi kesmelerin fikir ve görüşlerine müracaat ettik; onlar bize …. dediler."[375]

Hz. Peygamber, halk arasında yargıda bulunmak üzere, devamlı şekilde bir şahsı görevlendirmeyip hususî, durumlarda birçok kimseyi görevlendirmiştir[376].

Allah Resûlü'nün kadılarından biri Hz. Ömer'dir. Hz. Osman, Abdullah b. Ömer'i kadı tayin etmek istemişti. Kabul etmek istemeyince ona şöyle dedi: "Bundan niçin hoşlanmıyorsun, baban da kadı idi"[377]

Hz. Peygamber, Hz. Ali'yi ve Muaz b. Cebel'i Yemen'e diğer vazifelerin yanı sıra insanlar arasında hüküm vermek üzere kadılık vazifesiyle de göndermiştir. Hatta Hz. Ali, "Ey Allah'ın Resûlü, beni gönderiyorsun, oysa ben genç yaştayım ve kazâ konusunda bilgim yoktur" deyince, Resûlullah onun göğsüne vurarak şöyle demiştir: "Muhakkak Allah senin kalbini hidayete erdirecek, dilini hak üzere sabit kılacak. Huzuruna iki hasım oturduğunda, ilkini dinlediğin gibi diğerini de dinlemedikçe hüküm verme. Şüphesiz bu, yargının senin için açıklık kazanması konusunda daha uygundur." Hz. Ali şöyle der: "Allah'a yemin olsun, ondan sonra iki kişi arasında hüküm verirken hiç sürçmedim veya hiçbir yargıda tereddüde düşmedim."[378] Görüldüğü gibi Hz. Peygamber bir kimseye bir vazife verirken, ihtiyaç olması durumunda gerekli usûl bilgilerini de öğretmiştir.

Hz. Peygamber, bir işe birisini tayin ederken kuşkusuz en ehil kişileri seçiyordu. Yargı konusunda da en çok vazife verdiği ve öne çıkardığı kişiler Ali b. Ebî Tâlib ve Muaz b. Cebel'dir. Resûlullah, bu iki sahâbî

---

375 Buhârî, Eymân ve'n-nüzûr 3
376 Bkz. Zürkânî, *Şerhu'l-Mevâhibi'l-ledünniyye*, III, 364
377 Tirmizî, Ahkâm 1
378 Ebû Dâvûd, Akdiye 6; Hâkim, IV, 88. Ayrıca bkz. Tirmizî, Ahkâm 5

hakkında, *"En isabetli hüküm vereniniz Ali'dir. Helal ve haramı en iyi bileneniz Muâz b. Cebel'dir."*[379] diyerek, bu vazifeye liyakatlı olduklarına işaret etmiştir.

Peygamberimiz Muaz'ı Yemen'e gönderirken insanlar arasında nasıl hüküm vereceğini sordu. Muaz, "Allah'ın kitabı ile" dedi. Resûlullah: *"Kitapta bulamazsan?"* diye sorunca, "Resûlullah'ın sünneti ile hüküm veririm" diye cevap verdi. *"Sünnette de bulamazsan?"* deyince de, "Kendi reyimle ictihad ederim" dedi. Bunun üzerine Peygamberimiz: *"Resûlünün elçisini, Resûlünün hoşnut olduğu şeyde muvaffak kılan Allah'a hamdederim"* buyurdular[380].

Hz. Peygamber döneminde Ömer b. Hattab, Ali b. Ebû Tâlib ve Muaz b. Cebel'in yanı sıra Abdullah b. Mesud, Übey b. Ka'b, Zeyd b. Sâbit ve Ebû Mûsâ el-Eş'arî gibi sahâbîler de kadılık yapmışlardır[381].

Peygamberimiz kadıları tayin ettiği gibi kazâ ve muhâkame usûlüyle ve hassas bir vazife olmasından dolayı işin ciddiyetiyle ilgili bilgiler vermiş ve uyarılarda bulunmuştur. Bu meyanda şu hadisleri zikredebiliriz: *"Kasıtlı olarak haksızlık yapmadıkça, Allah kadı ile beraberdir."*[382] *"Hâkim ictihad eder ve isabet ederse kendisine iki sevap verilir. Eğer içtihad eder ve hata ederse ona bir ücret vardır."*[383] *"Kadı öfkeli iken iki kişi arasında hüküm veremez"*[384] *"Kadılar üç gruptur: Biri cennetlik, ikisi cehennemliktir. Cennetlik olan, hakkı bilip öyle hükmedendir. Hakkı bilip hükmünde (bile bile) adaletsiz davranan cehennemliktir. Halka cahilâne hükümde bulunan da cehennemliktir"*[385]

---

379 Buhârî, Fezâilü'l-ashâb 26; Tirmizî, Menâkıb 50; İbn Mâce, Mukaddime 11

380 Tirmizî, Ahkâm 3; Ebû Dâvûd, Akdiye 11, Ahkâm 3; Dârimî, Mukaddime 20; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, V, 230, 236, 242

381 Bkz. Heysemî, *Mecmeu'z-zevâid*, IX, 312

382 Tirmizî, Ahkâm 4; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, V, 26

383 Buhârî, İ'tisâm 21; Müslim, Akdiye 15; Ebû Dâvûd, Akdiye 2; Tirmizî, Ahkâm 2; Nesâî, Kazâ 3

384 Tirmizî, Ahkâm 7

385 Ebû Dâvûd, Akdiye 2; Tirmizî, Ahkâm 1

Peygamberimiz *"Kim insanlar arasında hüküm vermek üzere kadı yapılırsa bıçaksız olarak boğazlanmış demektir"*[386] buyurarak kadılık vazifesinin ağır bir iş olduğuna işaret etmiş ve insanların kendi istekleriyle bu vazifeye talip olmamalarını tavsiye etmiştir.

e. Maliye

Hz. Peygamber'in insan istihdam ettiği alanlardan biri de malî işlerdir. Bunlar, vergilerin tahsil edilmesi, gerekli yerlere harcanması ve artan kısımlarının da beytü'l-mâle toplanması ve bunların muhafazası gibi işlerden oluşmaktadır.

Peygamberimiz dönemindeki vergiler zekat, öşür, cizye ve haracdan ibaretti.

Hz. Peygamber zekat toplamakla görevli âmil ve emirlerini İslam'ın ulaştığı her memelekete göndermiştir. Gönderilen zekat memurlarından bir kısmının görevi sadece zekat toplamak iken, bazılarının da görevi kazâ ve imâret işlerinin yanı sıra zekat da toplamaktı. Yine zekat memurlarından bir kısmı kendi kabilelerine gönderilirken diğer bir kısmı da merkezden seçilen kimselerden oluşuyordu. Zekat memurluğu yapmış sahâbîlerin en meşhurları Ömer b. Hattâb, Hâlid b. Said b. Âs, Muâz b. Cebel, Übey b. Ka'b, Adî b. Hâtim, Zibrikân b. Bedr et-Temîmî'dir[387].

Zekat memurlarına verilen talimatnamede her mal üzerinden alınacak zekat miktarı tayin edilirdi[388]. Zekat alırken uyulacak hususlar da belirtilirdi[389]. Zekat mallarının Hz. Peygamber'in akrabaları tarafından

---

386 Ebû Dâvûd, Akdiye 1; Tirmizî, Ahkâm 1

387 Kettânî, *Terâtib*, I, 580

388 Bkz. Buhârî, Zekat 33, 34, 35, 37, 38, 39, 40; Ebû Dâvûd, Zekat 4; Nesâî, Zekat 5

389 "Resûlullah Muâz'ı Yemen'e gönderdi ve şöyle dedi: Sen Ehl-i Kitap olan bir kavme gidiyorsun. Onları önce Allah'tan başka ilah olmadığına ve benim Allah'ın elçisi olduğuna şehadet etmeye davet et. Eğer bunu söylerlerse onlara Allah'ın onlara farz kıldığı beş vakit namazı öğret. Eğer namaz hakkında anlattıklarını (uygulayıp) kabul ederlerse mallarından vermeleri farz ola, zenginlerinden alınıp fakirlerine verilen zekatı öğret. Bunu da benimserlerse, zekatı mallarının en iyisinden almaktan sakın! Mazlumun bedduasından da sakın. Çünkü onunla Allah arasında herhangi bir perde yoktur." Bkz. Buhârî, Zekat 1, 41, Sadaka 1, 63; Tirmizî, Zekât 6; Ebû Dâvûd, Zekat 4; Nesâî, Zekat 46

kullanılması ve yenilmesi haram olduğundan Hz. Peygamber yakınlarını zekat memurluğuna tayin etmemiştir[390]. Zekat memurlarının maaşları toplanan zekatlardan verilirdi[391].

Zekat ve öşür Müslümanlardan alınan vergilerdi. Toprak mahsullerinden alınan öşür de, zekat memurları tarafından toplanmıştır. Zira öşür de zekatın bir türü olup, toprak mahsullerinin zekatına verilen isimdir.

Hz. Peygamber, zekat memuru (âmil) tayin ettiği gibi, zekat memurlarının topladığı malları alıp kendisine getirmesi için de bazı kimseleri (müstevfî) görevlendirmiştir[392]. Meselâ bu amaçla Hz. Ali'yi Hâlid b. Velid'e göndermiştir[393].

Hz. Peygamber İslam topraklarında yaşayan gayr-i müslimlerden zekat ve öşür almamıştır. Askerlikten ve vergilerden muaf olan bu kimselerden güvenliklerinin sağlanmasına karşılık, elinden bir iş gelen ve eli meslek tutanlarından "baş vergisi" olarak "cizye" alınıyordu[394]. Hz. Peygamber Ebû Ubeyde b. Cerrâh'ı Bahreyn'e[395], Muâz b. Cebel'i de Yemen'e[396] cizye toplamak üzere göndermiştir.

Gayr-i müslimlerden alınan bir diğer vergi de *harac* denen toprak vergisidir[397]. Gayr-i müslimler, toprakların sahibi olan Müslümanlara, bu toprakları ekmek ve istismar etmek karşılığında mahsulün bir kısmını verirlerdi. Hayber, Fedek, Vadilkurâ ve Teyma ahalisi harac veriyordu[398]. Hz. Peygamber, bu yerlerin mahsullerini almak için bazı kimseleri görevlendirirdi. Mesela, Benî Nadîr Yahudilerinin muhsullerinin alınması

---

390 Bkz. Tirmizî, Zekat 25; Ebû Dâvûd, Zekat 29; Nesâî, Zekat 97

391 Bkz. Ebû Dâvûd, Zekat 22; Mâlik, *Muvatta,* Zekat 29. Konuyla ilgili bkz. Tevbe (9), 60. Zekat memurlarının geniş listesi ve zekat memurlarıyla ilgili hususlar için bkz. Şiblî, *Asr-ı Saadet*, I, 450-453

392 Bkz. Kettânî, *Terâtib*, I, 595

393 Buhârî, Megâzî 61

394 Hamîdullah, *İslam Peygamberi*, II, 968. Cizyeyle ilgili geniş bilgi için bkz. Karaman, *Mukayeseli İslam Hukuku*, III, 273-280

395 Buhârî, Cizye 1

396 Ebû Dâvûd, Cizye 30

397 Geniş bilgi için bkz. Karaman, *Mukayeseli İslam Hukuku,* III, 281-286

398 Şiblî, *Asr-ı Saadet*, I, 457 Ayrıca bkz. Buhârî, Tefsir (59) 3; Müslim, Cihad 48; Tirmizî, Cihad 39; Ebû Dâvûd, Harac 19

gereken kısmını almak için Sevâd b. Gâziye'yi göndermiştir.[399]. Ayrıca Abdullah b. Revâha da bu vazife için görevlendirilmiştir[400].

Peygamberimiz döneminde ganimet ve zekat malları fazla bekletilmez hemen dağıtılırdı[401]. Bundan dolayı ayrıca bir beytü'l-mal görevlisine ihtiyaç olmamıştır. Ancak Hz. Peygamber'e malî tasarruflarında bazı sahâbîlerin yardımcı olması mümkündür. Bazı rivâyetlerden Bilal-ı Habeşî'nin bu tür işlerde vazife yaptığı anlaşılmaktadır[402].

Buraya kadar yer verdiğimiz rivâyetlerden de anlaşıldığı gibi, Hz. Peygamber malî işlerle ilgili pek çok kimseyi istihdam etmiştir. Ancak en fazla insan istihdam ettiği iş, zekat memurluğu olmuştur.

Burada temas etmemizde fayda olan bir diğer husus da, maliye gibi tamamen maddî meselelerin idaresini söz konusu olduğu bir alanda Hz. Peygamber (s.a.s.), rüşvet ve benzeri suistimallerin olmaması için de gerekli tedbirleri almış ve ashabına uyarılarda bulunmuştur. Bu mevzuyla ilgili şu dikkat çekici misali kaydetmek istiyoruz: Resulullah (sav) zekat toplama işinde bir adam istihdam etti. -Bir rivayette "Beni Süleym'in zekatını toplama işinde" denmiştir. Adam vazifeden dönünce: "Bu size aittir, şu da bana hediye edilenler!" dedi. Bunun üzerine Resulullah (sav) (öfkeyle) minbere çıkıp, Allah'a hamd ve senada bulunduktan sonra şunları söyledi: "Emma ba'd, Ben sizden birini, Allah'ın bana tevdî ettiği bir işte istihdam ederim. Sonra o gelir: "Bu size aittir, şu da bana hediye edilenler!" der. Bu adama, babasının veya anasının evinde otursaydı da, eğer doğru sözlüyse hediyesi ayağına gelseydi ya! Vallahi sizden kim haksız bir şey alırsa mutlaka onu boynunda taşır olduğu halde Kıyamet günü Allah'la karşılacaktır. Eğer bu haksız aldığı şey deve ise böğürecek, sığırsa möleyecek, koyunsa meleyecek!" Sonra Resulullah ellerini kaldırdı, o kadar ki koltuk altındaki beyazlık gözüktü: "Allah'ım tebliğ ettim mi?" dedi ve bu sözünü üç kere tekrar etti[403].

---

399 İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, VIII, 281; İbn Abdilber, *İstîâb*, II, 233

400 Mâlik, *Muvatta*, Musâkât 1,2

401 Bkz. Ebû Dâvûd, İmâre 14

402 Bkz. Müslim, Müsâkât 111; Nesâî, Büyû' 77. Ayrıca bkz. İbn Hişâm, *Sîre*, III-IV, 142-143

403 Buhârî, Hiyel 15, Cum'a 29, Zekat 67, Hibe 17, Eymân 3, Ahkâm 24, 41; Müslim, İmâret 26; Ebu Dâvûd, İmâret 11

Bu hediyeyi alan sahabî, hediye almanın yasak olduğunu bilseydi elbette almazdı. Muhtemelen masum bir niyetle bu hediyeyi almıştı. Ancak, Hz. Peygamber, zamanla farklı mecralara kayabilecek bir uygulamaya baştan tavır almış ve memuriyet esnasında hediye almayı yasaklamıştır. Memur hediyeyi masum bir niyetle alsa bile, hediye veren şahsın farklı beklentiler içinde ve rüşvet niyetiyle vermesi kuvvetle muhtemeldir. Çünkü hediye şu üç maksattan biri için verilir:

1. Hediye verdiği şahsın muhabbetini kazanma.
2. Hediye verdiği kimsenin yardımını te'min etmek .
3. Hediye verdiği kimsenin malını elde etmek.

Bir memur yapmakla mükellef olduğu vazifeyi yapması için, veya yaptığı için verilen mal rüşvettir. Keza yapmaması, terk etmesi gereken bir şeyi de bıraktırmak, terk ettirmek için verilen mal da rüşvettir.

Bundan dolayı İslam, herhangi bir yoruma mahal bırakmadan, hakimlik, valilik makamında bulunanlar ile mali işlerde vazifeli kimselerin hediye almalarını yasaklamış ve bu gibi hassas makamlarda bulunan kimselerin bulunmaları gereken hassasiyet noktalarını belirtmiştir[404].

f. Askerî İşler

Peygamberimiz, kendisini "Ben rahmet peygamberiyim, ben harp peygamberiyim"[405] diye tanıtmakta ve böylece alemlere rahmet olarak gönderildiği bu alemde, rahmet misyonunu yerine getirebilmek için bir realite olarak savaşa başvurmak durumunda kalacağına/kaldığına işaret etmektedir. İslam'da sulh esas olmakla birlikte[406], müdafaa amaçlı, zulmü durdurmak için ve irşad hürriyetine engel olanları bertaraf etmek gibi sebeplerden dolayı İslam savaşa izin vermiş ve bazı durumlarda emretmiştir.

---

404 Konuyla ilgili geniş bilgi için bkz. Canan, *Kütüb-i Sitte*, VI, 435-436

405 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV, 404

406 İslam'da sulhün esas olduğunu bildiren âyetler için bkz. el-Bakara (2), 208; el-Enfal (8), 61; el-Hucurât (49), 9.

Mekke'den Medine'ye hicret, İslam tarihinde yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur. İslam devleti, Hz. Peygamber'in gelip Medine'ye yerleşmesiyle fiilen mevcudiyet kazanmıştır. İster müdafa ve ister taarruz maksatlarına müteveccih olsun, başlangıçta askerî bir teşkilat sözkonusu değildi. Hz. Peygamber'in bütün teşkilatıyla kendine mâl edebileceği bir devlet, İslam'dan önce Medine'de mevcudiyet kazanmış da değildi; keza Hz. Peygamber Medine'yi kendi devletine ve esasen kurulu bulunan idaresine bağlamak üzere bir fatih sıfatıyla da buraya gelmemişti. Aksine O buraya elinde hiçbir maddî vasıta olmaksızın gelmişti. Medine'ye geldiğinde burada bir karışıklık ve anarşi havası ile karşılaştı. Bu yüzden bir nevî Şehir-Devlet şeklinde siyasî bir teşkilat ihdas edilmesi teklifinde bulundu; yerli halk da bunu kabul etti.

Dikkati çeken nokta, Medine'deki aşiret düzenin sahip bir topluluk arasına katılışından azamî altı ay sonra, yeni kurmuş olduğu devletin düşmanlarına karşı askerî seferler düzenlemeye başlayabilmesidir[407]. Bu durum, Hz. Peygamberin askerî alandaki başarısıyla ilgili ilk ipuçlarını vermektedir.

Peygamberimizin askerî alanda yaptığı işler anahatlarıyla ordu kurulması ve asker seçimi, askerî eğitim ve askerî idare olarak sıralanabilir. Biz şimdi oldukça teferruatı olan bu meseleyi, konumuzla ilgili yönlerine dikkatleri çekmek suretiyle, kısaca ele almak istiyoruz.

(1) Ordu Kurulması ve Asker Seçimi

Hz. Peygamber zamanında İslam Devleti'nin devamlı bir ordusu yoktu. Silah taşımaya muktedir yetişkin Müslümanlar, dininin hizmetinde, askerlik vazifesi ile mükellefti. Bir sefer esnasında veya dışarıdan gelen bir hücuma karşı koymak için Hz. Peygamber gönüllüleri çağırırdı. Bir defter açılır, her aday ismini oraya yazdırırdı[408]. Sonra tespit edilen günde, gönüllüler, silahları, binekleri, yiyecekleri vs. ile şehir dışında bir karargahta toplanırlardı. Komutan olan Hz. Peygamber oraya gelir, gönüllüleri

---

407 Hamidullah, *Hz. Peygamberin Savaşları*, s. 223-224. İlk seriyyelerle ilgili bkz. İbn Hişam, *Sîre*, I-II, 393.

408 Misal olarak bkz. Buhârî, Cihad 180; Müslim, Hac 424, 425

bizzat teftiş eder, çok genç, faydasız ve arzu edilmeyen gönüllüleri ayırır ve geri bırakırdı[409]. Her savaş için lazım olan asker sayısını o kendisi tespit ederdi. Maddî imkansızlıktan dolayı mücehhez olamayanları, devlet bütçesinden teçhiz ederdi[410].

Çoğu durumda hiç kimse tertiplenen seferin ne tarafa olduğunu önceden bilemezdi. İstenen asker miktarı temin edilir edilmez, Hz. Peygamber, eğer kendisi katılmayacaksa bunlara bir de komutan tayin eder ve ancak bu komutana gerekli talimatı verir, askerî yönden takip etmesi gerekli yol ve usulleri bildirirdi. Bazen daha da tedbirli davranılıp gizlilik içinde hareket edildiğini gösteren vak'aların olduğu da bilinmektedir: Hz. Peygamber, mühürlü bir zarfı kumandana teslim eder ve ona "şu açık arazi istikametinde ilerle ve üç gün bu suretle yol aldıktan sonra mektubu aç, içindeki talimatı yerine getir!" derdi[411].

Hz. Peygamber, bizzat kendisinin katılıp komuta ettiği savaşlarda orduyu teftiş ettikten sonra orduyu tanzim eder ve savaşla ilgili talimatları verirdi[412].

Savaşa katılıp vuruşmanın bir Müslüman için profesyonel bir iş olmayıp, aynı zamanda her bir ferde ait ve mevcut mükellefiyetleri arasında en büyük önemi taşıyan bir görev olduğu hususunda Resûlullah'ın orduya katılan askerlerini heyacanlandırıcı konuşma ve hitabeleri olmuştur[413].

Kur'an'da cihadı emreden âyetlerin yanı sıra[414], Hz. Peygamber, sahabede cihad şuurunu ve aşkını oluşturmak için zaman zaman teşvik ve uyarılarda bulunmuştur. "Bir kimse, hayatında hiç cihad yapmadan, bu

---

409 Bkz. Buhârî, Megâzi 6; Tirmizî, Cihad 31; İbn Sa'd, *Tabakât*, VI, 52; İbn Hacer, *İsabe*, s. 446

410 Ağırman, "Savaş Komutanı Olarak Hz. Peygamber", s. 152-153; Hamidullah, *Hz. Peygamberin Savaşları*, s. 228

411 Misal olarak Abdullah b. Cahş seriyyesiyle ilgili bkz. İbn Hişam, *Sîre*, I-II, 397-398

412 İbn Hişam, *Sîre*, III-IV, 45

413 Hamidullah, *Hazreti Peygamberin Savaşları*, s. 237

414 Cihadı emreden âyetlerle ilgili bkz. El-Bakara (2), 193; En-Nisâ (4), 75; Enfal, 60; Hac, 39-40. Kur'ân, ayrıca açık bir şekilde Hz. Peygamber'e, *"Ey Peygamber! Mü'minleri savaşa teşvik et…"* (Enfal, 65) diyerek, sahabeye cihada teşvik etmesini emretmektedir.

mevzuda hiç cehd göstermeden ölürse, bir nifak şubesi içinde ölmüş olur"[415] "Bir kimse, hayatında cihad eseri olmadan Allah'ın huzuruna çıkarsa, kendinde ciddi bir boşluk olduğu halde, Allah'la karşılaşmış demektir."[416] "Kişinin kendini bir gece Allah'a adaması, gündüzünde oruç tutulan, gecesinde de ibadet edilen bin günden hayırlıdır."[417] Bu ve benzeri hadisler, sahabedeki cihad şuuru ve sorumluluğunun oluşmasına vesile olmuştur.

Hz. Peygamber döneminden önce Araplar düzenli bir orduya sahip değillerdi. Arabistan'da ilk sistemli orduyu Peygamberimiz kurmuştur. Bedir savaşıyla, ilk düzenli ordu fiilî olarak oluşmuştur.

Burada hâssaten dikkat çekmemiz gereken bir konu vardır. Peygamberimiz Bedir savaşından önce çok sayıda seriyye düzenlemişti. Bu seriyyeler farklı sayıda askerden oluşmuş ve değişik sahabîlerin komutasında yapılmıştı[418]. Birer keşif kolu mahiyetindeki bu seriyyelerde Müslümanlar, çölü didik didik etmiş ve sırf tatbikat olsun diye değil, doğrudan doğruya hadiselerle boğuşa boğuşa yetişmişlerdi. Sahabîler bu seriyyelerde düşmanla karşılaşmış, düşmanın yakınlarına kadar sokulmuş ve çöl emniyeti adına önemli tecrübeler kazanmışlardır. Diyebiliriz ki, aynı eğitim ve tecrübeye sahip olmayanların, onlarla baş etmesi mümkün olamazdı. Şu halde, seriyyeler sistemli ordunun oluşmasına temel teşkil etmiştir. Hz. Peygamber'in tertip ettiği orduyla, yaya ve deve yürüyüşüyle, Medine'den çıkıp Bedir'e kadar yaklaşık 200 km'lik yolu herhangi bir engelle karşılaşmadan katetmesi, bu amaçla yol boyunca sürekli keşif kıtaları çıkararak güvenliği sağlaması ve Bedir'de uygulanan stratejiler bu konuda fikrimizi destekleyici mahiyettedir. Hz. Peygamber, düşmandan önce davranarak Bedir kuyularını tutmuş, orduyu bizzat kendisi tanzim ederek sağ-sol ve merkez birliklerine ayırmıştı. Bunlardan merkez, Muhacir ve Ensar'ın ileri gelenlerinden oluşmuştu. Ensar'ın başına Sa'd b. Muaz'ı, Muhacirlerin başına da Hz. Ali'yi koymuş ve sancağı da Mus'ab b. Umeyr'e vermişti. Bu sahabîlerin her biri Peygamberimiz'e son derece bağlı ve canını onun uğrunda tereddüt etmeden verecek kararlılıktaydı. Ayrıca Hz. Peygamber

415 Müslim, İmâre 157; Ebû Dâvûd, Cihad 17; Nesâî, Cihad 2
416 Tirmizî, Fedâilü'l-cihâd 26; İbn Mâce, Cihad 5
417 İbn Mâce, Cihad 7
418 Bedir savaşından önce düzenlenen seriyyeler için bkz. İbn Hişâm, *Sîre*, I-II, 393-399

parola kullanarak o güne kadar bilinmeyen bir uygulamayı gerçekleştirmişti[419].

Burada kısaca temas ettiğimiz Bedir savaşı başından sonuna kadar tahlil edildiği zaman[420], bütün safhalarında, Hz. Peygamber'in oluşturduğu ordunun sistemiyle ilgili ipuçları bulunacaktır.

(2) Askerî Eğitim

Askerî talim ve terbiyeyi yaymak ve ashabı cesaretlendirmek için Hz. Peygamber'in bir çok teşvik edici sözleri vardır. Bunlardan birkaç tanesine yukarıda temas etmiştik. Misal olarak burada bir rivayete daha yer vermek istiyoruz: *"Kim atını Allah yoluna adar ve bir yerde beslerse; muhakkak onun doyması, içtiği su, çıkardığı gübre ve idrarı kıyamet günü sevap kefesine konulacaktır"*[421]

Hz. Peygamber teşvik edici sözlerinin yanı sıra, bizzat fiilî tedbirler de almış ve eğitim amaçlı çalışmalar yapmıştır. Gerek süvarilerinin ve gerekse bineklerin eğitimli olmaları için sık sık at yarışları düzenlemiş[422], bazen bu yarışlara bizzat iştirak etmiş[423] ve yine bu maksatla atıcılığı teşvik etmiş[424] ve yarışlar düzenlemiştir[425]. Hatta atıcılığın öğrenildikten sonra bırakılmaması gerektiği hususunda uyarıda bulunmuştur[426]. Ayrıca yaşı tutmadığı halde askere katılmak isteyen gençler arasında düzenlenen güreş müsabakaları da konumuzla ilgili müşahhas delillerdendir[427].

---

419 Bedir savaşının teferruatı için bkz. İbn Hişâm, *Sîre*, I-II, 401-413; Taberî, *Târih*, 436 vd.; Hamidullah, *Hazreti. Peygamberin Savaşları*, s. 55-78

420 M. Hamidullah Hazreti Peygamberin diğer savaşlarıyla birlikte Bedir savaşının tahlilini de yapmıştır. Geniş bilgi için bkz. Hamidullah, *Hazreti Peygamberin Savaşları*, s. 49-78

421 Buhârî, Cihad 45; Nesâî, Hayl 11

422 Buhârî, Cihad 56, 57, 58

423 Ebû Dâvûd, Cihad 67

424 Ebû Dâvûd, Cihad 24; Tirmizî, Fedâilu'l-Cihad 11; Nesâî, Cihad 26

425 Buhârî, Cihâd 78, Enbiyâ 12, Menâkıb 4

426 Müslim, İmâret 169; Ebû Dâvûd, Cihad 24

427 İbn Hişam, *Sîre*, III-IV, 45-46; İbn Hacer, *İsabe*, s. 538. Bu kaynaklarda yer verilen şu olay dikkat çekicidir: Hz. Peygamber Uhud savaşında iyi ok attığı söylenen Rafi b. Hadîc'i 15 yaşında olmasına rağmen orduya kabul etmişti. Aynı yaştaki Semüre b. Cündeb'i de geri çevirmişti. Bu durum karşısında Semure şöyle dedi: "Ey Allah'ın Resûlü, bir çocuğa müsaade ettin, beni reddettin; onunla güreşsem yenerim." Resûlullah (sav) 'o halde güreş' buyurdu. Güreşte Semure Rafi'i yenince onu da orduya kabul etti.

14 yaşında olduğu için Uhud'a alınmayan Abdullah b. Ömer'in ertesi yıl Hendek'e kabulü[428] büluğdan önce askeri maharetin kazandırıldığını ifade eder.

Hz. Peygamber bu ve benzeri uygulamalarla askerlerinin fiziki gücünü canlı ve hazırlıklı tutmuştur.

Peygamberimiz (s.a.s.) düşmanı tam bir hazırlık içinde karşılayabilmesi için, ordusunu maddi ve manevi olarak savaşa hazırlamıştır[429].

Abdurrahman b. Avf şöyle demiştir: "Peygamber (s.a.s.) bizi savaşa geceleyin hazırladı."[430]

Savaş öncesi yapılan ve askerleri savaşa hazırlamaya yönelik her uygulama, askerî eğitimin bir parçasını oluşturur. Bundan dolayı, askerî eğitim açısından değerlendirebileceğimiz bir diğer husus da, Peygamberimizin ordusunu savaştan önce teftiş edip, sık ve düzgün saflar haline getirmesidir. Bu uygulamaya Ebû Eyyûb el-Ensârî'nin şu sözü delil teşkil etmektedir: "Bedir Savaşı'ndan önce saflar halinde dizildik. Bizden biri tam hizada durmuyordu. Bunun üzerine Resûlullah (s.a.s.), 'benimle aynı hizaya gelin' diye uyardı."[431] Ebû Talha el-Ensârî de şöyle demiştir: "Bedir Savaşı'nda saflarımızda dururken bizi uyku bastı."[432]

Bu iki hadis, Peygamberimizin Bedir Savaşı'nda ashâbını, namazda saf olunduğu gibi dizdiğini ifade etmektedir. Çünkü bu metot, askerlerin birbirlerini desteklemeleri, savaş anında sebat etmeleri ve insan gücünü iyi kullanmaları bakımından çok yararlıdır[433].

Bunun yanı sıra, askerî uzmanlar tarafından "eğitimli ve düzenli orduyu, düzensiz ve başıboş bir ordudan ayırt eden hususiyetler" arasında sayılan moral hususuna da önem vermiş ve ashabının moralini çok

---

428 Bkz. Buhârî, Megâzî 30
429 Reşid, *İslam'da Ordu ve Komutan*, s. 140
430 Tirmizî, Cihâd 7
431 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, V, 420
432 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV, 29
433 Reşid, *İslam'da Ordu ve Komutan*, s. 141.

canlı tutmuştur[434]. Hiç şüphesiz ordunun moral gücünü artırmak, askerî eğitimin önemli bir kısmını oluşturmaktadır.

Bu meyanda Hz. Peygamber'in çeşitli uygulamaları olmuştur. Mesela, Bedir Savaşı öncesinde müşriklerin ileri gelenlerinin öldürülecekleri yerleri tek tek göstermiştir. Enes'in ifadesiyle de, müşrik reislerden hiçbiri Resûlullah'ın (s.a.s.) işaret ettiği yeri geçememiştir[435]. Vahiyle müeyyed olan Peygamberimizin müjde mahiyetindeki bu sözlerinin sahabede müspet te'sir oluşturacağı ve moral yönünden güçlendireceği muhakkaktır.

Hz. Peygamber'in askeri savaşa hazırlama hususunda takip ettiği metotlardan biri de şehitliğe teşviktir. Savaş, sonunda ölüm muhtemel olan bir husustur. Ölüm korkusu pek çok ordunun dağılıp hezimet yaşamasına sebep olurken, şehadetin yüce bir mertebe olmasından dolayı[436], Müslümanlar için bir ideal ve teşvik edici bir unsurdur[437]. Uhud savaşında bir adam Peygamberimize gelip şöyle dedi: "*Ben şayet öldürülecek olursam yerim neresidir?*" Peygamberimiz: *"Cennette"* diye cevap verdi. Bunun üzerine adam, elinde yemekte olduğu hurmaları attı ve öldürülünceye kadar savaştı[438].

Peygamberimiz, sahâbeyi şehitliğe teşvik ettiği gibi savaşmaya da teşvik etmiştir. Uhud savaşının başlarında Resûl-i Ekrem elindeki kılıcı göstererek "Bu kılıcı hakkıyla kim alır?" diye sordu. Birçok sahabî birden atıldı. Ancak Ebû Dücâne ortaya atılarak: "Nedir onun hakkı yâ Resûlellâh?" diye sordu.

Resûl-i Ekrem, "Hakkı, eğilip bükülünceye kadar onu düşmana sallamandır!" buyurdu.

---

[434] Reşid, *İslam'da Ordu ve Komutan,* s. 299 *"Nice az topluluk vardır ki, Allah'ın izniyle çoklara galebe çalmıştır"* (el-Bakara (2), 249) *"Gevşemeyin, tasalanmayın, eğer mü'min iseniz siz üstünsünüz."* (Âl-i İmrân, (3), 139) Bu ve benzeri âyetler mü'minlerin moral gücünü takviye etmiş ve psikolojik bakımdan düşmanlarına üstünlük sağlamalarına vesile olmuştur.

[435] Müslim, Cihâd 83; Ahmed b. Hanbel, *Müsned,* III, 219-220

[436] Misal olarak bkz. el-Bakara, (2), 154

[437] Bkz. el-Ahzâb, (33), 23

[438] Buhârî, Megazî 17

Bunun üzerine Ebû Dücâne, "Yâ Resûlallâh! Ben onu hakkını vermek üzere alıyorum!" dedi ve Resûlullâh'tan kılıcı teslim aldı.

Ebû Dücâne, elinde Hz. Peygamber'in şartlı teslim ettiği kılıcı, başında kırmızı sarığı olduğu halde müşriklere doğru çalımlı çalımlı yürümeye başladı. Bunun üzerine Hz. Peygamber sahâbeye şöyle dedi:

"Bu öyle bir yürüyüştür ki, Allah onu, şu yerin (savaşın) dışında hiçbir zaman sevmez!"[439]

Hz. Peygamber bu davranışıyla sahâbeyi yarışa sevk etmiştir. Elinde gösterdiği kılıca herkes talip olmuş; ama O, bu kılıcı Ebû Dücâne'ye vermiştir. Kılıç ona verilince diğer sahâbiler de birer Ebû Dücâne kesilmiş ve onun gibi yiğitlikler göstermişlerdir.

Hz. Peygamber'in bizzat kendilerinin de bulunduğu savaşların dışında, değişik maksatlarla düzenlediği çok sayıda seriyyeler olmuştur. Bu seriyyelerin de sahâbe için savaşa hazırlık ve tecrübe kazanma mahiyetinde bir eğitim yönü bulunmaktadır.

Peygamberimiz, sahâbeyi savaşa hazırlarken, savaşın gerektirdiği bütün hususlara dikkat etmiştir. Elindeki insan gücünü en verimli kullanacak şekilde değerlendirmesini bilmiş ve onların moral gücünü en yüksek seviyeye çıkarmak suretiyle de adeta beşerî güç ve tâkatin sınırlarını zorlayarak kazanılması zor zaferler elde etmiştir.

(3) Askerî İdare

Peygamberimiz bizzat kendisinin iştirak ettiği seferlerde ordunun sevk ve idaresini kendisi üstlenmiştir. Kendisinin katılmadığı seriyye ve savaşlarda ise ordunun başına bir komutan tayin etmiştir.

Ordu kumandanlığının seçilip tayin edilmelerinde onların cesaret, tecrübe, akıl ve basiret durumları rol oynuyordu. Bunlar harbten harbe, seriyyeden seriyyeye değişirlerdi ki, bunun neticesinde tecrübeli ve olgun kumandanların sayısı gün geçtikçe artmıştır[440].

---

[439] Müslim, Fezâilu's-sahâbe 128; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III, 123 ; İbn Hişâm, *Sîre*, III-IV, 46

[440] Hamidullah, *Hazreti Peygamberin Savaşları*, s. 236

Peygamberimiz ilk seriyyelerde asker olarak Muhacirleri görevlendirdiği gibi, komutan olarak da öncelikle Hz. Hamza ve Abdullah b. Cahş gibi kendi yakınlarını seçmişti[441]. Çünkü her askerî hareket belli ölçüde can tehlikesi taşımaktadır. Daha önce de belirttiğimiz gibi Hz. Peygamber, tehlikeli görevlerin bir kısmına kendi yakınlarını seçmiştir. Bu seçim, hâssaten Ensar için de birer misal teşkil etmiş ve Peygamberimizle birlikte katıldıkları savaşlarda, özellikle Bedir'de canlarını hiçe sayarak destek vermelerine zemin hazırlamıştır.

Peygamberimiz orduyu tek komutanın idaresinde savaşa sokardı. Komuta birliği ordu içinde ihtilafın çıkmasına mani olduğu gibi, Ensar ve Muhacirleri tek komutana bağlı olmak kaydıyla ayrı ayrı sancaklar ve komutanların idaresinde savaşa sokmakla da, onların mücadele heyecanlarının artmasını sağlamıştır. Yukarıda da işaret edildiği gibi, misal olarak İslam tarihindeki ilk önemli savaş olan Bedir savaşını gösterebiliriz. Peygamberimiz Bedir'de orduyu sağ-sol ve merkez olarak üçe ayırmıştı. Kendisinin de içinde bulunduğu merkeze Ensar ve Muhacirlerin ileri gelenlerini yerleştirmişti. Ensar'ın başına Sa'd b. Muaz'ı, Muhacirlerin başına da Hz. Ali'yi koymuş ve sancağı da Mus'ab b. Umeyr'e vermişti. Görüldüğü gibi Peygamberimiz, cesaretleri ve kendine bağlılıkları herkes tarafından bilinen sahabîlere kritik görevler vermiştir[442].

Biz burada savaşların ve olayların teferruatına girmeden, Hz. Peygamberin komutan yaptığı sahabîleri ve bunların vasıflarını kısaca ele alacağız. Peygamberimizin komutanlıkla meşhur olmuş sahabîleri Müsenna b. Harise, Şürahbil b. Hasene, Halid b. Velid, Amr b. As, Üsame b. Zeyd, Nu'man b. Mukarrin ve Ebu Ubeyde b. Cerrah'tır. Peygamberimizin

---

441 Hz. Peygamber'in ilk seriyyelerde sadece yakınlarını ve Muhacirleri seçmesinde Ensar'la yapılan Akabe Biatı'nın etkisi vardır. Zira Ensar, Hz. Peygamber'i Medine içinde korumaya söz vermişler, ancak Medine dışı bahis mevzu olmamıştır. Bundan dolayı, Hz. Peygambek Bedir'e çıkarken Ensar'ın muvafakatını almaya ihtimam göstermiştir. (Bkz. İbn Hişâm, *Sîre*, I-II, 408)

442 Bedir savaşının teferruatı için bkz. İbn Hişam, *Sîre*, I-II, 401-413; Taberî, *Târih*, 436 vd.; Hamidullah, *Hazreti Peygamberin Savaşları*, s. 55-78

komutanlık verdiği sahabîlerin sayısı pek çoktur. Ama burada ismini verdiğimiz sahabîler bu yönleriyle temayüz etmiş olanlardır[443].

Bu sahabîler katıldıkları savaşlar ve kazandıkları zaferlerle komutanlığa liyakatlarını ispat etmişlerdir. Ayrıca bir komutanda mutlaka olması gereken cesaret, ileri görüşlülük, akıl ve basiret ve kuvvetli bir irade gibi vasıflara da sahip bulunuyorlardı.

Mesela Peygamberimiz Halid b. Velid'e *"Seyfullah"* demiştir[444]. Halid b. Velid hayatı boyunca her yerde Allah'ın kılıcı olmuş ve hiçbir savaşta mağlup olmamıştır[445]. Hz. Ebû Bekir de onun hakkında haklı olarak: " *Kadınlar Halid gibisini doğurmaktan aciz kaldılar*" demiştir[446]. Aslında Hâlid b. Velid'in ölüm döşeğinde söylediği şu sözler, askerî kişiliğiyle ilgili çok önemli mesajlar ihtiva etmektedir: *"Onlarca harbe katıldım. Bedenimde savaş yarası almamış bir karış yer yoktur. Ya bir ok, ya bir kılıç, ya bir mızrak… Ama bakın halime, develer gibi yatağımda ölüyorum. Korkakların gözü uyku görmesin"*[447] Şu bir gerçektir ki, insan meftun olduğu şeyin kollarında can verir. Bu açıdan Halid b. Velid, yatakta ölmeyi bir türlü hazmedememiş ve son nefeslerini alıp verirken bile kendi karakterini seslendirerek cephede ölmeyi arzu ettiğini ifade etmek istemiştir.

Hâlid, bir komutanda bulunması gereken vasıflara sahipti. Onda bulunan bu vasıfları kısaca şöyle sıralayabiliriz: Doğru ve hızlı karar verebilmesi, kuvvetli bir iradeye sahip olması, mesuliyet üstlenmesi, savaşlarda sebat göstermesi, uzak görüşlü olması, askerlerinin kabiliyetlerini iyi tanıması, güvenilir oluşu[448].

Peygamberimizin komutan sahâbîlerinden biri de Amr b. Âs'tır. Peygamberimiz onu, Zâtu's-selâsil seferinde komutan yapmıştı. O gün itibariyle bu ordunun içinde Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer gibi ashâbın

---

443 Konuyla ilgili bkz. Hâşimî, *Asru's-sahâbe*, 149 vd.
444 Buhârî, Fezâilu'l-ashab 25; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV, 90
445 Bkz. Reşid, *İslam'da Ordu ve Komutan*, s. 529
446 İbnu'l-Esîr, *Kâmil*, II, 389
447 İbnu'l-Cevzî, *Sıfatü's-saffe*, I-II, 313
448 Geniş bilgi için bkz. Reşîd, *İslam'da Ordu ve Komutan*, s. 531 vd.

önde gelenleri de bulunuyordu. Amr bu savaşta Medine üzerine hücum planlayanları yenilgiye uğratmıştır[449].

Hz. Ebû Bekir, hilafeti döneminde cihad sancağını Amr'a vererek bu fitneyi bertaraf etmesini istemiştir[450]. Yermük savaşının kazanılmasında da Amr'ın rolü çok büyük olmuştur[451]. Ayrıca, Amr b. Âs, başta Şam ve Mısır bölgelerinin fethi olmak üzere pek çok yerin fethi kendisine müyesser olan bir komutandır[452].

Amr b. Âs, şecaatı, isabetli bir görüşe ve üstün bir akla sahip olması, uzak görüşlülüğü, şerefli bir geçmişi olması ve kararlarındaki isabet gibi bir komutanda bulunması gereken vasıflara sahip bir sahâbiydi[453]. Bundan dolayı da gerek Hz. Peygamber döneminde gerek Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer dönemlerinde komutan olarak önemli vazifeler yapmış ve Peygamberimizin kendisini ordu komutasında tavzif etmesindeki isabeti hayatıyla da isbat etmiştir.

Hz. Peygamber'in komutanlık verdiği sahâbîler askerî yönü güçlü kişilerdir. Bu konu oldukça geniş ele alınabilecek çaptadır. Asıl konumuz bu olmadığı için, geniş tahlil etme imkanımız olmayan bu mesele hakkında çok rahatlıkla şunu söyleyebiliriz. Hz. Peygamber kimi komutan yapmışsa o sahâbî hayatı boyunca yaptığı işlerle, Efendimizin kendisiyle ilgili tercih ve tavzifinin ne kadar yerinde olduğunu ispat etmiştir. Yukarıda belli ölçüde temas ettiğimiz Halid b. Velid ve Amr b. Âs'ın bu konuda yeterli bir delil teşkil ettiğini söyleyebiliriz.

g. Rehberlik

Peygamberimizin insan istihdam ettiği hususlardan biri de rehberlik hizmetidir. Rehberlik, günümüzde de oldukça önemli olan bir alandır. Rehberlik, aynı zamanda uzmanlık gerektirmektedir.

---

449 İbn Hişâm, *Sîre*, III-IV, 424-425

450 İbnu'l-Esîr, *Kâmil*, II, 346

451 İbnu'l-Esîr, *Kâmil*, II, 156.

452 Geniş bilgi için bkz. Reşid, *İslam'da Ordu ve Komutan*, s. 570-572; Hâşimî, *Asru's-sahâbe*, s. 287-295

453 Amr b. Âs'ın komutanlık vasıflarıyla ilgili geniş bilgi için bkz. Reşîd, *İslam'da Ordu ve Komutan*, s. 561 vd.

Peygamberimiz, ihtiyaç duyduğu hallerde rehber kullanmıştır. Kullandığı rehberlerin en önemlisi de hicret esnasında kılavuzluk yapan şahıstır. Peygamberimiz, Benî Dîl'den mâhir bir kılavuz olan bir adamı tutmuştur. Bu kılavuz o gün Kureyş kafirlerinin dini üzereydi[454]. Kılavuzluk yapan bu şahsın ismi Abdullah b. Ureykıt idi. Abdullah'ın ne zaman Müslüman olduğu kesin olarak bilinmemekle beraber, muhtemelen Peygamberimiz'in vefatından sonra Müslüman olmuştur[455].

Bu hadisten anlaşıldığı üzere sözkonusu kılavuzda iki vasıf öne çıkmaktadır. Birincisi; hadiste de belirtildiği gibi bu şahsın mâhir, yani işinin ehli olması. İkincisi ise; hicret gibi çok kritik bir hadisede Müslüman olmayan bir şahsın kullanılması, Peygamberimizin canı ve malı konusunda kendisine güvenmesi, bu kimsenin güvenilir olduğunu göstermektedir. Buradan şunu da anlıyoruz ki, bir insanın Müslüman olmaması, aynı zamanda güvenilir de olmaması anlamına gelmemektedir. Kur'an'ın da belirttiği gibi Müslüman olmayan insanları aynı kategoride değerlendirmek doğru olmaz. *"Ehl-i kitaptan öylesi var ki kendisine yüklerle emanet bıraksan onu sana öder…"*[456] âyeti bu hususa işaret etmektedir.

Peygamberimiz bunun dışında da kılavuzlar kullanmıştır. Nitekim hicretin bir bölümünde, Arc'dan Medine'ye kadar Sa'd el-Arcî'yi[457], Uhud savaşında Ebû Hayseme'yi[458] kılavuz yapmıştır. Ayrıca, Sâbit b. Dahhâk, Hamrâü'l-Esed'e gidişte Peygamberimize rehberlik yapmıştır. Sâbit, Hendek gazvesinde Peygamberimizle beraber bineğe binecek kadar Peygamberimize yakın bir sahâbiydi[459]. Peygamberimiz Gatafan seferinde Cebbâr es-Sa'lebî'yi[460], Hayber seferinde yirmi sâ' karşılığında Huseyl el-Eşceî'yi kılavuz olarak kullanmıştır. Peygamberimiz Huseyl'e kılavuzluk teklif ettiği zaman henüz Müslüman değildi. Ancak kılavuzluk görevini yaptıktan

---

454 Buhârî, İcâre 4, 5; Menakıbu'l-Ensar 45
455 Bkz. İbn Hacer, *İsâbe*, s. 738
456 Âl-i imrân (3), 75.
457 İbn Hacer, *İsâbe*, s. 497
458 İbn Hişam, *Sîre*, III-IV, 44
459 İbn Hacer, *İsâbe*, s. 150 İbn Hacer'in kaydettiğine göre Sabit, Bedir savaşına katılan ve Rıdvan beyatında bulunan sahabîlerden biridir.
460 İbn Hacer, *İsâbe*, s. 172

sonra Müslüman olmuştur[461]. Muhtemelen, Peygamberimiz, Müslüman olmasa da Huseyl'i iyi tanıyor ve ona güveniyordu. Zaten Huseyl, kısa zaman içinde Müslüman olmakla da Peygamberimizin kendisine olan güvenini haklı çıkarmıştır.

Sonuç olarak, Peygamberimizin uygulamalarından, rehber seçiminde liyakatı olması durumunda önceliğin Müslüman kimseler olduğunu, ancak bu işe uygun Müslüman bir kimse olmaması durumunda da işin ehli ve güvenilir kimselerin bu maksatla istihdam edilebileceğini anlıyoruz[462].

h. İstihbarat / Haberleşme

Günümüzde yaygın olarak kullanılan "Muhâberesiz muharebe olmaz" sözü, istihbaratın savaşın kazanılmasındaki önemini ifade etmektedir. Bugün artık her ülkenin istihbarat birimleri bulunmaktadır. Hatta ülke içinde her önemli birimin müstakil istihbarat biriminin bulunduğu bilinmektedir. Çünkü ülkeler ve ülke içindeki birimler, güvenliklerini sağlamak için düşmanlarını tanımaya ve takip etmeye mecburdurlar. Bu husus hem ülke içi güvenlik, hem de uluslararası güvenlik için sözkonusudur.

Hz. Peygamber, Mekke'de İslam'ı yaymaya başladığı günlerden itibaren haber alma işine büyük önem vermiştir. O sürekli vahiyle desteklenen ve beslenen bir peygamber olmasına rağmen, sebeplere riayette asla kusur etmiyordu. Muhtemelen kendisine pek çok şeyi Cebrail haber veriyordu veya verebilirdi. Ancak O, her konuda olduğu gibi bu meselede de en güzel şekilde örnek oluyor ve istihabarat ve haberleşmenin önemini bizzat uygulamalarıyla gösteriyordu.

M. Hamidullah'ın da isabetle belirttiği gibi, Hz. Peygamber dönemindeki fütuhâtın süratine mukabil bu savaşlarda nispeten çok az insan kanının akmasının tarihte benzeri yoktur[463]. Ortaya çıkan bu mucizede

---

461 İbn Hacer, *İsâbe*, s. 276

462 Konuyla ilgili ayrıca bkz. Kettânî, *Terâtib*, I, 524-525

463 M. Hamidullah, Hz. Peygamber döneminde yapılan savaşlarda Müslümanlardan şehit olanlakrın sayısını 138, düşman cephesinden ölenlerin sayısını ise 216 olarak hesaplamış ve Müslümanların sayısına Reci' ve Bi'ri Maûna'da pusuya düşürülerek şehit edilen 44 kadar sahabîyi dahil etmemiştir. Bkz. Hamidullah, *Hazreti Peygamberin Savaşları*, s. 21

ise, istihbarat servisinin hissesi asla küçümsenemez. Hz. Peygamber tatbik ettiği yüksek askerî idare ile düşmana galip gelmesi yanında, bir düşman hakkında bilinmesi gerekli bütün esaslı bilgileri elde etmesi sayesinde düşmanlarını gafil avlamıştır[464].

İstihbarat gizlilik esasına dayanan bir saha olduğu için, bu konunun bütün teferruatıyla bilinmesi imkansız denecek kadar zordur. Bu zorluk herhalde Hz. Peygamber dönemi için de geçerli olmalıdır. Ancak kaynaklara girmiş olan bilgi ve rivâyetlere baktığımız zaman bile Hz. Peygamber'in bu metoda sıklıkla başvurduğunu ve bu mevzuda düşmanlarından daima önde hareket ettiğini görüyoruz. Peygamberimiz duruma göre, elverişli ve güvendiği kimselerden bu maksatla yararlanmıştır.

Hz. Peygamber'in hayatında istihbaratla ilgili dikkat çekici ilk örneklere hicret sırasında rastlıyoruz. Müslümanların çoğunluğunun Medine'ye hicret ettiği günlerde Rukayka isminde bir kadın Peygamberimize gelerek müşriklerin kendisini öldürmek için suikast planları yaptığını haber verdi[465]. Hz. Peygamber de o gece yatağına Hz. Ali'yi yatırarak Hz. Ebu Bekir'le birlikte gizlice Mekke'den ayrılarak Sevr mağarasına saklandı.

Şimdi burada herkesçe gayet iyi bilinen bu tarihî hicret hadisesiyle meşgul olmayıp sadece, bu ve bundan sonra gelen vakalarda cereyan eden haber alma faaliyetinden bahsetmekle iktifa edeceğiz. Ertesi gece Hz. Ebu Bekir'in oğlu gizlice mağaraya gelerek o gün şehirde cereyan eden bütün hadiseleri aynen nakletti; bu haber getirme işi böylece mağarada kaldıkları üç gün boyunca devam etmiştir. Haberci geceleri mağarada kalıyor, sabah erkenden ayrılarak gündüz vakti şehre iniyor ve gece karanlığı iyice basınca tekrar mağaraya dönüyordu. Bu arada Hz. Ebu Bekir'in kızlarından biri, kendilerine durmadan yiyecek maddeleri vesair lüzumlu eşyalar getirmiştir[466]. Hadisin Buhârî'de geçen vechinde "Abdullah zeki ve becerikli

464 Hamîdullah, *Hazreti Peygamberin Savaşları*, s. 193-194

465 İbn Hacer, *İsâbe*, s. 1688 Mekke'li müşriklerin suikast planı yaptıkları gün Cebrail de gelip Peygamberimize o geceyi evinde geçirmemesini söylemiştir. Bkz. İbn Hişam, *Sîre*, I-II, 306

466 Bkz. İbn Hişam, *Sîre*, I-II, 307-309; Buhârî, Libâs 16, Menâkıbu'l-Ensar 45. Ayrıca bkz. Hamidullah, *Hazreti Peygamberin Savaşları*, s. 197

genç bir çocuktu" ibaresi yer almaktadır. Bu vasıflar Abdullah'ın kendisine verilen vazifeyi dikkat çekmeden yapabileceğini göstermektedir. Çünkü çocuk yaştaki birisi, Kureyş'in dikkatini pek çekmiş olmalalıdır.

Hz. Peygamber hicretten sonra da sürekli Mekke'deki haberleri almıştır. Bu konuda Peygamberimize haber gönderen amcası Abbas b. Abdulmuttalip olmuştur. Abbas Mekke'nin ileri gelenlerinden olduğu için pek tabii olarak olup biten önemli şeylerden haberi oluyordu. Hz. Peygamber, uzun yıllar Abbas'ı casus olarak kullanmıştır[467]. Hz. Abbas'ın bu kritik vazifesinden dolayı Müslüman olduğu tarih hususunda ittifak yoktur. Kaynaklarda Hayber fethinden önce Müslüman olduğu, Müslümanlığını gizlediği ve Hz. Peygamber'in kendisine mektup yazarak "Mekke'de kalman daha hayırlıdır" diye yazdığı hususunda bilgiler yer almaktadır[468]. Ancak Abbas'ın çok daha erken dönemde Müslüman olup bunu uzun yıllar gizlemiş olması da mümkündür. Görüldüğü gibi Hz. Peygamber en yakınlarından ve en güvendiği birini, hem de düşmanları arasında bulunan ve onlar tarafından hatırı sayılan birini istihbarat için uzun yıllar kullanmıştır. Burada istihbaratta çok önemli olan gizlilik, bilinmeme ve sezilmeme prensiplerinin ön plana çıktığını görüyoruz.

Hz. Peygamber Kureyş'ten bilgi almak için Hz. Abbas'ın dışında kimseleri de görevlendirmiştir. Ümmeyye b. Huveylid[469] ve Bişr b. Süfyan el-Utakî'yi de[470] Mekke'ye istihbarat amaçlı göndermiştir. Burada dikkat çeken husus, Ümeyye'nin gizlice tek başına gitmesi, Bişr'in de Hudeybiye'de Müslüman olduktan sonra, henüz müşriklerin bu durumdan haberleri olmadığı bir dönemde Kureyş'in haberlerini araştırmak üzere gönderilmiş olmasıdır. Hz. Peygamberin, Bişr'in gizlice gelip Müslüman olmasını bu

---

467 Misal olarak, Uhud savaşı öncesi Kureyş savaş kararı alıp, ordusunu hazırladığı ve Medine'ye doğru hareket ettiği sırada, Abbas (r.a.) Resûlullah'a mektup yazarak şu haberleri göndermiştir: "Kureyş size doğru hareket halindedir, onlara karşı koymak için yapabileceğiniz tüm hazırlıkları yapınız. Beraberlerinde 200 atlı, 3000 deve, 700'ü zırhlı olmak üzere 3000 kişi, alabildikleri tüm silahlarıyla üzerinize gelmektedir." Vâkidî, *Megâzî,* I, 20

468 İbn Hacer, *İsâbe,* s. 680; Kettânî, *Terâtib,* I, 541

469 İbn Hacer, *İsâbe,* s. 76

470 İbn Hacer, *İsâbe,* s. 123

maksatla değerlendirmesi, istihbarat için her fırsatı değerlendirdiğini göstermektedir.

Peygamberimiz hemen her savaşta istihbarat için insanlar görevlendirmiştir. Mesela Bedir savaşı öncesi Ebû Süfyan'ın kervanının ne yaptığını öğrenmesi için Büseybese'yi[471] ve Adiy b. Ebi'z-Zağbâ el-Cühenî'yi göndermiştir[472].

Hz. Peygamber düşman hakkında doğru va tam bilgi edinebilmek için elinden gelen her şeyi yapardı. Bazen yürüyüş halindeki ordudan ayrılıp, bizzat dağ geçitlerinde dolaştığı oluyordu. Bedir savaşı öncesinde Hz. Ebu Bekir'le birlikte ordudan ayrılıp çevrede araştırma yaparken yaşlı bir adama rastlamış ve ondan kervanın nerede bulunduğunu sormuştu. O da buna dair bilgisi olduğunu, fakat bunu ancak muhatabın (yani Hz. Peygamber'in) kim olduğunu ve nereden geldiğini öğrendikten sonra söyleyebileceğini belirtti. Hz. Peygamber bunu söyleyeceğine söz verdikten sonra Bedevi konuşmaya başladı: Bana ulaştığına göre Muhammed ve ordusu şu gün çıktılar. Eğer bana haber veren şahıs doğru söylemişse onlar şu anda filan yerde bulunması gerekir. Kureyş ise filan zaman Mekke'den çıktılar. Buna göre şu anda filan yerde olmaları gerekir." Bedevi haberi verdikten sonra Hz. Peygamber ve Hz. Ebû Bekir'e "kimlerdensiniz?" diye sordu. Resûlullah (sav) da "sudanız" buyurdu[473]. Bedevî'nin Müslümanlarla ilgili söylediklerinin doğru olduğu gibi, Kureyş'le ilgili verdiği bilginin de doğru olduğunu gösteriyordu. Ayrıca Hz. Peygamber, "sudanız" demekle yaratılmış olduğumuz asıl madde olan suyu kastetmişti. Ancak Bedevî, Irak'ta bulunan Su kabilesinden olduklarını zannetti. Hz. Peygamber bu cevabıyla hem doğru söylemiş, hem de kendisini gizlemesini bilmiştir.

Hz. Peygamber ordunun yanına dönünce gece vakti Ali b. Ebû Talib, Zübeyr b. Avam ve Sa'd b. Ebî Vakkas'ın da içinde olduğu bir grup sahabîyi Bedir kuyularına haber araştırmak üzere göndermiştir. Bu arada

---

471 Müslim, İmare 145

472 İbn Hacer, *İsâbe*, s. 898

473 İbn Hişam, *Sîre*, I-II, 408-409

iki Mekke'li köle yakalanarak Hz. Peygamber'e getirildi. Peygamberimiz onlara ordunun kaç kişi olduğunu sordu. Ancak onlar bilmediklerini söylediler. Hz. Peygamber de sorusunu değiştirerek, günde kaç deve kesildiğini sordu. Adamlar: "Bir gün on, bir gün dokuz" dedi. Bunun üzerine Hz. Peygamber (sav) düşmanın 900-1000 arasında olduğu hükmünü çıkardı; hakikaten düşman 950 askerden müteşekkildi[474]. Bu hadise, Hz. Peygamberin haber toplamakla kalmayıp bunları en isabetli şekilde nasıl yorumladığını da göstermektedir.

Yukarıda da işaret edildiği gibi Hz. Peygamber gerek savaş durumlarında gerekse sair zamanlarda haber almaya büyük önem vermiştir. Hatta Bedir savaşından önce düzenlenen seriyyelerin çöl hakimiyetini ve kontrolünü sağlama açısından bir istihbarat kaynağı olarak değerlendirildiğini ve bazı stratejilerin buna göre yapıldığını söylemek mümkündür. Yani Hz. Peygamber kurduğu haber ağlarıyla çölü kontrolü altına almasını bilmiştir. İstihbaratın hedefi doğru haberleri toplamak olduğu için bu işin kiminle yapıldığı çok önemli değildir. Yukarıda işaret edilen Hz. Peygamber'in tanımadığı bir bedevîden haber alması da bunu gösteriyor. Ancak bu iş için görevlendirilen kimseler cesur, zeki ve güvenilir kimseler olmalıdır. Son olarak şunu da belirtelim ki, Hz. Peygamber'in görevlendirdiği kimseleri bizzat seçtiğini ve istihbarat sonuçlarını da yine bizzat kendisinin takip ettiğini görüyoruz[475].

i. Sağlık

İnsan hayatını bütün boyutlarıyla kuşatan İslam dini insan sağlığına da büyük önem vermiştir. Hz. Peygamber, *"İki nimet vardır ki, insanların çoğu onlar hususunda aldanmıştır: sağlık ve boş vakit"*[476] buyurarak sağlığın önemini en veciz şekilde ifade etmiştir. Peygamberimizin ashabına

474 İbn Hişam, *Sîre*, I-II, 409

475 Konuyla ilgili geniş bilgi ve değerlendirmeler için bkz. Hamidullah, *Hazreti Peygamberin Savaşları*, s. 193-217

476 Buhârî, Rikak 1; Tirmizî, Zühd 1

sürekli Allah'dan af ve afiyet talebinde bulunmalarını tavsiye etmesi de konumuzla ilgili oldukça dikkat çekicidir[477].

Peygamberimizin tıpla ilgili sözlerinin çoğu koruyucu hekimlikle ilgilidir. Bu husus hâssaten dikkat çekici bir noktadır. Çünkü insanları hasta olduktan sonra tedavi etmek önemlidir. Ancak daha önemlisi ise, hastalığa giden yolları tıkamak, böylece insanların sağlığını muhafaza etmektir[478].

Peygamberimiz *"Tedavi olun! Zira Allah bir hastalık göndermişse muhakkak arkasından şifasını da göndermiştir. Bir tek hastalığın tedavisi yoktur. O da ihtiyarlıktır."*[479] buyurarak tıp ilminin araştırma sahasıyla ilgili genişliğe işaret etmiş ve hastalıklara karşı mutlaka tedavi olunması gerektiğini ifade etmiştir.

Peygamberimiz hasta olan sahabîlerin tedavi olmalarını istemiş, hatta zaman zaman bazı sahaîlerin tedavisini bizzat takip etmiştir. Nitekim Sa'd b. Muaz, Hendek savaşında yaralanınca mescidde bir çadır kurdurmuştur[480]. Eslem kabilesinden Rufeyde adlı bir kadının da Sa'd'ı tedavi etmesini istemiştir. Zaman zaman Sa'd'ın yanına giderek ziyaret etmiş ve yakından ilgilenmiştir. Rufeyde, yaralıları tedavi eden, müslümanlardan sıkıntıya düşmüş olanların hizmetine kendisini adamış olan biriydi[481].

---

477 Bkz. Tirmizî, Deavât 87; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 206

478 Konumuzla ilgili misal olarak şu hadisleri gösterebiliriz: *"Eğer bir yerde vebanın olduğunu duyarsanız, sakın oraya gitmeyin! Eğer bulunduğunuz yerde bu hastalık ortaya çıkmışsa ondan kaçmak için oradan dışarıya çıkmayın."* (Buhârî, Tıb 30; Müslim, Selam 98) *"Aslandan kaçtığın gibi cüzamlıdan uzak ol!"* (Buhârî, Tıb 19; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 443) *"Yemeğin bereketi, yemekten evvel ve yemekten sonra elleri yıkamaktadır."* (Ebû Dâvûd, Et'ıme 11; Tirmizî, Et'ıme 39; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, V, 441) *"Eğer ümmetime zor gelmeyeceğini bilseydim, her namazın başında onlara misvak kullanmalırını emrederdim."* (Buhârî, Cum'a 8; Müslim, Tahâre 42; Ebû Dâvûd, Tahâre 25) *"Yemek yerken, midenin üçte birini yemeğe, üçte birini suya ve diğer üçte birini de havaya bırakın. Allah'ın en çok gadap ettiği kab, dolu bir midedir."* (Tirmizî, Zühd 47; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV, 132) Koruyucu hekimlikle ilgili geniş bilgi için bkz. İbn Kayyim, *Zâdu'l-meâd*,s. 809-812

479 Tirmizî, Tıb 2; İbn Mace, Tıb 1; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV, 278 Hadiste *"Tedavi olun"* anlamına gelen kelime *"tedâvev"* kelimesidir. Bu kalıp, *"tefâul"* bâbındandır ve müşareket ifade eder. Yani, tek kişinin gayretiyle her zaman tedavi mümkün olmayabilir. Bundan dolayı, koordineli çalışmalar yapmak gerekebilir. Bu hadiste bu maksatla araştırma merkezleri ve poliklinikler kurmaya teşvik olduğu söylenebilir.

480 Müslim, Cihad 66

481 İbn Hacer, *İsabe*, s. 1686

Peygamberimiz döneminde tıp bilgisiyle meşhur olan kimse Hâris b. Kelede idi. O Arapların tabibi, hatta en iyi tabipleri idi. Hipokrat kendi toplumu için ne ise o da onlar için öyleydi[482]. Peygamberimiz de hasta olan sahabîlerinin Hâris'e gidip tedavi olmalarını istemiştir[483]. Meselâ Sa'd b. Ebî Vakkas şöyle demiştir: "Hastalandım, Nebî (sav) beni ziyarete geldi. Elini iki mememin arasına koydu, ta ki soğukluğunu kalbimde duydum. Ve şöyle buyurdu: 'Sen kalbinden hastalanmışsın, Benî Sakîf'ten Hâris b. Kelede'ye git, o tıp bilgisine sahip biridir.'"[484]

Hâris b. Kelede Müslüman olmamasına rağmen tıp ilmindeki maharetinden dolayı bizzat Hz. Peygamber tarafından tavsiye edilmiştir. Bu misal, ehil olmak kaydıyla, tedavi hususunda kafirlere danışmanın caiz olduğuna delil sayılmıştır[485].

Peygamberimiz dönemindeki meşhur tabipler arasında Şemerdil b. Kabbâb el-Ka'bî en-Necrânî ve İbn Ebî Rimse gibi kimseler de zikredilmektedir[486].

Peygamberimiz döneminde kan alma, dağlama[487], ilaç[488] ve rukye[489] gibi devrin bilinen tıbbî tedavi usulleri tatbik edilmiştir.

Peygamberimiz döneminde doktorların yanı sıra, hastabakıcı olarak kadınların da istihdam edildiğini görüyoruz. Özellikle savaşlarda geri hizmetlerde yaralılarla ilgilenmek ve onları tedavi etmek için kadınlardan yararlanılmıştır.

Hanım sahabîlerden Rubeyyi'nin şöyle dediği rivayet edilmiştir: "Biz Nebi (s.a.s.) ile birlikte gazveye çıkar, askere su verir, onlara hizmet eder, yaralı ve şehitleri Medine'ye götürürdük."[490]

---

482 Kettânî, *Terâtib*, II, 35
483 İbn Sa'd, *Tabakât*, V, 507
484 Ebû Dâvud, Tıb 12.
485 İbn Hacer, *İsâbe*, s. 230 Konuyla ilgili geniş bilgi için bkz. Kettânî, *Terâtib*, II, 38-40
486 Kettânî, *Terâtib*, II, 40-41
487 Bkz. Buhârî, Tıb 3; Müslim, Selâm 73; Ebû Dâvûd, Tıb 6
488 Bkz. Buhârî, Tıb 10, 21, 26; Müslim, Selâm 139; Ebû Dâvûd, Tıb 13
489 Bkz. Ebû Dâvûd, Tıb 18
490 Buhârî, Cihad 68

İbn Sa'd'ın Tabakat'ında Ümmü Sinan el-Eslemiyye'nin biyografisinde, onun şöyle dediği kaydedilir: Resûlullah (s.a.s.) Hayber savaşına çıkmak istediğinde kendisine gelip şöyle dedim: "Ey Allah'ın Resûlü, seninle birlikte çıkayım; su tulumlarını diker, hasta ve varsa yaralıları tedavi eder, yükleri gözetlerim." Allah Resûlü şöyle buyurdu: "Allah'ın bereketiyle çık, senin kavminden ve başkalarından arkadaşların da var. Benimle konuştular, kendilerine izin verdim. Dilersen kendi kavminle, dilersen bizimle çık." Ben "seninle" dedim, "o halde eşin Ümmü Seleme ile birlikte ol" buyurdu. Ben de onunla oldum[491].

Buhârî, "Kitâbu'l-Cihad"da kadınların savaşa çıkıp erkeklerle birlikte savaşmaları, kadınların savaşta askere su kırbalarını taşımaları, kadınların savaşta yaralıları tedavi etmeleri, kadınların hasta ve yaralıları geri götürmeleri şeklinde bâb başlıklarına yer verir[492].

İbn Rüşd, askere hizmet maksadıyla, güvenilir bir orduyla birlikte kadınların savaşa çıkmalarının caiz olduğu hususunda alimler arasında görüş ayrılığı olmadığını belirtmektedir[493].

Kadınların savaşlarda yaralıları tedavi etmelerinden maksat şudur: Onlar yaralar için ilaç hazırlar, düzenlerlerdi; erkeklerde (dokunulması) haram olan yerlere dokunmazlardı. Bu kadınlar yaşlı olunca yüzlerini açmaları caizdir, genç iseler örtünürlerdi. Bütün bunlar Arap kadınlarının ve hususiyle ashab kadınlarının savaş, kahramanlık, cesaret ve iffet konusunda görülen adetleri çerçevesinde cereyan ediyordu. Eğer bizzat tedavi yapmalarına zaruret duyulursa bu caiz olur, çünkü zaruretler haramları mübah kılar[494].

Peygamberimiz döneminde bunların dışında ebe, sünnetçi ve sütanne olan kimseler de vardı[495].

491 İbn Sa'd, *Tabakât*, VIII, 292
492 Bu başlıklar için bkz. Buhârî, Cihad 65-68
493 İbn Rüşd, *Beyân*, XVII, 560
494 Kettânî, *Terâtib*, II, 183
495 Kettânî, *Terâtib*, II, 185

Görüldüğü gibi Peygamberimiz, öncelikle sağlığı korumaya büyük önem vermiş ama, gerekli durumlarda doktor, hasta bakıcı, ebe, süt anne olarak pek çok kimseden bizzat kendisi, ailesi ve yakın ashabı için de istifade etmiştir. Özellikle kadınların savaşlarda sağlık hizmetlerinde bulunmaları önemli bir husus olup takdire şayandır.

Konumuzla doğrudan ilgisi olmamakla birlikte, son olarak şu hususa da temas etmemiz faydalı olacaktır. Hz. Peygamberin tıp bilgisinin tarihsel olup olmaması tartışılmıştır. Hz. Peygamber'in bir mucize olarak insanlara bildirdiği bazı tıbbî bilgiler, tıp ilminin geliştiği hicrî ikinci ve üçüncü asırlarda tıp ile çeliştiği iddiası ile reddedilmek istenmiştir. Hadislesi savunmak isteyenler de tıbbî hadisleri açıklarken kendi dönemlerindeki tıp ilminden istifade ettikleri için bazı hatalara düşmüşlerdir[496]. Hiç kimse tıp ilminin nihai sınırına ulaştığını iddia edemez. Bu konuda yapılacak yorumlar, tıbbın çok ilerlediği günümüz de bile erken olabilir. Kanaatimizce, tıbbî hadisleri yorumlarken, mevcut bilgilerin bir gün geçerliliğini yitirebileceğini düşünerek hareket etmeli ve hikmetini bilemediğimiz konularda acele hüküm vermemeliyiz. Kur'an ve Sünnet'teki pek çok hakikatın anlaşılmasının gelecek nesillerin nasip payına düşeceğini hatırdan dûr etmemeliyiz.

Koruyucu hekimlik, temizlik, tedaviye teşvik gibi Peygamberimizin tıpla ilgili öne çıkardığı konuların günümüzde de aynen geçerliliğini ve önemini koruması, her hastalığın tedavi edilebilir olduğunu beyan ederek tıbbî araştırmaların önünü açması tarihsellik iddialarını zayıflatmakta ve tıbb-ı Nebevî'de yer alan prensiplerin geçerliliğini koruduğunu göstermektedir. Yani O (s.a.s.) her konuda olduğu gibi tıp ve sağlık sahasında da örnektir.

j. Hususî Hizmetler

Peygamberimiz kendisi için asla hürmet ve hizmet talebinde bulunmamıştır. Hatta kendisi için ayağa kalkmak isteyen ashabına *"Acemlerin*

[496] Tekineş, *Bilgi Kaynağı Olarak Hadis*, s. 148

ayağa kalktıkları gibi ayağa kalkmayın"[497] demiştir. Evine geldiği zaman da, günlük ev işlerinde eşlerine yardım edecek kadar fıtrî davranmış ve düz bir insan gibi hareket etmiştir[498].

Ancak bununla birlikte, sahabe Peygamberimize saygıda asla kusur etmemiştir. Zaman içerisinde bazı sahabîler Peygamberimize biraz daha yakın olmuşlar ve bazı hususî işlerinde hizmette bulunmuşlardır. Meselâ Abdullah b. Mesud bunlardan biridir. İbn Mesud ilk Müslümanlardan olması itibariyle de uzun yıllar Peygamberimizle birlikte olmuştur. Onu en iyi tanıyanlardan biridir. Bu itibarla diğer sahabilere göre Peygamberimizi en iyi tanıma şansına sahip biridir. Abdullah b. Mesud'un hizmetleriyle ilgili şu rivayetler yer almaktadır: *"Allah Resûlü (sav) uyuduğunda kendisini o uyandırır, guslettiğinde örtü tutar, yolculuk edeceği zaman bineğini hazırlar ve yalnız başlarına birlikte yürürlerdi."*[499] Ebû'd-Derdâ'nın İbn Mesud'u kastederek Iraklılara söylediği *"İçinizde ayakkabı, su ve yastık görevlisi yok mudur?"*[500] sözü de İbn Mesud'un yaptığı hususi hizmetlere işaret etmektedir. İbn Mesud, Hz. Peygamber'e bütün durumlarda hizmet eder ve onunla olurdu. Abdest almak için kalktığında ibriğini taşır, giyeceği zamana dek saklamak üzere ayakkabılarını alıkordu[501].

Peygamberimize bu tarz durumlarda hizmette bulunan sadece İbn Mesud değildir. Rabîa b. Ka'b el-Eslemî ve Enes b. Malik gibi başka sahabîler de bu gibi hizmetlerde bulunmuşlardır. Rabîa Peygamberimizin kapısında geceleyin nöbet tutmuş, bu sırada da abdest suyunu götürmüş ve diğer bir kısım ihtiyaçlarını görmüştür[502].

Enes b. Malik de on yaşında iken annesi tarafından Peygamberimize getirilmiş ve on yıl hizmet etmiştir[503].

---

497 Dâvûd, Edeb 152; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, V, 253
498 Bkz. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, VI, 256; İbn Sa'd, *Tabakât*, I, 366
499 İbn Sa'd, *Tabakât*, III, 153
500 Buhârî, Vudû 16; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, VI, 449, 451
501 Bkz. İbn Sa'd, *Tabakât*, III, 153; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, I, 338; Kettânî, *Terâtib*, I, 168
502 Ebû Dâvûd, Tatavvu 22
503 İbn Hacer, *İsâbe*, s. 83

Peygamberimizin bir şekilde hizmetinde bulunan hür, köle ve azatlı pek çok kimse olmuştur. Bilindiği gibi Peygamberimiz döneminde kölelik devam ediyordu. İnsanlar çeşitli işleri için kölelerinden istifade ediyordu. Peygamberimize de hizmet eden köleler olmuştur. Bunların en meşhurları Zeyd b. Harise ve Ümmü Eymen'dir. Ancak Peygamberimiz bunlarla birlikte değişik zamanlarda çok sayıda köleyi hürriyetine kavuşturmuştur. Hayatı boyuncu hürriyetlerine kavuşturduğu köle sayısının 63 olduğu belirtilmektedir[504].

Peygamberimize Müslümanların dışında bir de Yahudi bir çocuk hizmet etmiştir. Hatta bu çocuk hastalandığı zaman Peygamberimiz ziyaret etmiş ve kendisini İslam'a davet etmiştir. Çocuk Müslüman olmuş ve ardından da vefat etmiştir[505].

E. PEYGAMBERİMİZİN İNSAN UNSURUNU VERİMLİ KULLANMA YÖNTEMLERİ

1. Örnek Olma

Hz. Peygamberin insan unsurunu verimli kullanmasında en etkili unsur, bizzat kendisidir. O, insanların nasıl olmasını istiyor ve hedefliyorsa, önce bizzat kendisi yaşamış ve fiilî olarak örnek olmuştur. Zaten O'nun örnek olma yönü Kur'an'da da vurgulanır ve şöyle denir: "*And olsun, size, Allah'ı ve ahiret gününü umanlara ve Allah'ı çokça zikredenlere Allah'ın Resûlü'nde güzel bir örnek vardır*"[506]

Peygamberimiz en güzel örnek ve rehberdir. Biz hayatın her alanında O'na uyarız. Zira bizler için gerçek hayatı O ve diğer nebîler temsil etmişlerdir.

Bizim burada hâssaten belirtmek istediğimiz husus, Peygamberimizin genel olarak örnek olması ve sahabenin O'na uyma konusundaki

504 Kettânî, *Terâtib*, 159-161
505 Buhârî, Cenâiz 80; Ebû Dâvûd, Cenâiz 5
506 el-Ahzâb (33), 21

isteklerinin yanında Peygamberimizin yapılan işlerde bizzat sahabeyle beraber olması ve böylece onların çalışma isteklerinin artmasına vesile olmasıdır.

Peygamberimiz, mescid yapımında herkes bir kerpiç taşırken iki kerpiç taşımıştır[507]. Hendek savaşı öncesi Medine'nin etrafına hendekler kazılırken de sahabenin çalışma iştiyakını artırmak için bizzat kendisi de çalışmıştır[508]. Sahabe Peygamberimizin çalışmasını naklederken, açlıktan karnına taş bağladığını[509], toprak taşıdığını ve vücuduna toz toprak bulaştığını söyler. Hatta sahabedeki yorgunluk ve açlığı gördüğü zaman da, onların kuvve-i maneviyelerini takviye için zaman zaman şu şiirleri okumuştur: *"Allahım ahiret hayatından başka hayat yoktur. Sen ensar ve Muhacirleri bağışla" "Allahım sen olmasaydın biz hidayete eremezdik, namaz kılamaz, zekat veremezdik. Sen üzerimize sekine indir ve düşmanla karşılaşırsak bizim ayaklarımızı kaydırma"* Sahabe de, *"Biz hayatta kaldığımız sürece cihad etmek üzere Hz. Muhammed'e biat ettik"* sözleriyle bu coşkuya katılmıştır[510].

Peygamberimizin bizzat kendisinin örnek olmasıyla ilgili dikkat çekici bir örneği de Huneyn savaşından vermek istiyoruz. Bilindiği gibi savaşlar can pazarıdır. Hayatın ölüme en yakın yamaçlarıdır. Bazen zafer kazanılır, bazen bozgun yaşanır. Huneyn savaşında da Müslümanlar beklemedikleri bir bozgun tehikesiyle karşı karşıya kalınca, Peygamberimiz dağılan orduyu toplamak için tek başına ortaya atılmış ve "Ben Peygamberim yalan yok, Ben Abdu'l-Muttalip'in oğluyum!" diyerek bozulan orduyu tekrar harp düzenine koymuştur."[511]

Resûlullah (s.a.s.)'in bu savaşta, tek başına kaldığı anda, atını mahmuzlayıp düşmanın üzerine sürmesi dağılan sahabilerin toplanmasına vesile olmuş ve orduya cesaret ve şecaat aşılamıştır[512].

---

507 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 381
508 İbn Hişam, *Sîre*, III-IV, 146 Ayrıca bkz. Buhârî, Megâzî, 30; Müslim, Cihad, 125
509 Tirmizî, Zühd 39
510 Buhârî, Cihad 34; Megâzî 30
511 Buhârî, Cihad 52; Müslim, Cihad 77. Huneyn savaşı için bkz. İbn Hişam, *Sîre*, III-IV, 298-315
512 Bûtî, *Fıkhu's-sîre*, s. 396

Sahabe ibadetten ticarete, beşeri münasebetlerden savaşa kadar her konuda Hz. Peygamberi de işin içinde aktif bir şekilde görmüşlerdir. Hz. Peygamberin fiilî olarak onlara örnek olması, sahabeyi de her konuda aktif, olumlu, verimli ve çalışkan olmaya sevketmiştir.

2. İstişareye Önem Verme

Peygamberimizin insan unsurunu verimli kullanmasının önemli faktörlerinden biri de istişareye önem vermesidir. Sürekli vahyin te'yidi altında olan ve vahiyle beslenen birisi olarak insanların fikirlerine ihtiyaç duymama hususunda en müstağni kişi Peygamberimiz olmalıdır. Ancak bununla beraber O, vahyin sınırları dışında kalan her mesele ve her problemi istişareye sunmuş ve toplum vicdanına arzettikten sonra icraatta bulunmuştur. Peygamberimiz bazen rey ve görüş sahiplerine birer birer düşüncelerini açarak, bazen de görüş sahiplerini biraraya getirerek plan ve projelerini sağlam bir zemine oturtmuş ve böylece fikirlerini bütün bir topluma maletmiştir. Yani yapılması gereken işlere, herkesin ruhen ve fikren iştirakini sağlayarak projelerini en sağlam temeller üzerinde gerçekleştirmiştir.

Şûra, İslam dininin, İslam toplumunda gerçekleştirmek istediği temel esaslardan biridir. Kur'ân-ı Kerim'in Uhud savaşının hemen akabinde Peygamberimize istişareyi emretmesi oldukça manidardır[513]. İstişârenin açık bir şekilde geçtiği bir diğer âyet de şöyledir: *"Onlar öyle kimselerdir ki Rablerinin çağrısına kulak verip, namazı hakkıyla ifa ederler ve işlerini istişare ile yürütürler…"*[514] "Görüldüğü gibi burada istişare dinin ana esaslarıyla yan yana zikredilmektedir. *"Meşveret eden güvenlik içindedir"*[515] buyuran Peygamberimiz, dikkat çekici bir hadislerinde de *"İdarecileriniz*

---

513 Sözkonusu âyet Âl-i İmran (3) sûresinin 159. âyeti olup şöyledir: *"O vakit Allah'tan bir rahmetle onlara yumuşak davrandın. Şayet sen katı yürekli olsaydın, hiç şüphesiz, etrafından dağılıp giderlerdi. Şu halde onları affet; bağışlanmaları için dua et; umûma ait işlerde onlarla istişare et. Artık kararını verdiğin zaman da Allah'a dayanıp güven. Çünkü Allah, kendisine sığınanları sever."*

514 eş-Şûrâ (42), 38

515 Ebû Dâvûd, Edeb 114; Tirmizî, Zühd 39; Edeb 57; İbn Mâce, Edeb 37

hayırlı, zenginleriniz cömert olursa ve işleriniz de aranızda istişare ile yürütülürse yerin üstü altından hayırlıdır…"[516] buyurarak istişareyi yaşanabilir bir toplumun temel dinamikleri arasında saymıştır.

Enes b. Mâlik Peygamberimizin bu konudaki tutumunu anlatırken, *"Arkadaşları ile istişarede Hz. Peygamber kadar ileri giden bir başkasını görmedim"* der[517]. Hz. Ömer, Peygamberimizin Müslümanlarla alakalı bir meselenin istişaresi için Hz. Ebû Bekir'le bir çok geceler başbaşa kaldıklarını bazen kendisinin de katıldığını söyler[518].

Şurası bir gerçektir ki, istişare sonucu alınan karar, fikrî katkısı olan herkesi sorumlu kılar. Fikri alınanların, kendilerini sorumlu hissederek hileye kaçmayıp ellerinden geleni yapacakları için, alınan kararın müspet neticesi daha garantilidir. Mesuliyet duygusu, ferdî şahsiyetin temeli olması sebebiyle bu istişare prensibinin terbiye edici bir hususiyeti vardır[519].

Peygamberimiz istişarenin gücünü çok iyi kullanarak, fikirlerini topluma kabul ettirmiş ve bir meseleye herkesin sahip çıkmasını sağlamıştır. Bu da insanların verimliliği açısından çok önemlidir. Zira insanlar bir meselede, kendi fikirlerinin de sorulmasından onure oldukları gibi, fikirleri alınan meselelere daha iyi sahip çıkarlar. Bu da verimliliği müspet yönde etkiler.

Peygamberimizin bu yöndeki uygulamalarıyla ilgili pek çok misal olmasına rağmen, biz burada fikir vermesi açısından birkaçına işaret etmekle iktifa edeceğiz.

Bedir seferi, baştan sona istişare ile yürütülmüştür. Anahatlarıyla belirtmek gerekirse Hz. Peygamber Bedir'de sahabenin ileri gelenleri ve tecrübeli kişilerle dört kez istişare ederek Allah'ın emrini yerine getirdi:

1. Ebû Süfyan komutasındaki ticari kervanın gelmekte olduğunu duyunca önlerinin kesilmesi hususunda[520].

---

516 Tirmizî, Fiten 78

517 Tirmizî, Cihad 34

518 Hakim, *Müstedrek*, II, 227 Benzer rivâyet için bkz. Tirmizî, Salât 12; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 26

519 Canan, *Peygamberimizin Tebliğ Metotları*, I, 339

520 Müslim, Cihad 83. Ayrıca bkz. İbn Hişam, *Sîre*, I-II, 407

2. Kureyş'in ticari kafilesini korumak için hareket ettiğini duyduğunda[521].

3. Bedir'de uygun yer için Hubab b. Münzir'in teklifini uygulamıştır[522].

4. Düşmandan alınan esirler hakkında[523].

Burada bir misal daha vererek konumuzu pekiştirelim: Hudeybiye musalahası neticesi itibariyle bir zafer olsa da, ilk anda sahabî tarafından Müslümanların onurunu rencide edici olarak telakki edilmişti. Peygamberimiz anlaşma işini bitirdikten sonra, sahâbilere, "Artık ayağa kalkınız, kurbanlarınızı kesip sonra başlarınızı tıraş ediniz!" diye seslendi. Bu emir karşısında sahabede bir hareket görülmedi. Hz. Peygamber sözünü iki kez daha tekrar etti. Emrini üç kere tekrarlamasına rağmen, sahabeden kimsenin kalkmadığını gören Resûlullah (sav), dönüp durumu hanımı Ümmü Seleme ile istişare etti. Ümmü Seleme, Peygamberimize sahabeye bir şey söylemeden kendisinin çıkıp kurbanını kesip tıraş olması yönünde görüş belirterek, Hz. Peygamberi gören sahabenin de kendiliğinden aynı şeyleri yapacağını söyledi. Peygamberimiz bu kritik anda, eşi Ümmü Seleme'nin görüşüyle hareket etti ve netice hasıl oldu[524].

Görüldüğü gibi Peygamberimiz istişareye önem vermiş ve vahyin sınırları dışında kalan hemen her meseleyi ashabıyla istişare etmiştir. Onun bu metodu, sahabenin daha hızlı ve kolay bir şekilde çözümün bir parçası olmasını sağlamıştır. Zira bilinen bir gerçektir ki, çözümün parçası olmayanlar, problemin parçası olabilirler. Hz. Peygamber ise mahir bir şekilde ve bizlere de misal teşkil edecek şekilde ashabının görüşlerine değer vermiş ve onları çözümün bir parçası yapmıştır. Böylece onların enerjisini verimli bir şekilde kullanmıştır.

---

521 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III, 188; İbn Hişam, *Sîre*, I-II, 408; Taberî, *Târih*, s. 351

522 İbn Hişam, *Sîre*, I-II, 411-412

523 İbn Hişam, *Sîre*, I-II, 428-429; Taberî, *Târih*, s. 363

524 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV, 326

3. Manevi Etkenler

İslam'ın teklif ettiği hayat tarzı, madde ile manayı, dünya ile ahireti birlikte kucaklayacak şekildedir. İslam, ahiretten kopuk bir dünya hayatını kabul etmez. Bu bakımdan bir Müslümanın tamamen dünya ile ilgili gibi görünen bir işi bile, netice itibariyle ahirete bakan bir yöne sahiptir. Bu da Müslümanların daha şuurlu ve dikkatli bir hayat yaşamalarını sağlar.

Bir Müslüman için en büyük gaye, Allah'ın rızasını kazanmaktır. Bu şuuru kazanan bir insan, sürekli O'nun gözetiminde ve denetiminde olduğunu bildiği için, hayatını daha verimli geçirecektir.

Kur'an'da bu hususla ilgili şöyle buyrulur: "De ki: Çalışın! Yaptıklarınızı Allah da, Resûlü de, müminler de görecekler."[525]

Bu âyette de belirtildiği gibi, bir Müslüman yaptığı her işi Allah'ın, Resûlullah'ın ve müminlerin teftişine arzetme şuuru ve ciddiyeti içerisinde yapması gerekmektedir. Bu durum, bir müslümanın yaptığı işi kaliteli yapmasına katkı sağlayacaktır. Hz. Peygamber de bir müslümanın her işini kaliteli yapması gerektiğine işaret ederek şöyle buyurur: *"Allah her şeyin ihsanla yapılmasını emretmiştir. Öyle ise bir hayvanı boğazlarken, en güzel şekilde kesin. İçinizden kurban kesen kimse bıçağını iyice bilesin ve keseceği hayvanını rahat ettirsin."*[526]

Gerek haram-helal düşüncesi, gerek Allah'ın rızasını ve cenneti kazanma gayreti veya tek kelimeyle ifade etmek gerekirse "sevap" kazanma arzusu Müslümanların çalışma hayatını olumlu etkileyen faktörlerden biridir. Peygamberimizin bu konudaki sözleri ve teşvikleri şüphesiz ashabın verimliliğini artırmıştır.

Uhud savaşında bir adam Peygamberimize gelip şöyle dedi: "*Ben şayet öldürülecek olursam yerim neresidir?*" Peygamberimiz: *"Cennet"* diye cevap verdi. Bunun üzerine adam, elinde yemekte olduğu hurmaları attı ve öldürülünceye kadar savaştı[527].

---

525 Tevbe (9), 105
526 Müslim, Sayd 57; Ebû Dâvûd, Edahî 11
527 Buhârî, Megazî 17

Görüldüğü gibi Cenneti kazanma arzusu, bir insanı kolaylıkla canından vazgeçirebilmiştir.

Peygamberimiz farklı meslek gruplarına hitap edecek şekilde, çalışma hayatının neticesini manevi etkenlere bağlamıştır. Konuyla ilgili şu hadisleri örnek olarak zikredebiliriz:

"Allah yedi kimseyi, kendi gölgesinden başka sığınak olmayan günde, gölgesi altında himaye edecektir. (Bunlar) Adil devlet başkanı, ömrünü ibadet neşvesi içinde geçiren genç, kalbi mescidlere bağlı kimse, birbirini Allah için seven ve sadece bu maksatla bir araya gelen iki insandan her biri, makam ve güzellik sahibi bir kadının isteğini "Ben Allah'dan korkarım" diyerek reddeden adam, solundakine infak ettiği şeyden sağındaki bir şey hissetmeyecek şekilde sadakasını gizli veren kimse ve yapayalnızken Allah'ı anıp da gözleri yaşlarla dolan kimse."[528]

Bir devlet başkanı için en zor şey, her türlü güç elinde iken adaletten ayrılmamasıdır. Ama ideal bir devlet başkanında beklenen şey de, adaletle iş yapmasıdır. Peygamberimiz bu hadiste önce *"adil devlet başkanı"*nı zikretmiş ve idarecilere olmaları gereken noktayı işaret etmiştir.

"Emin ve doğruluktan ayrılmayan ticaret ehli, peygamberler, sıddikler, şehidler ve salihlerle beraberdir."[529]

İşlerinde *"doğruluk"* ve *"güven"*i esas alan kimseler insanların en üstün tabakasını teşkil eden peygamberler, sıddikler, şehidler ve salihler zümresinde yer alabilirler. Hadiste bu durumun tüccarlar hakkında zikredilmesi, bu iki vasfın ticaret hayatındaki ehemmiyetini ifade eder[530]. Bu şekilde ticaret yapan kimselere vadedilen manevi dereceler oldukça manidardır. İbadetlerle bile yakalanması zor olan bir derece, doğru ve güvenilir ticaret ehline vaat edilmektedir.

Peygamberimiz, toplumun her yönden verimliliğini artırmak için teşvik eksenli ifadeler kullandığı gibi, uyarı nitelikli sözleriyle de toplum hayatının istikamet içerisinde devam etmesine çalışmıştır. Örnek olması

---

528 Buhârî, Ezan 36; Müslim, Zekat 91; Tirmizî, Zühd 53
529 Tirmizî, Büyu', İbn Mace, Ticârât 1
530 Canan, *Kütüb-i Sitte*, I, 424

açısından sadece ticaret hayatında emniyet ve güveni muhafazaya yönelik bazı hadisleri zikretmek istiyoruz.

Hz. Peygamber (sav) pazarda bir buğday sergisine uğramıştı. Elini buğday yığınının içine daldırdı, parmakları ıslandı. Bunun üzerine satıcıya:

– "**Ey zâhireci! Bu ıslaklık nedir**?" buyurdu. Adam:

– Ey Allah'ın Resûlü! Yağmur ıslattı, dedi. Resûl-i Ekrem:

– "**İnsanların görüp aldanmaması için o ıslak kısmı ekinin üstüne çıkarsaydın ya! Kim bizi aldatırsa, bizden değildir**" buyurdu[531].

Peygamberimizin alışverişte müşteri kızıştırmayı yasaklamasını[532] ve aldatıldığını söyleyen bir sahâbîye, "Kimden alışveriş yaparsan ona 'İslam'da aldatma yoktur' de!" diye tavsiyede bulunması da[533] uyarı nitelikli sözleri arasında yer almaktadır.

Görüldüğü gibi Peygamberimiz ticaretinde doğru ve güvenilir kimselere müjde verirken, ticari hayatın istikrarını kaybetmesine sebep olabilecek kişi ve davranışlar hakkında da uyarılarda bulunmak suretiyle, toplumun verimlilik seviyesini muhafaza etmiştir. Bunu yaparken de gerek müspet yönden gerekse menfi yönden söylediği sözler, dinin temel ifade biçimine uygun olarak teşvik ve yasaklama tarzında veya "günah" ve "sevap" kavramlarında ifadesini bulacak şekilde ortaya konmuştur. Sonuç olarak, insan unsurunun verimli kullanılmasında manevi etkenlerin faydalı bir metot olduğu bizzat Hz. Peygamber'in uygulamalarından anlaşılmaktadır.

4. Cemaatleşme Prensibi

Hz. Peygamber, cemaatleşmeye büyük önem vermiştir. Peygamberimizin hedeflediği toplum, fertleri "bir cesedin uzuvları" gibi birbirine bağlı olan[534], yani her yönüyle birbiriyle ilgili ve irtibatlı olan ve dağınıklıktan kurtulup cemaat olma hüviyetini kazanmış bir toplumdur.

---

531 Müsli, Îmân 164

532 Buhârî, Büyû 60, Şurût 11, Hiyel 6; Müslim, Büyû 13. Ayrıca bk. Ebû Dâvûd, Büyû 44; Tirmizî, Büyû 65; Nesâî, Büyû 16, 17, 21; İbn Mâce, Ticârât 14

533 Buhârî, Büyû 48, İstikrâz 19, Husûmât 3, Hiyel 7; Müslim, Büyû 48

534 Bkz. Buhârî, edeb 27; Müslim, Birr 66

"*Size cemaati tavsiye ederim, ayrılıktan da sakının, zira şeytan iki kişiden uzak durur. Cennetin ortasını isteyen cemaattan ayrılmasın*"[535] "*Allah ümmetimi dalâlet üzere toplamaz. Allah'ın eli cemaatledir. Cemaattan ayrılan ateşe gider*"[536] "*Cemaat rahmet, ayrılık azaptır*"[537] "*Kim cemaatten bir karış ayrılır, sonra da ölürse cahiliye ölümü ile ölmüş olur*"[538]

Hadislerde geçen "cemaat"in ne anlama geldiği hususunda farklı yorumlar yapılmıştır[539]. Fakat bizim konumuzla ilgili gördüğümüz husus, cemaatin aynı duygu ve düşünceyi taşıyan, ortak bir ideale sahip olan ve dağınık hareketten kurtulup disipline olmuş insan topluluğu olmasıdır. Bunu bir prensip olarak Hz. Peygamberin hayatında müşahede etmekteyiz.

Günümüzde insan kaynaklarının verimli kullanılmasıyla ilgili sık sık gündeme gelen ekip çalışması yapılması yönündeki yaklaşımların[540], bir prensip olarak Hz. Peygamberin hayatında cemaatleşme prensibinin bir tezahürü olarak yer aldığını düşünüyoruz. O, ibadet hayatında cemaate önem verdiği gibi çalışma hayatında da önem vermiştir.

Konuyla ilgili dikkat çekici bazı örnekleri zikretmek istiyoruz. Hz. Peygamber genel olarak her savaşta ayrı bir stratejiyle düşmanın karşısına çıkardı. Bu farklılığın en açık biçimde görüldüğü savaşlardan biri Hendek savaşıdır. Sahabenin fikrine önem veren Resûlullah (sav) Selmân-ı Fârisî'nin teklifiyle Kureyşliler'e karşı Medine'nin etrafına hendek kazma teklifini kabul etti. Hendek, şehrin düşman gelebilecek tarafına kazılacaktı. Derinliği ve genişliği de düşman atlılarının geçemeyeceği büyüklükte olacaktı. Ayrıca hendek kazma işinin kısa sürede bitirilmesi gerekiyordu. Hz. Peygamber öncelikle keşif yaparak hendek kazılacak hattı belirledi. Daha sonra sahabeyi onar kişilik gruplara ayırdı ve her gruba kırk zirâ'lık bir yer düşecek şekilde kazılacak bölgeyi paylaştırdı[541].

---

535 Tirmizî, Fiten 7
536 Tirmizî, Fiten 7
537 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV, 278
538 Buhârî, Fiten 2
539 Bkz. Canan, *Anarşi, s.* 215-216
540 Bkz. Baltaş, *Ekip Çalışması ve Liderlik*, s. 17-20; Silah, *Çalışma Psikolojisi*, s. 470 vd.
541 Taberî, *Târih*, s. 392 Ayrıca bkz. Hamîdullah, *Hazreti. Peygamberin Savaşları*, s. 118 vd.

Hz. Peygamberin sahâbeyi gruplara ayırması, yarış havası oluşmasına sebep olmuş ve hendek kazma işinin daha kısa sürede tamamlanmasını sağlamıştır. Hendek kazımı sırasında, sahâbenin zaman zaman koro halinde şiir söylemeleri, her türlü sıkıntı ve zorluğa rağmen, çalışma tempolarının yüksek oluşunu göstermektedir. Daha önce de işaret edildiği gibi Peygamberimiz de hendek kazma işinde bizzat çalışarak sahâbenin çalışma şevkini artırmıştır[542].

Takım çalışması yaptırma, bir bakıma grup psikolojisinden yararlanma anlamına gelir. Hz. Peygamber hususiyle savaşlarda insanın bu psikolojik yönünden istifade etmiştir. Bu meyanda, savaşlarda her gruba ayrı bir râye vermiştir. Bilindiği gibi Medine'deki Müslümanlar önce Ensar ve Muhâcir olarak iki grupta değerlendiriliyordu. Ensar ise kendi içinde Evs ve Hazreç olmak üzere iki kabileden oluşmaktaydı. Müslüman olmadan önce birbirine düşman olan bu kabileler, İslâmiyetten sonra eski husumetlerini terk etmişlerdi[543], ama rekabet hissi devam ediyordu. Peygamberimiz savaşa çıkıldığı zaman bu iki kabileye ayrı sancak vermiş ve her grubu kendilerinden birinin komutasında savaştırmıştır[544]. Hz. Peygamberin bu tutumu tesadüfi olmayıp şuurlu bir tercihtir. Nitekim bir hadiste Ammar b. Yâsir'den gelen ve bu tespitimizi destekleyen şu ifadeler yer almaktadır: "Resûlullah kişinin, kendi kavminin bayrağı altında savaşa katılmasını takdir ederdi."[545]

Konumuzu destekleyecek mahiyette Buhârî'de Mekke fethi kıssası ve Allah Resûlü'nün (sav) Hz. Abbas'a "Allah'ın ordularını görmesi için Ebû Süfyân'ı vadinin yanında tut" emrini yer verirken şu bilgi zikredilir: Kabileler Hz. Peygamber'le birlikte bölük bölük geçmeye başladı. Bir bölük geçtiğinde "Kim bu?" dedi. Abbas "Bu Gıfâr kabilesidir" dedi. Sonra Cüheyne kabilesi, sonra Süleym kabilesi geçti. Derken eşi görülmemiş bir bölük geçti. Ebû Süfyân "Kim bu?" deyince, Abbas "Bu ensardır"

542 Konuyla ilgili rivâyetler için bkz. Buhârî, Cihad 34; Megâzî 30; Müslim, Cihad 125; Taberî, *Târih*, s. 392-393; İbn Hişam, *Sîre*, III-IV, 148-150

543 Bkz. Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I, 183; Canan, *Anarşi*, s. 85

544 Bkz. İbn Sa'd, *Tabakât*, II, 14, 64, 67, 150, 166

545 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV, 263

karşılığını verdi. Başlarında râye ile birlikte Sa'd b. Ubâde vardı. Sonra da Resûlullah (sav) ve ashâbının bulunduğu bölük geldi. Resûlullah'ın (sav) râyesi Zübeyr'de idi[546].

Hz. Peygamber, İslam toplumunu tek bir cemaat olarak inşa ettiği gibi, küçük grupların da cemaat olma vasfını ortadan kaldırmamıştır. Hatta toplumun tamamına yerleştirmeye çalıştığı cemaatleşme prensibini, daha küçük gruplarda da uygulamıştır.

Son olarak daha önce yer verdiğimiz bir rivâyeti tekrar hatırlatmak isteriz: İbn Hişam'da yer alan Abdullah b. Ka'b'ın şu sözleri oldukça dikkat çekicidir: "Allah, Hz. Peygamber'e Ensar'ın iki kabilesi olan Evs ve Hazrec'ten biri vasıtasıyla bir lütufta bulunacak olsa bu onların arasında yarışma vesilesi olurdu. Evsliler Hz. Peygamber adına ne zaman faydalı bir hizmette bulunsalar Hazrecliler şöyle derlerdi: "Allah'a yemin olsun ki, Evsliler artık Hz. Peygamber nazarında ve İslam'da hayır yönüyle bizi geçmişlerdir." Onların yaptığı hizmetin bir mislini yapıncaya kadar böyle yakınmaya devam ederlerdi. Aynı şekilde Hazrecliler bir hizmette bulunacak olsa bu sefer Evsliler aynı şekilde yakınırlardı[547].

5. Teşvik

İnsan, fiziki bedeninin yanında duyguları da olan bir varlıktır. Duygulardaki coşkunluk ise, insanın fiilî uygulamalarını müspet yönde etkilemektedir. Günümüzde "kişisel gelişim" konuları arasında yer alan ve "motivasyon" başlığı altında anlatılan konular, aslında, insanları bir yöne teşvik vazifesi görmektedir. İnsanların hissî coşkunluğa sahip oldukları konularda daha başarılı oldukları bilinen bir gerçektir.

"Teşvik"in amacı, insanları bir konuda isteklendirme ve cesaretlendirmedir. "İnsan"ı çok iyi tanıyan Hz. Peygamber de, raiyeti altındaki insanların verimliliğini artırmak için zaman zaman teşvik metodunu kullanmıştır.

546 Buhârî, Megâzî 48
547 İbn Hişâm, *Sîre*, III-IV, 183

Uhud savaşının başlarında Resûl-i Ekrem elindeki kılıcı göstererek "Bu kılıcı hakkıyla kim alır?" diye sordu. Birçok sahabî birden atıldı. Ancak Ebû Dücâne ortaya atılarak: "Nedir onun hakkı yâ Resûlellâh?" diye sordu.

Resûl-i Ekrem, "Hakkı, eğilip bükülünceye kadar onu düşmana sallamandır!" buyurdu.

Bunun üzerine Ebû Dücâne, "Yâ Resûlallâh! Ben bu kılıcı, hakkını vermek üzere alıyorum!" dedi ve Resûlullâh'tan kılıcı teslim aldı.

Ebû Dücâne, elinde Hz. Peygamber'in şartlı teslim ettiği kılıcı, başında kırmızı sarığı olduğu halde müşriklere doğru çalımlı çalımlı yürümeye başladı. Bunun üzerine Hz. Peygamber sahâbeye şöyle dedi:

"Bu öyle bir yürüyüştür ki, Allah onu, şu yerin (savaşın) dışında hiçbir zaman sevmez!"[548]

Hz. Peygamber bu davranışıyla sahâbeyi yarışa sevk etmiştir. Elinde gösterdiği kılıca herkes talip olmuş; ama O, bu kılıcı Ebû Dücâne'ye vermiştir. Kılıç ona verilince diğer sahâbiler de birer Ebû Dücâne kesilmiş ve onun gibi yiğitlikler göstermişlerdir.

Hz. Peygamber teşvik maksatlı olarak zaman zaman şiirden de yararlanmıştır. Bazen bizzat kendisi şiir söyleyerek, bazen de Abdullah b. Revâha ve Hassan b. Sabit gibi bir şaire öyleterek sahâbenin coşkunluğunu artırmıştır.

Hz. Peygamber'in bizzat kendisinin şiir söyleyerek sahâbenin şevkini artırdığı en meşhur hâdise Hendek savaşı öncesi hendek kazımı sırasında olmuştur. Resûlullah burada, sahâbenin kuvve-i maneviyesini takviye için şu şiiri okumuştur:

"Allahım ahiret hayatından başka hayat yoktur. Sen ensar ve muhacirleri bağışla" "Allahım sen olmasaydın biz hidayete eremezdik, namaz kılamaz, zekat veremezdik. Sen üzerimize sekine indir ve düşmanla karşılaşırsak bizim ayaklarımızı kaydırma" Sahabe de, *"Biz hayatta kaldığımız*

---

548 İbn Hişâm, *Sîre*, III-IV, 46; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III, 123

sürece cihad etmek üzere Hz. Muhammed'e biat ettik" sözleriyle bu coşkuya katılmıştır[549].

Hz. Peygamber ihtiyaç halinde Hassan b. Sabit, Abdullah b. Revâha ve Ka'b b. Mâlik'i çağırıp: "Kureyş'e karşı hicivlerinizi fırlatın. Çünkü bu, onlar için ok yarasından beterdir"[550] diyordu. Bunlar arasında en çok hizmet veren Hassân'dı.

Her çağırışında Peygamberimiz kendisine "Ey Hassân, Allah Resûlü için onlara cevap ver" derdi[551]. Ayrıca Hassân'a Allah'ın kendisini Rûhu'l-kudüs'le desteklemesi için dua ederdi[552].

Şiirin Hz. Peygamber dönemindeki en yaygın propaganda araçlarından biri olduğu düşünülürse, şairlerin İslam'ın müdafaasında ve tebliğinde, Müslümanların kuvve-i maneviyelerini takviye etmede etkili bir teşvik metodu olduğu görülecektir.

F. DEĞERLENDİRME

Her türlü değer ölçüsünün ters yüz olduğu bir dönemde ve ancak câhiliye kelimesinde ifadesini bulan bir toplumda peygamberlik vazifesini îfâ eden Resûl-i Ekrem Efendimiz, 23 yıl gibi beşer tarihindeki değişimleri ifade için kısa sayılabilecek bir zaman dilimi içerisinde, her türlü kötü adet ve alışkanlıkların adeta damarlarına işlemiş bulunduğu mutaassıp bir toplumdan, her biri insanlığa yol gösterecek bir yıldız olan fertlerden teşekkül etmiş faziletli ve nurlu bir cemiyet çıkarmıştır. Günümüzde, sigara gibi küçük bir alışkanlıkla mücadele için yapılan çalışmaların ve harcamaların çokluğu ile neticenin olumsuz oluşu dikkate alınınca, toplumda kökleşmiş alışkanlık ve adetleri değiştirmenin hiç de kolay olmadığı anlaşılacaktır.

Bütün lider ve rehberler gibi O'nun (s.a.s.)da en büyük sermayesi insandı. Vazife ve misyonu da doğrudan insana hitap ediyordu. Ağır ve yüce

549 Buhârî, Cihad 34; Megâzî 30
550 Müslim, Fezâilu's-sahâbe 157
551 Buhârî, Salât 68
552 Müslim, Fezâilu's-sahabe 152

bir vazifenin altına girerken yetişmiş bir kadroya da sahip bulunmuyordu. Önce kendisini ifade edebileceği temiz gönüller bulmak zorundaydı. Aslında 13 yıllık Mekke dönemi, büyük ölçüde müsait kimselere ulaşıldığı ve çekirdek kadronun oluştuğu dönemdir. Sayıları çok olmasa da içinde dört büyük halife gibi seçkinleri de barındıran bu ilk kadro, Peygamberimizin düşüncelerini gerçekleştirdiği ilk müsait zemini oluşturmuştur.

Aslında çalışmamızın bu bölümünde Mekke dönemiyle ilgili fazla bir misal bulunmamaktadır. Bütün sistemli oluşum ve çalışmalar daha ziyade Medine döneminde gerçekleşmiştir. Burada açık bir şekilde görülmese de kıvamın ancak çile ve ızdırapla yoğrularak kazanıldığı bir Mekke dönemi olmadan, yüksek ideallerin realize edilmesi ve sistemli düşüncelerin fiiliyata geçirilmesi mümkün değildir. Bundan dolayı, çalışmamızın bu bölümünde ele alınan hususların arkasında gizli olan bir Mekke döneminin mevcudiyeti unutulmamalıdır.

İnsan yetiştirme, bu maksatla müessese yapma, insanları askeri alanlar ve diplomatik işler dahil her alanda istihdam etme ancak müstakil bir devlet yapısı içerisinde mümkün olan işlerdir. Bundan dolayı bu bölümde ele alınan hususların gerçekleşmesi Medine döneminde mümkün olabilmiştir.

Hz. Peygamberin Medine'ye hicretten sonra en önemli ve öncelikli gündem maddelerinden biri insan yetiştirme olmuştur. Hadis kitaplarında ilim öğrenmeyle ilgili rivâyetlerin çokluğu, bu konuya verdiği önemi göstermesi bakımından dikkate değerdir.

İnsan yetiştirmek, düşünce olarak güzel bir iştir. Ancak insanı doğru yetiştirmek oldukça zordur. İşte Peygamberimiz bu noktada en mükemmel misali ortaya koymuştur. Gerçekten *"iyi ve kaliteli insan"* yetiştirmeye muvaffak olmuştur.

Günümüzün temel problemlerinden biri, kabiliyetlerin yeterince keşfedilip değerlendirilememesidir. Bu noktada, aslında insan israfı anlamına gelen kabiliyet israfının en büyük kayıplardan ve israf çeşitlerinden biri olduğu söylenebilir. Peygamberimiz kabiliyetleri tespit edip yerli yerince değerlendirmede de kendi farkını ortaya koymuştur. Hayatın her alanı için

değişik metotlarla insan yetiştirdiği gibi, yetişmiş olan kadrosunu da en verimli şekilde istihdam etmiştir. Kime hangi vazifeyi vermişse, mevcut şartlarda o işe en uygun kişinin o kimse olduğu zamanla ortaya çıkmıştır. Zira O, bir vazifeye birisini koymuşsa, o kimseyi değiştirme lüzumu duymamıştır. Bu durum, O'nun kabiliyetleri doğru değerlendirmedeki başarısını göstermektedir.

Sonuç olarak şunu ifade edelim ki, günümüzde insan kaynakları yönetimi başlı başına bir alandır. Gerekli insan kaynağını oluşturmak ve mevcut kadroyu en verimli şekilde değerlendirmek bu alanın temel konusudur. Günümüzde, insan kaynakları bölümü, işletmelerin en önemli ve stratejik kısımları arasında yer almaktadır. İşte Hz. Peygamber, ancak 20. asrın ikinci yarısında önemi anlaşılan bir alanla ilgili ilk ve en güzel uygulamaları ortaya koymuş ve bizlere yeterli ve gerekli prensipleri bırakmıştır.

Üçüncü Bölüm

KİŞİLİK TİPLERİ VE HZ. PEYGAMBER'İN FARKLI KİŞİLİKLERE YAKLAŞIMI

KİŞİLİK TİPLERİ VE HZ. PEYGAMBER'İN FARKLI KİŞİLİKLERE YAKLAŞIMI

A. KİŞİLİK TİPLERİ

1. Mizaç ve Karakter

Çalışmamızın birinci bölümünde yaratılış özellikleri bakımından insanı incelerken onun bu yönlerine ve yaratılıştan mahiyetinde var olan fıtrî huylarına işaret etmiştik. Bu bölümdeki araştırmamızı çalışmamızın ilk bölümüne bağlı olarak yapacağız.

Yaratılış hususiyetleri bakımından çok zengin bir donanıma sahip olan her insan belli derinlik ve genişlikte zihnî, hissî ve fizikî potansiyellere sahip olarak doğar. Bu potansiyeller, hem insanın genetik yapısında hem de manevî latifeler olarak ruhunda mevcuttur. Günümüzdeki modern bilim de, insanları doğarken boş olarak doğmadığını belli iç istek ve huylarla dünyaya geldiğini belirtmektedir. Nitekim çalışmamızın ilk bölümünde ele aldığımız gibi İslam'ın insana bakışı da bu eksendedir.

Bir insanı değerlendirirken "ne yumuşak adam" " ne sert adam" denildiği zaman mizacı kastedilir. İnsanın bu türlü vasıfları mizacını

yansıtmaktadır. Bunlar insan yapısına, hiç ayrılmayacak gibi bağlıdırlar[1]. Mizaç, duygusal tepkilerin değişmeyen tarafına da denilmektedir. Yapılan araştırmalar, mizacın büyük ölçüde genetik olduğunu da desteklemektedir[2].

Yeri gelmişken hemen şu hususu da belirtelim ki, insan her ne kadar doğuştan bazı istidatlara meyilli olarak doğsa da, tamamen bunların esiri değildir. Zira Allah insana irade vermiş ve sahip olduğu hayra meyilli bütün istadatları geliştirmesini, şerre meyilli olanları da kontrol altına almasını istemiştir. Bu durum, insanın temel imtihan unsurları arasında yer almaktadır. Yani, insanda bulunan istidatlar irade ile geliştirilebilir veya baskı altına alınabilir.

İnsanın yaratılıştan getirdiği huy ve davranış stilleri mizacını oluşturur. Karakter ise mizaçtan gelen iç tepkilerle, çevreden ve terbiyeden gelen tesirlere dayanan, tabiî olmaktan ziyade kazanılmış bir haldir. Karakter, mizaç ve yaşanılmış tecrübeler arasında cereyan eden daimî karşılıklı tesirler neticesinde teşekkül ettikten sonra belirir[3]. Demek ki karakter, doğuştan gelen bir durum değildir. Mizaç ve çevrenin etkisiyle ortaya çıkan bir durumdur. Meselâ hiçbir çocuk, doğuştan tembel veya çalışkan değildir. Bu karakter özelliği sonradan kazanılır[4].

"Herkes kendi şâkilesi (karakter, seciye ve mizacı) üzere amel eder. Kimin daha isabetli olduğunu ise Rabbiniz bilir"[5] âyetinde mizacın kastedilmiş olması kuvvetle muhtemeldir. İlgili âyetin tefsirinde İbn Kesîr, "şâkilesi üzere" ifadesi hakkında, İbn Abbas'ın "nâhiyesine (açısına, bakış tarzına) göre dediğini nakletmektedir[6].

Elmalılı ise "şâkile" kelimesinin, tabiat, âdet, din, ahlak, niyet, mizaç ve yaratılış, birbirine benzeyen yollar gibi değişik ve fakat birbirine yakın

1 Tunç, *Psikoloji Dersleri*, s. 103
2 Bkz. Baymur, *Genel Psikoloji*, s. 83
3 Tunç, *Psikoloji Dersleri*, s. 105
4 Adler, *İnsanı Tanıma Sanatı*, s. 185
5 el-İsrâ (17), 84
6 İbn Kesîr, *Tefsîr*, II, 397

manalarla tefsir edilmiş ise de en kapsamlı mânânın sonuncusu olduğunu belirterek, herkesin kendi durum ve mizacına uygun olan yolda hareket ettiğini, başka bir ifade ile bir suretle inkişaf ettirdiği, güçlendirdiği hislerine göre iş yaptığını ifade eder[7].

Buhârî ise bölüm başlığı olarak kullandığı ilgili âyetteki "şâkile"ye "niyet" anlamı vermiştir[8]. Buhârî, aynı âyeti zikrettiği bir başka yerde ise "şâkile"yi "nâhiye" olarak anlamaktadır[9]. İbn Hacer ise hadisi şerhederken çoğunluğun "şakile"ye "yol veya bakış açısı (tarîkât ve nâhiye)" anlamı verdiklerini nakleder[10].

Aynî "şâkile" hakkında Ferrâ'nın "cibillete uygun yol" ve Ebû Ubeyde'nin "yaratılış ve tabiat" şeklindeki görüşlerine yer vermektedir[11].

Bütün bu izahlara bakınca "şâkile"nin birbirine yakın olan geniş bir anlam yelpazesine sahip olduğu düşünülebilir[12]. Ancak bizim kanaatimize göre "şâkile"yi karakter, seciye ve mizaç olarak anlamaya bir engel bulunmamaktadır.

Kur'an, ahsen-i takvime mazhar olarak yaratıldığını, sonra da esfel-i sâfilîne düşürüldüğü ifade etmekle[13], insandaki istidatlara sınır konulmadığına işaret etmiş olmaktadır. Ancak her insan, iradesinin hakkını vermekle mükelleftir. İrade sorumluluğu gerektirir. Çok geniş bir kabiliyet alanına sahip olan insan, yaptığı her işten sorumlu tutulmuştur[14]. Bu potansiyelle melekleri bile geride bırakmak da mümkündür, şeytanı bile utandıracak bir derekeye düşmek de mümkündür. İşte bu noktada hayır ve şer, insan iradesinde düğümlenmektedir.

---

7 Elmalılı, *Hak Dini*, V, 3196
8 Buhârî, Îmân 41
9 Buhârî, Tefsîru Sûreti Benî İsrâîl 3
10 İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, I, 185
11 Aynî, *Umdetü'l-kârî*, I, 24
12 Bkz. Coşkun, *Hz. Peygamberin İnsan Anlayışı*, 317-319
13 et-Tîn (95), 4-5
14 Mîsal olarak bkz. ez-Zilzâl (99), 7-8

2. Şahsiyet (Kişilik)

Psikolojik kavramlar arasında şahsiyet, kapsamı en geniş olan ve çok tartışılan kavramlardan birisidir. Şahsiyet bir insanın bütün ilgilerinin, tutumlarının, yeteneklerinin, konuşma tarzının, dış görünüşünün ve çevresine uyum biçiminin niteliklerini kapsayan bir kavramdır[15]. Bunun yanında "kişilik kendine has ve uyumlu bir bütündür."[16]

Şahsiyetin keyfiyeti konusunda yapılan tahlillerde kesin ve ortak bir kavram üzerinde durulmamaktadır. Bu kavram genellikle karekter, seyice, huy, mizaç ve benlik gibi kelimelerle tanımlanmak istenmiştir. Şahsiyetin, kişinin sahip bulunduğu bir şey oluğunu söyleyenler, birtakım insanların kişiliklerini arkadaş canlısı, hoş, hoşgörülü, cömert, cimri, gözüpek, zayıf, güçlü, saldırgan, derbeder, zavallı, sünepe, korkak, cesur, pasif gibi kelimelerle belirtmeye çalışırlar. Aslında bu ifadelerle anlatılmak istenen, bir insanın diğeri yanında ve toplumda nasıl davrandığına ilişkin davranış hususiyetleridir[17].

Psikologlara göre kişilik, ferdin hususî ve onu diğerlerinden ayıran davranışlarını ihtiva etmektedir. Husûsidir, çünkü şahsın sıklıkla yaptığı ya da en tipik davranışlarını temsil eder. Ayırt edicidir, çünkü bu davranışlar kişiyi başkalarından ayırır. Bununla birlikte kişilik/şahsiyet terimi, şahsı, diğer kişilerden ayıran, farklı kılan ve kişinin ilerdeki davranışlarını ilgilendiren tahminlerimizin dayanağını oluşturan, izafî olarak değişmez ve hususiyetlerini belirtir[18].

Şahsiyetin ellinin üzerinde tanımı yapılmıştır. Bu tanımların üç kategoride toplanabileceği belirtilmiştir: 1. Şahsiyet/kişilik, sosyal becerilerin toplamıdır. Bir insanın kişiliği, onun diğer insanlarla olan, çeşitli şartlarda çeşitli biçimler alan ilişkileri ve davranışlarının toplamıdır. 2. Şahsiyet/kişilik, bir insanın diğer insanlarda oluşturduğu imajdır. Başkaları üzerinde bıraktığı etkidir. 3. Bir insanın kendinde olan hususiyetleri ile

15 Silah, *Sosyal Psikoloji*, s. 230
16 Yanbastı, *Kişilik Kuramları*, s. 10
17 Silah, *Sosyal Psikoloji*, s. 230
18 Yanbastı, *Kişilik Kuramları*, s.11

çevresi arasında geliştirdiği ilişkilerin oluşturduğu davranış eğilimlerinin toplamıdır[19].

İnsanın şahsiyeti/kişiliği, mizaç ve karakter bileşeninden oluşur. Yani yaratılıştan getirdiği huy ve davranış stilleri ile bunların üzerine eklenen davranış muktesebatı neticesinde insanın kişiliği oluşur. Sağlam bir kişilik oluşması için her ferdin mizacına uygun bir karakter eğitimi alması gerekmektedir.

Özellikle mizaç ve huyların yaratılıştan geldiği ve yok edilemeyeceği dikkate alınırsa, karakter eğitimiyle insan mizacında var olan huyların yönlerinin iyiye, güzele ve doğruya kanalize edilmesi hayatî öneme sahip olmaktadır. Mizacı gereği farklı faziletlere ve zâfiyetlere yatkın olarak yaratılan insanlar tek tip olarak değerlendirilmemelidir.

Bu husus eğitimcilerin ve din adamlarının öncelikli meselelerinden biridir. Başarı veya başarısızlığın temel sebeplerinden biri bu meseledir. Mesela, çok çabuk öfkelenen kimseye öfkelenme demek, çok tesirli olmayacaktır. Çünkü insan mahiyetinde var olan bu menfî duyguyu tamamen yok etmek mümkün değildir. Ancak, böyle bir kimseye, hadislerde de işaret edildiği gibi "Allah için sevme, Allah için kızma"[20] ahlakı öğretilse, yani öfke ve kızma duygusu hayra kanalize edilse, daha tesirli olacaktır. Bunun gibi, hırslı bir insana hırsı terk et demek yerine, hayırlı işlerde muvaffak olmada hırs göstermesi telkin edilse daha etkili olabilir.

20. yüzyılda gelişen akademik psikoloji, objektif olma adına, kişilik ve karakter kavramlarını birbirinden ayırdı. Nesnel olarak ölçülebilen kişilik hususiyetlerine vurgu yaparken, karakter ve ahlâk hususiyetlerini arka plana itti. Dürüstlük, saygı, sadakat gibi karakter alışkanlıkları yerine, benlik, imaj, girişkenlik, pasiflik, içine kapalılık dışa dönüklük gibi dıştan daha bariz olan mizaç hususiyetlerini tanımlamaya ve geliştirmeye önem verdi. Akademik psikolojideki kişilik kavramı, 'kendini geliştirme, hayatta başarılı olma, daha çok tanınma ve kazanmayı nasıl sağlayabiliriz?' gibi

19 Yanbastı, *Kişilik Kuramları*, s. 11

20 Hz. Peygamber, amellerin en hayırlısının Allah için sevmek, Allah için kızmak olduğunu belirtmektedir. Bkz. Ebû Dâvûd, Sünnet 3

bencil, arzî diyebileceğimiz hedefleri gerçekleştirmede bir araç olarak görüldü. Bunu yaparken de şahsiyet kavramında mündemiç olan bir kısım erdemleri kazanmayı gerektiren karakter ve ahlâk eğitimini göz ardı etti. İşin kötüsü kişilik ile karakter birbirinin yerine kullanılan eş anlamlı kelimeler haline dönüştürüldü. Halbuki karakter hususiyetleri, kişideki ahlâkî değerleri ve fazileti tanımlarken, kişilik hususiyetleri daha çok insanın benlik ve mizaç hususiyetlerini tanımlar[21] .

3. Tip Sınıflandırmaları

İnsanlığın varoluşundan bu yana şahsiyet/kişilik üzerinde çeşitli görüş ve düşünceler ortaya konulmaktadır. Her geçen gün, davranış bilimleri konusunda yeni gelişmelere sahne olmakta buna paralel olarak da kişilik konusunda daha karmaşık ve birbirlerinden farklı görüşlerin sayısı artmaktadır[22]. Biz burada kişilik teorilerini tek tek ele alıp bütünüyle incelemek durumunda değiliz. Bu konu hem oldukça geniş ve müstakil çalışma gerektirmektedir, hem de çalışmamızın sınırlarını aşmaktadır.

Tip sınıflaması, kişiliği hususiyetlerine göre kategorilere ayırmanın eski yollarından birisidir. Burada değişik birçok hususiyet (treyt) gruplanarak tipler oluşturulmaktadır. Tip kavramı, özellik kavramından farklı olarak, davranışın hususiyetleri açısından daha bir aynılığı, benzerliği ve bir ilişkiyi açıklar[23].

İnsan üzerine araştırma yapan bilim adamları, bir insanın bir çok hususiyetlere sahip olsa da bir ya da birkaç tiple tanınabileceğini iddia etmişler ve bu konuda görüşler ortaya koymuşlardır.

Kişilikle ilgili tiplemelerde kişiliğin fizikî yönünü esas alan çalışmaların başlangıcı bir hayli eskilere dayanmaktadır. Meselâ, kişiliğin önemli bir yönünü oluşturan mizaç kavramı üzerinde duran ve mizacın beden yapısından ve kimyasından etkilenişine göre kişiliği bilimsel anlamda ilk tiplere

21 Aydın, "Karakter Eğitiminde Mizaç", s. 534 Konuyla ilgili bkz. Geçtan, *Psikanaliz ve Sonrası*, s. 199-201; Kuzgun, *Meslek Danışmanlığı*, s. 129-136
22 Eren, *Yönetim Psikolojisi*, s. 51
23 Silah, *Sosyal Psikoloji*, s. 238

ayıran Hippocretes (M.Ö. 460-377) olmuştur. Onu Yunanlı anatomist hekim Galien takip etmiş ve onun görüşlerini sistemleştirmiştir[24].

Bazı psikologlar, beden yapısı ile kişilik arasında ilişki kurmaya çalışmanın her zaman olumlu sonuçlar veremeyeceğini, beden yapısının tam olarak kişiliğin psikolojik niteliklerini yansıtamayacağını ileri sürerek konuya farklı bir yaklaşım getirmişlerdir. "Stern, James ve Rorschach'ın tipolojileri bunlar arasındadır. Fakat en meşhur olanı Jung'un içedönük ve dışadönük tipleridir"[25]

İnsanın tipolojisi hakkında görüş sahibi olan İslam düşünürleri de olmuştur. Bunların en meşhuru Mârifetnâme adlı meşhur eserin sahibi olan Erzurumlu İbrahim Hakkı'dır. Mârifetnâne aslında bir tasavvuf klasiğidir. Fakat eserin ilk bölümlerinde konumuzla ilgili bahisler yer almaktadır.

İbrahim Hakkı, eserinin ilk bölümlerinde insanı tanımaya yönelik teferruatlı malumat vermektedir. Onun insan anlayışı, çalışmamızın ilk bölümünde de işaret ettiğimiz gibi, İslam düşünürlerinin Kur'an ve sünnetten ilham alarak ortaya koydukları görüşlere paraleldir. İnsanın yaratılışı, gayesi vs. konular ele aldığı temel konular arasındadır. Batılı psikologların, insanın ledünnî/iç dünyasıyla ilgili söyledikleri şeyler objektif olmaktan uzaktır. Batılı anlayış, insanın ruhî yapısını ve manevî yönünü tahlil etmekte yetersizdir. İşte, İbrahim Hakkı, diğer Müslaman düşünürler gibi, insandaki akıl, kalb ve diğer duyguların ve latifelerin fonksiyonlarını ele alarak[26], modern bilimin henüz ulaşmadığı noktayı ihraz etmiş bulunmaktadır. Onların bu faikiyetleri elbette Kur'an ve sünnetin bu konudaki muhkem beyanlarından kaynaklanmaktadır.

Ancak İbrahim Hakkı, sözkonusu eserinde, insanın fizyonomisi/fizikî yapısı ile ahlakî yönü arasında bağlantı kurarak, diğer İslam âlimlerinde pek fazla rastlanmayan bir hususa da yer vermektedir. Meselâ, boyu uzun olanın güzel sâde dilli, boyu kısa olanın hileci, orta boylu olanın akıllı ve hoş huylu; saçı sert olanın akıllı ve atılgan, saçı yumuşak olanın

---

24 Bkz. Altınköprü, *Beden-Yüz Yapısı ve Karekter*, s. 14

25 Silah, *Sosyal Psikoloji*, s. 241

26 Bkz. İbrahim Hakkı, *Mârifetnâme*, s. 60 vd.

ebleh ve arsız, saçı sarı olanın kibirli, saçı kara olanın sabırlı olacağını vs. söyleyerek,[27] günümüzde henüz bir bilim dalı haline gelmiş olmasa da ilm-i sîmâ ile ilgili pek çok şey söylemiştir. Bu türlü bilgiler, uzun tecrübeler sonunda fark edilmiş ve ancak bu konuyu bir bütün halinde bilen ve değerlendiren kimselerin kullanabileceği ve aynı zamanda istisnası bol olan bir alanla ilgilidir. Bundan dolayı, insanı tanımada bir fikir verse bile, herkes tarafından kullanılabilecek şekilde objektif olduğu söylenemez.

Günümüz modern psikolojisinde kişilik tipleriyle ilgili farklı yaklaşımlar bulunmaktadır. Bunlar anahatlarıyla üç kısımdır. 1.Bedensel-genetik özelliklere dayalı tipler[28]. 2. Zihin fonksiyonlarına bağlı tipler. 3. Yetişme çağında yaşanan tecrübelerin oluşturduğu tipler[29].

Şunu belirtmeliyiz ki, bu tiplemelerin hiçbiri üzerinde ittifak edilen ve herkes tarafından muteber kabul edilen tiplemeler değildir. Biz burada fikir vermesi bakımından Jung, Holland ve Spranger'in tipoloji görüşlerine kısaca yer vereceğiz.

Jung'un tipoloji görüşü: Analitik Psikoloji'nin kurucusu olan Jung, kişiliğin dört ana fonksiyonunu tanımlamıştır: Düşünme, hissetme, duygu ve sezgi. Jung bu dört fonksiyonu iki davranış biçimiyle karışımlar yaparak, bir insanın şuurlu varlığına ifade tarzı oluşturmak için, sekiz ayrı seçenek oluşturmuş ve bu tercihlerden yola çıkarak sekiz ayrı insan tipi tanımlamıştır:

1. Dışadönük düşünen tip
2. İçedönük düşünen tip
3. Dışadönük hissî tip
4. İçedönük hissî tip
5. Dışadönük duyusal tip
6. İçedönük duyusal tip
7. Dışadönük sezgili tip
8. İçedönük sezgili tip

---

27 İbrahim Hakkı, *Mârifetnâme*,s. 86-87

28 Bkz. Köknel, *Kaygıdan Mutluluğa Kişilik*, s. 99-100

29 Silah, *Sosyal Psikoloji*, s. 241-243

Jung'un tipolojisi, insanların bölümlendirilemeyeceği görüşünü savunan psikiyatristlerin ağır eleştirisine uğramıştır[30]. Görüldüğü gibi Jung'un tiplemelerinde içedönüklük ve dışadönüklük olmak üzere iki davranış şekli hakimdir[31].

Jung'a göre dışadönük kişi çevresiyle olan etkileşimlerle ilgilidir, etkin görünümlüdür, insanlara kolay yaklaşır. İçedönük kişi kendi iç dünyasını çözümlemeye ve anlamaya yönelmiştir. Diğer insanlar tarafından soğuk, kapalı ve ilgisiz biri olarak tanımlanır.

Hiçbir insan kesin biçimde içedönük ya da dışadönük değildir. Her insan hem içedönük, hem dışadönüktür. Aradaki fark genel olarak kişiliğe hakim olan tutumla belirlenir. Bir insan bazı durumlarda dışadönük, bazı durumlarda ise içedönük tutumlar gösterebilir. Ne var ki, bu tutumlardan yalnızca biri hayatı boyunca kişiye hakimdir[32].

Jung'un tipoloji görüşü, tenkide maruz kalsa bile, psikoloji dünyasını derinden etkilemiştir. Günümüzde bile hâla bu yaklaşımın tesiri hakimdir. Jung'un düşünüş tarzı ve eserleri üstünde on yıl gibi uzun bir süre duran Murray'ın şu sözleri bu durumu açıklamaktadır: *"Jung'un uzun ve yeterince ispatlanmış eserinin (Psychological Types) yayınlanmasından birkaç yıl sonra herkes Jung'un terimlerinin kullanıyor ve şahsiyet psikologları, özellikle Amerika'da, bu eğilimlerden her birinin gücünü ölçebilmek maksadıyla, kağıt kalem testleri oluşturmaya gayret ediyorlardı."*[33]

Holland'ın tipoloji görüşü: Holland eğitim, ordu ve psikiyatri ile ilgili kurumlarda meslek danışmanı olarak görev yaptığı sırada edindiği tecrübelerden yola çıkarak insanların, kişilik hususiyetleri bakımından, 6 grupta toplanabileceği, yaşadıkları çevrelerin de aynı şekilde

---

30 Geçtan, *Psikanaliz ve Sonrası*, s. 199-201

31 İçedönük ve dışadönük kavramlarını ilk kez ortaya atan Jung'tur ama bütün insanları iki ayrı bölümde toplama eğilimi oldukça eskidir. Platon'a göre; hareketli, canlı, çabuk ve aceleci insanlara karşı; sakin, ağır, temkinli ve yumuşak insanlar vardır. Birincilere hakim olan cesaret, ikincilere hakim olan ise ölçülülük ve ağırbaşlılıktır. Altınköprü, *Şahsiyet Analizi*, s. 123

32 Bkz. Songar, *Psikiyatri*,s. 62-63; Geçtan, *Psikanaliz ve Sonrası*, s. 198

33 Altınköprü, *Şahsiyet Analizi*, s. 144

gruplanabileceği sonucuna varmış ve meslek danışmanlığı alanında tipoloji nazariyesi olarak da bilinen kişilik teorisini geliştirmiştir.

Holland'ın temel çıkış noktası, meslek seçiminin ve ilgilerin insan kişiliğini ifade etmesidir. Holland'ın tanımladığı kişilik tipleri şu şekildedir:

1. ***Gerçekçi tip:*** Bu insanlar el ile yapılan işleri tercih ederler. Alet ve makinaları kullanmaktan zevk alırlar. Sosyal ilişkilerden ve zihnî faaliyetlerden hoşlanmazlar, problemlerin çözümünde gerçekçi ve pratik yöntemleri seçerler.

2. ***Araştırıcı tip:*** Bu kimseler başkalarını ikna etmekten, sosyal ilişkilere girmekten, biteviye işlerle uğraşmaktan kaçınırlar. Kendilerini akademik kabiliyetlere sahip, zinnî bakımdan güçlü addederler. Başlıca ilgi alanları ilmî çalışmalardır.

3. ***Gelenekçi tip:*** Bu gruba giren insanlar verilerle ilgilenmekten ve bunları sistematik şekilde işlemekten, yani sistemli ve düzenli işlerden hoşlanırlar.

4. ***Sosyal tip:*** Bu gruptaki kişiler başkalarını bilgilendirmeye, eğitmeye, geliştirmeye, iyileştirmeye, aydınlatmaya yönelik faaliyetleri tercih ederler ve insanlar arası ilişkilerde beceri kazanmaya önem verirler. Teknik ve mekanik yönleri zayıftır.

5. ***Girişimci tip:*** Bu tipler liderlik, insan ilişkileri ve ikna kabiliyetine önem verirler. Ticaret, diplomasi ve yönetim gibi girişim gerektiren meslekleri tercih ederler.

6. ***Sanatçı tip:*** Bu tipler net, belirli ve sistemli olmayan serbest faaliyetlere yönelirler. Resim, müzik ve şairlik gibi sezgiye dayalı yeteneklerini geliştirmeye çalışırlar. Sanatçı tipler kendilerini orijinal, hissî, kural tanımaz, kendini gözlemleyen, bağımsız, kendini ifade eden, düzensiz, artistik yetenekleri olan kimseler olarak algılarlar, estetik değerlere önem verirler.

Holland'a göre insanlar belli bir genetik donanımla dünyaya gelirler. Çevre ve etkileşim sırasında ilgiler gelişir. Bu konuda ana-babalar en önemli rolü oynarlar.

Holland ilgilerin temeli olan yeteneklerin daha doğuştan ayrıştığı görüşünde değildir. Holland'a göre ilgiler çevrenin ödüllendirmesi ile zaman içinde oluşmaktadır. Belli bir alan duyulan ilgi o alanda yeteneklerin geliştirilmesine yol açacaktır. Tercih edilen etkinlikler yolu ile ilgiler, yetenekler ve değerler ayrışmaya başlayacak ve giderek belli bir kişilik tipi oluşacaktır[34].

Spranger'in tipoloji görüşü:

Spranger bir kişilik psikolojisi veya bir karakterbilim kurmak amacıyla genel kişilik tipleri oluşturmuştur. Spranger'e göre bunlar temel tiplerdir. Kendi ifadesiyle bu temel tipler gerçek hayatın fotoğrafları değil, fakat soyutlayıcı ve idealleştirici bir yönteme dayanmaktadır[35].

Spranger'e göre temel ideal kişilik tipleri şunlardır:

1. Teorik tip
2. Ekonomik tip
3. Estetik tip
4. Sosyal tip
5. Politik tip
6. Dindar tip

Bu yaklaşımların tamamı Batılı bilim adamlarına aittir. İslam Medeniyeti ile Batı Medeniyeti arasında insana bakış açısı bakımından temel yaklaşım farkları olduğu düşünülecek olursa, kişilik tiplemelerinin bizim açımızdan objektif ve bağlayıcı olmadığı anlaşılacaktır. Ancak biz çalışmamızda bu tipoloji anlayışlarından birine bağlı kalmayarak ve bütün kişilik tiplerini de kuşatıcı olduğumuz iddiasından uzak olarak, psikoloji gibi çok önemli bir bilim dalına kendi kaynaklarımızdan bilgi ve malzeme verme ve bundan sonra yapılacak çalışmalara bir ilk adım oluşturması düşüncesiyle, yukarıda yer verdiğimiz tipoloji görüşlerinden istifade ederek belli başlı kişilik tiplerini, belirgin hususiyetleriyle ele alacağız.

---

34 Kuzgun, *Meslek Danışmanlığı*, s. 128-136

35 Spranger, *İnsan Tipleri*, s. 145

İnsanlar kişilik hususiyetlerinden dolayı değil, karakter özelliklerinden ötürü sorumlu tutulurlar. Bir insanı içe dönük, dışa dönük, rasyonel tabiatlı ve hissî olmasından dolayı övemeyiz. Ama bir insanı, karakter özelliği olan dürüst/yalancı, saygılı/saygısız olmasından dolayı övebilir veya kınayabiliriz. Bir kişinin kendine güveninin yüksek olması; girişken ve başarılı olması, onun ahlâklı veya değerli insan olduğu anlamına gelmez[36].

Psikoloji'de insan tiplemeleri yapılırken bazı tiplerin problem olduğu izlenimi verilmektedir. Mesela bir kişi hakkında asosyal veya içedönük derken, zihnimizde oluşan anlam olumsuzdur. Halbuki insanlar bu yönüyle tenkit edilmemelidir. İçedönüklük bir problem olarak algılandığı için, sırf bu yüzden psikologlara götürülen çocuklar vardır. Yine sosyal olmak başarılı olmanın önşartı gibi takdim edilmektedir. Oysa bir insanın araştırmacı, bilim adamı, yazar, şair vs. olması için fazla sosyal olmaması gerekmektedir.

Bizim bu konudaki temel yaklaşımımız, insanları olduğu gibi, temel kişilik hususiyetleriyle kabul etmeli ve onları anlamaya çalışmalıyız. Hz. Peygamber'in uygulamaları buna örnektir. O, çevresinde farklı kişilik tiplerinden kimseler bulundurmuş ve kabiliyetlerine uygun şekilde değerlendirmiştir. Eğer Saadet Asrı'nı sonraki dönemler için bir prototip olarak değerlendirecek olursak, Hz. Peygamber'e en yakın kişiler olan Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali'nin kişilik hususiyetleri bakımından birbirlerinden farklıdır. Hepsinin ortak yönleri vardır. Ama hepsi aynı zamanda farklı yönlerde bir zirvedir. Bu farklılık bir zenginlik oluşturmuş ve sonraki dönemlere her konuda model teşkil edebilecek zengin bir birikimin oluşmasını sağlamıştır.

B. HZ. PEYGAMBERE GÖRE KİŞİLİK TİPLERİ

1. Araştırıcı Tip

"Araştırıcı tip" kavramı Holland tarafından kullanılan ve tanımlanan bir kişilik tipidir. Holland, fizikî, biyolojik ve sosyal olayları anlamak ve

---

36 Bkz. Aydın, *Karakter Eğitiminde Mizaç*, s. 535

kontrol etmek için onları sistematik olarak gözlemlemekten, soyut kavramlarla uğraşmaktan hoşlanan kişileri bu şekilde tanımlamıştır. Araştırıcı tiplerin, analitik düşünebilen, tenkitçi tutuma sahip, meraklı, mantıklı, çekingen, popüler olmayan, mütevazî, metotlu çalışan, pasif ve entelektüel bir kişilik profili sergiledikleri öngörülür[37].

Spranger'in "Teorik tip" olarak tanımladığı kişilik tipi, bu kişilik tipinin kendi sistemindeki karşılığı gibidir. Spranger teorik tipin zihnî faaliyetleri gelişmiş bir tip olduğunu anlattıktan sonra onun bir entelektüel olduğunu belirtir ve şöyle der: "Sadece tek bir tutkusu vardır, nesnel bilgi; tek bir arzusu vardır, bir problemi çözmek, bir meseleyi izah etmek, bir teoriyi formüle etmektir. Bu tavrı en kolay biçimde, mesleklerini kimi zaman bütün bir yaşam süresini içine alan çalışmalarla sürdüren bilim adamları arasında bulmak mümkündür."[38] Spranger, daha sonra, bu tipin ekonomik endişe taşımadığına, eleştirel tutuma sahip olduğuna, sanata karşı soğuk durduğuna, siyasi hayatta başarılı olamayacağına, analitik bir bakış açısına sahip olduğuna, meraklı ve ferdiyetçi oluşuna temas eder[39].

Jungun dışadönük ve içedönük düşünen tipleri de bu kişilik tipine benzer hususiyetlere sahiptir.

Araştırıcı tipler, zihnî potansiyelleri gelişmiş tiplerdir. Bu tip kişilerde fizikî potansiyel ve hissî potansiyel ikinci derecede kalır. Herkes dış dünyaya kendi kişilik penceresinden bakar. Zihin merkezli kişiler de dış dünyaya akıl ve mantık eksenli bakarlar. Bunun anlamı, başka kişilik tipine sahip kimseler, akıl ve mantıktan uzak bir bakış açısına sahip demek değildir. Zihin merkezli kişilerde bu özellik daha belirgindir.

Aslında bir insanı kesin hatlarla bir tip içine sokmak mümkün olmayabilir. Sadece hayatındaki belirgin çizgilerin, onun kişiliğini ele verdiği ve bazı hususiyetlerinin öne çıktığı söylenebilir.

Biz burada araştırıcı/teorik tipin belirgin hususiyetlerinden iki tanesine ve sahabeden bu hususiyetleriyle öne çıkan bazılarının kişilik yapılarını

---

37 Bkz. Kuzgun, *Meslek Danışmanlığı*, s. 132-133

38 Spranger, *İnsan Tipleri*, s. 154

39 Spranger, *İnsan Tipleri*, s. 156-173

gösteren tutum ve davranışlarıyla, Peygamberimiz'in bu kişilik tipine karşı tutumuna işaret etmeye çalışacağız. Tekrar belirtelim ki, bir sahabî birkaç kişilik tipinin hususiyetlerinden bir kısmına sahip olabilir. Zaten bizden onbeş asır önce yaşamış bir kişiyi kişilik yönüyle değerlendirmek ve bunda da tam isabet kaydetmek zordur. Bizim amacımız kişiler değil, kişilik özelliğidir. Ama elbette ki, bunu yaparken bazı kişilerin üzerinden incelememizi sürdürmemiz gerekmektedir.

Şimdi araştırıcı tipin belirgin hususiyetlerinden ikisini, diğer vasıflarla da bağlantılı olarak Hz. Peygamber'in hayatından örneklerle incelemeye çalışalım.

a. Meraklı Tavır

Bilinen bir gerçektir ki, herkeste ortak istidatlar vardır. Meselâ, ilim, merak duygusu vs. Her fertte bunlara meyiller bulunmaktadır. Bunlara meyilde de fıtrî/tabiî dereceler sözkonusudur. Yani herkes istidatların dereceleri yönüyle eşit değildir. Bu dereceler irade ile artırılabilir veya bastırılabilir. Hazreti Peygamber, bu gerçeğe şöyle temas etmektedir: "*İnsanlar madenler gibidir. Cahiliye devrinde hayırlı olanlar, dinde ilim sahibi olurlarsa, İslam devrinde de hayırlı olurlar.*"[40] Bu bakımdan bazı kimseler diğerlerine göre merak duygusu itibariyle daha ileride olabilir. Bu tavır sahibinden araştırmacı da çıkar; tersine işletilmesi durumunda, merak duygusunu insanların hususi hallerini araştırmak, yani tecessüs için kullanmasi halinde zararlı kimseler de çıkabilir[41].

Teorik bir zihin yapısına sahip araştırıcı tipin belirgin hususiyetlerinden biri merak sahibi olmaktır. "Merak ilmin hocasıdır", vecizesi de bu anlamda kullanılmıştır. Çevresindeki kişileri çok iyi tanıyan Peygamberimiz, zaman zaman dikkat çekici sorularıyla hem insan yapısında bulunan

---

40 Buhârî, Enbiya 14, Menâkıb 1; Müslim, Birr 160; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 539 Hadisin yorumu için bkz. Dölek, *Hadislerde Teşbih ve Temsiller*, 134-135

41 Müslim'in tahric ettiği bir hadiste Peygamberimiz, "*Ruhlar dizilmiş ordu gibidir. Orada birbirini tanıyan burada anlaşır, orada birbirini tanımayan burada anlaşamaz*" (Müslim, Birr 159) Bazı alimler, bu hadisten, insanların yaratılış bakımından farklı olduğunun anlatıldığını söylemişlerdir. Bkz. Nevevî, Şerhu Sahîhi Müslim, VII, 401.

merak duygusundan yararlanmış, hem de bu kişilik tipindeki sahabenin dikkatlerini çekmiştir. Böylece anlattığı şeylerin muhatapları tarafından daha iyi dinlenilmesini ve anlaşılmasını sağlamıştır. Genellikle muhatabı hazırlayıcı mahiyette olan bu sorulara herhangi bir cevap da beklemiyordu[42]. Veda hutbesini verirken sorduğu sorular bu konuya güzel bir misâl oluşturmaktadır[43].

Sahâbe içerisinde Ebû Hureyre bu tipe güzel bir örnektir. Öncelikle onun nasıl meraklı bir kişiliğe sahip olduğuna bakalım. Ebû Hureyre hadis öğrenme hususunda çok arzuluydu. Hiçbir sahâbî bu hususta ona yetişemezdi. Onun bu arzusunu zaman zaman Peygamberimiz takdir etmiştir. Bir defasında Resûlullaha, "Kıyâmet günü sizin şefaatinizden en çok nasibi olan kimdir?" diye sordu. Peygamberimiz şöyle buyurdu: " Ey Ebû Hureyre! Senin hadis hususundaki aşırı merakını bildiğim için bir başkasının bunu senden önce sormayacağını gerçekten tahmin etmiştim. Kıyâmet günü şefaatimden en çok nasibi olan, kalbinden Lâ ilâhe illallah diyen kimsedir."[44]

Übey b. Ka'b, onun ilim merakına işaret ederek şöyle der: "Ebû Hureyre Hz. Peygamber'e hiç kimsenin sormaya cesaret edemediği şeyleri sorardı."[45]

İşte bu arzu sebebiyledir ki, Ebû Hureyre 5374 hadis rivâyet ederek "En çok hadis rivâyet eden sahâbî" ünvanını almıştır[46]. Daha hayattayken kendisine çok hadis rivâyet ettiğini söyleyenlere: *"Muhâcir*

---

42 Sorunun Hz. Peygamber'in tebliğinde bir metot olarak kullanılmış olmasıyla ilgili bkz. Canan, *Peygamberimizin Tebliğ Metotları*, II, 14-21

43 Hz. Peygamber Veda hutbesinde şöyle sormuştur: "Bugün hangi gündür? Râvî der ki: Hepimiz, içinde bulunduğumuz günün ismini değiştirecek diye düşünerek susmayı tercih ettik. Hz. Peygamber: "Kurban günü değil mi?" buyurdu. Ve Hz. Peygamber başka sorular sordu. En son, "Bulunduğunuz yer neresidir?" diye sordu. Dinleyenler, Hz. Peygamber'in oranın ismini değiştireceğini zannederler. Fakat O devam eder: "Haram bölgesi değil mi?" Dinleyenlerin "Evet"i üzerine Resûlullah söylemek istediğini söyler: "Bilesiniz ki, hayatlarınız, mallarınız, şerefleriniz birbirinize karşı tıpkı şu haram gününüz, şu haram ayınız ve şu haram beldeniz gibi haramdır" Bkz. Buhârî, Hac 132, İlim 9; Müslim, Kasâme 29

44 Buhârî, Rikâk 51

45 İbn Hacer, *İsâbe*, s. 1572

46 Bkz. İbnu's-Salâh, *Ulûmü'l-hadîs*, s. 295; Ahmed Naîm, *Tecrid-i Sarih Mukaddimesi*, s. 25

kardeşlerimiz çarşı pazarda alış verişle, ensar kardeşlerimiz de mallarıyla meşgulken, şu Ebû Hureyre karın tokluğuna Resûlullah'la beraber olmuş ve onların görmediğini görmüş ve hıfzetmediklerini hıfzetmiştir."[47] İbn Ömer'in Ebû Hureyre'ye hitaben, "Resûlullah'ın sohbetine en fazla devam edenimiz,onun hadislerini en iyi ezberleyenimiz sensin" demesi[48], bu gerçeği vurgulamaktadır. Aşere-i mübeşşereden Talha b. Ubeydullah onu bu yönünü takdirle karşılamış, kendilerinin işle meşgul oldukları için Hz. Peygamber'in yanına ancak sabah akşam vakitleri gelebildiklerini, Ebû Hureyre'nin ise her zaman Resûl-i Ekrem ile beraber bulunduğunu, onların duymadığı şeyleri Ebû Hureyre'nin Allahı'ın elçisinden bizzat işittiği konusunda hiçbir şüpheye düşmediklerini belirtmiştir[49].

Merfû bir rivâyette "ilmin kabı" olarak nitelendirilen Ebû Hureyre[50] Hz. Peygamber'e unutkanlıktan şikayet ettiğini şöyle anlatıyor: Ey Allah'ın Rasûlü! Senden çok güzel şeyle işitiyorum, fakat ezberimde tutamıyorum!" Hz. Peygamber: Ridânı aç! diye emrettiler. Ben de açtım. Eliyle bir şey avuçlayıp içine koydu. Sonra, 'Topla onu' dedi. Ben de topladım. Artık bundan sonra Resûlullah'tan duyduğum hiçbir şeyi unutmadım[51].

Ebû Hureyre gecenin üçte birinde uyur, üçte birinde ibadet eder, üçte birinde de hadis müzakere ederdi[52]. Ebû Hureyre'nin uyguladığı bu yöntem, gerçekten çok dikkat çekici ve orijinaldir. Günümüzde, modern eğitim-öğretim metotlarında da üzerinde durulan ve tavsiye edilen metotlardan biridir. Gündüz okulda eğitim-öğretim gören öğrencilere, akşam evlerinde yapmaları için ödevler verilmekte ve akşam ders çalışma programının bir kısmının günlük derslerin tekrarına ayrılması tavsiye edilmektedir. Fakat Ebû Hureyre'nin metodu günümüzdeki uygulamalara göre daha orijinaldir. İbadetle ilmî çalışmayı birlikte götüren Ebû Hureyre, gündüz öğrendiği hadislerin müzakeresi için geceyi, yani insanların

47 Buhârî, İlim 42; Müslim, Fezâilu's-sahâbe 159
48 Tirmizî, Menâkıb 47
49 Tirmizî, Menâkıb 47
50 Hâkim, *Müstedrek*, III, 509
51 Buhârî, İlim 42; Müslim, Fezâilu's-sahâbe 159; Tirmizî, Menâkıb 47
52 Dârimî, Mukaddime 27

uykuda olduğu saatleri seçmektedir. Gecenin sükuneti, dış faktörlerin insanı rahatsız etmeyişi[53], kişinin dikkatini yoğunlaştırmasına ve daha verimli çalışmasına vesile olmaktadır. İşte, onun binlerce hadisi ezberlemesinde uyguladığı bu ilmî metodun büyük katkısı vardır.

Ebû Hureyre ilim uğrunda pek çok zorluklara katlanmıştır. Ondaki ilim merakı ve iştiyakı dünyaya meyletmeden sıkıntılı bir yolu seçmesine vesile olmuştur. Kendisi bu sıkıntılarından birini şöyle anlatır: "Resûlullah'ın minberi ile Hz. Âişe'nin odası arasında saralı gibi bayılma nöbetleri geçirince etrafına birikenler "bu adam delirmiş olmalı" diyorlardı. Ama ben deli değildim. Açlıktan bu hale gelmiştim."[54]

Buraya kadar yer verdiğimiz rivâyetler bile Ebû Hureyre'nin kişiliğini anlamamız için yeterlidir. Ebû Hureyre meraklı bir kişiliğe sahiptir. İlim öğrenme merakı onu pek çok meşakkati göğüslemesini sağlamıştır. Güçlü bir hafızaya sahiptir. Zihnî melekesi gelişmiştir. Mütevazî bir kimsedir. Analitik bir zihin yapısına sahiptir. Münekkit bir bakış açısına sahiptir. Metotlu bir çalışma sistemi vardır. Dış dünyayla, soysal hayatla fazla ilgilenmez. Bu açıdan pasif bir görünüm arzetmektedir. Hz. Peygamber'in çok iyi tanıdığı ve keşfettiği bu insan, açlıktan dolayı baygınlık geçirince deli zannedilmesinden anlıyoruz ki, pek tanınmamaktadır.

Ebû Hureyre bu kişilik hususiyetleriyle ideal bir bilim adamı profili çizmektedir. Nitekim zaman onu haklı çıkarmış ve Ebû Hureyre hadis ilminde zirveye ulaşmıştır.

Bizim burada dikkat çekmek istediğimiz husus, ilk dönem itibariyle sahâbe tarafından pek tanınmayan Ebû Hureyre'nin Peygamberimiz tarafından hemen keşfedilmesi ve ona yakından ilgi göstermesidir. Peygamberimiz onunla hususi olarak ilgilenmiştir. Gecesinin bir kısmını da hafızasındaki hadisleri tekrar etmeye ayırarak[55] metotlu bir çalışma

---

53 Kur'ân-ı Kerîm, Müzzemmil Sûresi'nde gecenin bu yönüne işaret etmiştir: *"Muhakkak ki geceleyin kalkıp ibadet etmek daha tesirlidir ve Kur'an okuyuş bakımından daha düzgün, daha sağlam bir tilavet sağlar. Halbuki gündüz seni meşgul edecek yığınla iş vardır."* el-Müzzemmil (73), 6-7

54 İbn Hacer, *İsâbe*, s. 1573

55 Bkz. İbn Hacer, *İsâbe*, s. 1575; Kettânî, *Terâtib*, II, 486

sistemine sahip olan Ebû Hureyre, bir gün mescidde: *"Allah'ım, bana hiç unutmayacağım bir ilim nasib eyle"* diye dua ederken Allah Rasûlü duymuş ve *"Âmîn"* demiştir[56]. Ayrıca diğer Suffe ashabıyla birlikte onun da maddi ihtiyaçlarını temin etmiştir[57]. Suffe talebeleri arasında onun daima farklı bir yeri olmuştur. Onun şu sözleri de Hz. Peygamber'le hususi bir yakınlığının oluştuğunu göstermektedir: "Resûlullah'tan iki kap dolusu bilgi aldım. Bunların birini açıkladım, eğer diğerini açığa vursaydım şu gırtlağım kesilirdi."[58]

Hayber fethi sırasında Müslüman olan Ebû Hureyre Peygamberimizle 3-4 yıl kadar birlikte olmuştur. Halbuki Peygamberimizle daha uzun yıllar beraber olan pek çok sahâbe vardır. Fakat bu kadar sahâbe arasında Ebû Hureyre'nin Peygamberimize yakınlığının hiç yadırganmaması da herhalde Hz. Peygamberin hususî teveccühüyle izah edilebilir. Hz. Peygamber'in ona *"Ebû Hirr"* diye hitap etmesi de[59] hususî bir ilgi göstergesi sayılabilir. İlim uğrunda ortaya koyuduğu gayreti ona diğer sahâbîlere tekaddüm kazandırmıştır.

Görüldüğü gibi Hz. Peygamber çevresindekilerin kişiliklerini hemen tanıyor ve ona göre muamele ediyordu. Ebû Hureyre'nin araştırmacı bir kişiliği vardı. Ondan iyi bir ilim adamı olurdu. Bunu hemen fark eden Peygamberimiz Ebû Hureyre'nin bu yönde yetişmesini sağlamıştır. O'nun asgari şartlarda da olsa temel ihtiyaçlarını karşılayarak ilim öğrenme faaliyetinin de kesintiye uğramamasını temin etmiştir. Böylece, bir ilim adamının nasıl yetiştirilmesi gerektiğini de bizzat göstermiştir.

Kendisini ilmî faaliyetlere yoğunlaştıran Ebû Hureyre, Hz. Peygamber döneminde müstakil bir vazifeye atanmamış olsa da, kısmen Hayber fethine ve daha sonra yapılan gazvelerin hepsine katıldı. Umretü'l-kazâ'da Resûlullah'ın kurbanlıklarını Mekke'ye götürmekle vazifeli olanlar arasında

56 Hâkim, *Müstedrek*, III, 508
57 Buhârî, Rikâk 17
58 Buhârî, İlim 42
59 İbn Hacer, *İsâbe*, s. 1570

yer aldı[60]. Ayrıca Hz. Peygamber'in, düşmanlara karşı oluşturduğu bazı özel timlerde de görev almıştır[61].

Doğrudan Ebû Hureyre'nin kişilik yapısıyla ilgili olmasa da, hadis ilmindeki yeri ve önemi açısından bir konuya işaret etmek istiyoruz. Ebû Hureyre, özellikle Sprenger, Goldziher ve Ceatini gibi şarkiyatçılar ve onların fikirlerini benimseyen Ebû Reyye gibi çağdaş müellifler tarafından çok hadis rivâyet etmesi sebebiyle tenkide uğramıştır. Onu, Hz.Peygamber'e karşı yalan uydurmakla, yani yalan hadis rivâyet etmekle itham etmişlerdir. Fakat, Hz. Peygamber'le ilgili her şeyi öğrenme istağine sahip, kendisini bu işe adayan ve oldukça güçlü bir hafıza sahibi olan Ebû Hureyre'yle ilgili yukarıda yer verdiğimiz bilgiler bile bu iddiaların ne kadar yersiz, yanlış, iftira içerikli ve maksatlı olduğunu göstermeye yeteceğini düşünüyoruz[62].

Son olarak şu hususu da belirtmek isteriz. Ebû Hureyre'nin çok rivâyette bulunması erken dönemlerde de tartışılmış bir meseledir. Ebû Hureyre, Resûlullah'tan bizzat duymadığı bazı hadisleri onları duyanlardan öğrenmiş ve ezberlemiştir. Böylece Hz. Ebû Bekir, Ömer, Fazl b. Abbas, Übey b. Kâ'b, Üsâme b. Zeyd ve Hz. Âişe gibi sahâbîlerin rivâyetlerine de sahip olmuştur. Sahâbîlerin bu şekilde hadis rivâyet etmesinin yalancılık olmadığını, dolayısıyla bunun tedlisle bir ilgisi bulunmadığını, görüşlerine Mahmud Ebû Reyye'nin çokça başvurduğu İbn Kuteybe de söylemektedir[63].

b. Tenkidî ve Mantıklı Tavır

Zihnî melekeleri gelişmiş araştırıcı tipin hususiyetlerinden biri de tenkidî bakış açısına sahip olmasıdır. Tenkit kabiliyeti, aklî melekenin gelişmişliğini gösterir. Eleştiri, ancak iyi bir muhakeme ve analitik bir

60 Kandemir, "Ebû Hureyre", *DİA*, X, 161

61 Ebû Dâvûd, Cihâd 112; Tirmizî, Siyer 20

62 Konuyla ilgili iddia, tartışma ve cevaplar için bkz. Kandemir, "Ebû Hureyre" *DİA*, X, 160-167; Accâc, *es-Sünne Kable't-tedvîn*, s. 446-457

63 Kandemir, "Ebû Hureyre", *DİA*, X, 166 Ayrıca bkz. İbn Kuteybe, *Te'vîlu Muhtelifi'l-Hadîs*, 113

bakış açısıyla yapılabilir. Şunu da belirtelim ki, bizim burada eleştiriden maksadımız önüne gelen her şeyi tenkit etmek değildir. Biz, derin bir zeka ve feraset sahibi olan muhakkik ve müdakkik kişilerin ilmî tenkitlerini kastediyoruz.

Sahâbe içerisinde eleştirel bakış sahiplerinin en güzel misallerinden biri Hz. Âişe'dir. Hz. Âişe ilmi, firâseti ve zekasıyla, Peygamberimizin diğer eşleri ve bütün sahâbe hanımları arasında seçkin bir yere sahiptir. Hz. Ebû Bekir gibi İslâm'ın ilk günlerinden itibaren Peygamberimize yakın olan bir kimsenin kızı olması da ona ayrıca avantaj sağlamaktadır. Hz. Âişe, her ne kadar bi'setin 4 veya 5. yılında doğmuş olsa da[64] çocukluk yıllarında Hz. Ebû Bekir'in birikiminden istifade etmiş ve İslâm'ın ilk dönemlerine kısmen şahit olmuştur. Hz. Peygamber'in bu ailenin evine gelip gitmesinin Hz. Âişe'nin şuuraltı beslenmesi dönemine müspet katkısı olduğu da gözardı edilmemelidir. Daha önce kişiliğin oluşmasında doğuştan gelen mizaç özelliklerinin yanında çevre ve aile faktörüne de işaret etmiştik. Hz. Âişe bu bakımdan çok avantajlı durumdaydı.

Görüldüğü gibi Hz. Peygamer Hz. Âişe'yi çocukluğundan itibaren çok iyi tanıyordu. Zaten onunla izdivacının gündeme gelmesi ve nişanlanmaları da Hz. Âişe altı yaşındayken olmuştur[65]. Fakat düğün dokuz yaşında iken yapılmıştır[66]. Aslında bu mesele daha erken gündeme gelmiş ve fakat Hz. Peygamber meseleyi açmamıştır. İbn Sa'd'in nakline göre Hz. Hatice'nin vefat ettiği hüzün yılında Cebrâil, Resûlullah'a gelerek onu teselli etmiş ve Hz. Âişe'nin sûretini göstererek, "Ey Allah'ın Resûlü! Hatice'ye mukabil bu kız senin hüzün ve yalnızlığını bir nebze giderip, sana hanım olacaktır" demiştir[67]. Nitekim Hz. Âişe, Peygamberimizin diğer eşlerinde bulunmayıp da kendisinde bulunan hususiyetleri sayarken bir meleğin elinde resmiyle gelip Peygamberimize göstermesini sayarken bu hususa işaret etmiştir[68].

64 İbn Hacer, *İsâbe*, s. 1726
65 Hâdisenin teferruatı için bkz. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, VI, 210-211
66 Buhârî, Nikah 71
67 İbn Sa'd, *Tabakât*, VIII, 63
68 İbn Hacer, *İsâbe*, s. 1727

Hz. Âişe'deki ilim öğrenme meyil ve şevkini bilen Peygamberimiz ona hususî ilgi göstermiş ve kendisini yetiştirmesine zemin hazırlamıştır. Bu maksatla Hz. Âişe'ye daha yakın olmuş ve onunla daha fazla zaman geçirmiştir. Daha hususî beraberlikleri olmuştur. Meselâ Hz. Âişe ile iki kez yarış yapmış, bir defasında Hz. Âişe, başka zaman yapılan diğer yarışta da Peygamberimiz kazanmıştır[69]. Habeşliler mızraklarıyla mescide gelip oynadıkları zaman Hz. Peygamber Hz. Âişe'yi omuzuna yaslandırıp seyrettirmiştir[70]. Hz. Âişe'nin bu dönemlerde zaman zaman çocuklarla oyun oynamasını[71] da göz önüne alıp Hz. Peygamber'in ilgilenmesini genç olmasına da vermek mümkün olmakla birlikte, Hz. Âişe'nin kendi ifadesiyle Hz. Peygamber'le diğer hanımlarından farklı olarak aynı kaptan yıkanmaları, Peyamberimizin onun odasında iken önünde yatıyor olmasına rağmen kalkıp namaz kılması, beraber teheccüd kılmaları, onun odasında vahiy gelmesi, Cebrâil'i at üzerinde Dıhye'nin sûretinde görmesi, Hz. Peyamber'in onun odasında vefat etmesi ve onun odasına defnedilmesi[72] de onunla olan hususî münasebetîni göstermektedir. Hz. Peygamber en çok kimi sevdiği sorulunca "Âişe" diye cevap vermiş, onun cennetteki eşlerinden biri olacağını bildirmiş ve senedi bakımından zayıf bir hadiste *"Dininizin yarısını şu Hümeyra'dan alın"*[73] ve "*Dininizin üçte birini Âişe'nin evinden alın"*[74] buyurarak ümmeti nezdinde de onu nazara vermiştir.

Hz. Âişe'nin oldukça genç bir yaşta iken bile nasıl tenkitçi, nâfiz, mantıklı ve tahlilci bir zekaya sahip olduğunu göstermesi bakımından şu rivâyete yer vermek istiyoruz: Resûlullah Tebük veya Hayber seferinden dönüyordu. Evin ön kısmında bir örtü vardı. Esen rüzgar örtüyü kaldırmış, arkasında Hz. Âişe'nin çocukluğundan kalan oyuncaklar meydana çıkmıştı. Bu sebeple aralarında şöyle bir konuşma geçti:

---

69 Ebû Dâvûd, Cihâd 61; İbn Mâce, Nikâh 50; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, VI, 264

70 Buhârî, Salât 69, İydeyn 25

71 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, VI, 166

72 İbn Sa'd, *Tabakât*, VIII, 64; İbn Hacer, *İsâbe*, s. 1727

73 İbn Kesîr, *Bidâye*, VIII, 100; Aclûnî, *Keşfu'l-hafâ*, I, 449 Aclûnî hadisin zayıf olduğunu belirtmektedir.

74 Aclûnî, *Keşfu'l-hafâ*, I, 449-450 Aclûnî hadisin sened yönünde zayıf olduğunu, ancak manasının sahih olduğunu belirtmektedir.

– Ey Âişe, bunlar da ne?"

"Kızlarım"

Fakat aralarında iki kanatlı bir de at bulunuyordu. Resûlullah onu kastederek,

– Peki aralarındaki şu nedir?"

"Bir at"

"Ya üzerindeki?"

"Kanatları"

"Kanatlı at olur mu?"

"Duymadın mı, Hz. Süleyman'ın kanatlı atı vardı."

Resûlullah bu cevap üzerine azı dişleri görünecek şekilde güldü[75]. Bu aynı zamanda Hz. Aîşe'nin zekasına ve kültürüne işaret eden bir cevaptı.

Hz. Âişe ilim ve zekasıyla temayüz etmiş ve Resûlullah'ın vefatından sonra her konuda müracaat kaynağı olmuştur. Ebû Mûsâ onun bu yönünü ifade için şöyle der: "Biz Peygamberin ashabı, bir hadis üzerinde müşkilata uğradığımızda (anlamakta zorluk çektiğimizde) Hz. Âişe'ye sorar ve onu muhakkak o hadis hakkında bilgi sahibi olarak bulurduk" [76]

Hz. Âişe 2210 hadis rivâyet ederek en çok rivâyette bulunan sahâbîler arasında yer almış[77] ve ashaptan en çok fetva veren yedi kişi arasında sayılmıştır[78]. Zührî, *"Eğer Hz. Âişe'nin ilmi bir tarafa konulsa, Hz. Peygamber'in diğer bütün eşlerinin ilimleri diğer tarafa konulsa Hz. Âişe'nin ilmi fazla gelir"* demiştir[79].

Hz. Âişe müdakkik bir zihin yapısına sahipti. Aklına takılan meseleleri Peygamberimize sormaya çalışırdı. Meselâ, Kur'ân'dan "*Rablerine döneceklerinden ötürü yaptıklarını kalpleri titreyerek yaparlar*"[80] âyetini okuduktan sonra düşünmüş, Resûlullah'a müracaat etmiş ve şöyle

75 Ebû Dâvûd, Edeb 54
76 Tirmizî, Menâkıb 63
77 Ahmed Naîm, *Tecrid-i Sarih Mukaddimesi*, s. 25
78 Kettânî, *Terâtib*, II, 487
79 İbn Hacer, *İsâbe*, s. 1727
80 el-Müminûn (23), 60

demişti: *"Yâ Rasûlellah! Bundan murad hayırsızlık ettiği veya zina işlediği veya içki içtiği için Allah'tan korkanlar mıdır?"* Resûlullah şöyle cevap vermiştir: *"Hayır, Ebû Bekir'in kızı! Hayır, Sıddık'ın kızı! Bundan murad, kabul edilmemesinden korkarak namaz kılan, oruç tutan ve sadaka verenlerdir"*[81]

Yine kendisi naklediyor: Ebu'l-Kuays'ın kardeşi Eflah, örtünmeyi emreden ayet indikten sonra yanıma girmek için izin istedi. Ben: "Allah'a yemin olsun, Resûlullah'dan izin istemedikçe ben ona izin vermeyeceğim! Çünkü onun kardeşi Ebu'l-Kuays beni emziren kimse değildir, beni Ebu'l-Kuays'ın hanımı emzirdi!" dedim. Derken Resûlullah girdiler. "Ey Allah'ın Resûlü dedim, Ebu'l-Kuays'ın kardeşi Eflah yanıma girmek için izin istedi. Ben sizden sormadıkça izin vermekten imtina ettim" dedim. Resûlullah: "*Amcana izin vermekten seni alıkoyan sebep ne?*" buyurdular. Ben: Ey Allah'ın Rasûlü! dedim. Beni emziren erkek değil. Beni onun hanımı emzirdi, dedim. Resûlullah yine*: "Sen onun girmesine izin ver. Zira o senin amcandır, Allah iyiliğini versin"* buyurdular[82].

Hz. Âişe'nin ilmî/araştırıcı yönünü oluşturan eleştirel kişiliğini ele veren önemli bir yönü de onun pek çok konuda sahabeye yönelttiği eleştirilerdir. Hatta onun yönü meşhur olmuş ve Zerkeşî bu konuda, Hz. Âişe'nin sahâbenin hatalı bulduğu kanaat ve rivayetlerini tashih ettiği görüşlerini ihtiva eden *el-İcâbe li îrâdi mastedrekethu Âişe alâ's-sahâbe* adıyla bir eser yazmış ve bu kitap *Hz. Âişe'nin Sahâbeye Yönelttiği Eleştiriler* adıyla dilimize kazandırılmıştır[83]. Onun eleştirel bakış açısına örnek olarak şu rivâyete yer vermek istiyoruz: Hz. Âişe, Medine vaizi İbn Ebi's-Sâib'e: "Şu üç hususta ya bana söz verirsin, ya da seninle bozuşuruz" deyince o: "Ey müminlerin annesi nedir onlar? Ben sana söz veririm." dedi. Bunun üzerine Hz. Âişe şöyle dedi:

---

81 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, VI, 159

82 Buhârî, Humus 4, Nikah 20; Müslim, Rada 2; Tirmizî, Rada 1; Ebû Dâvûd, Nikah 7; Nesâî, Nikah 49.

83 Bkz. Zerkeşî, *Hz. Âişe'nin Sahâbeye Yönelttiği Eleştiriler* (Trc. Bünyamin Erul), Ankara 2000.

Secî'li (kafiyeli) dua etmekten sakın, çünkü ben Resûlullah ve ashabının bunu yaptıklarını görmedim. 2. İnsanlara her Cuma bir defa vaaz et. Israrlıysan iki defa, daha da ısrar edersen üç defa vaaz et ki, insanlar bu Kitab'a karşı bıkkınlık duymasınlar. 3. İnsanlar herhangi bir hususu konuşuyorlarken, gelip onların konuşmalarını kestiğini görmeyeyim, onları kendi hallerine bırak. Şayet onlar, seni buna teşvik ederler ve emrederlerse, onlara o zaman konuşuver!"[84]

Görüldüğü gibi Hz. Âişe tahlilî-tenkidî ve mantıklı bir kişilik profili sergilemiştir. Bunlar araştırıcı tipte bulunması gereken hususiyetlerdir.

Nazarî/zihnî yönü güçlü olan kimselerin pratik yönlerinin zayıf olacağı öngörülür. Çünkü, genellikle bir insan her yönden mükemmel olamaz. Hz. Âişe'nin de nazarî yönünün gelişmiş olmasına mukabil pratik/el becerisi isteyen işlerde fazla mahâretli olmadığı görülmektedir. Hz. Âişe ev ve mutfak işlerinde Peygamberimizin diğer eşleri kadar mâhir değildi. Bu yönünün diğer hanımların gerisinde kalması zaman zaman onları kıskanmasına sebep olmuştur. Bununla ilgili ilginç bir rivâyeti bizzat Hz. Âişe anlatıyor: Safiyye (ra) gibi güzel yemek yapanı görmedim. (Bir defasında) Resulullah (sav) benim odamda iken, Safiyye ona yemek yapıp [göndermişti]. Çok şiddetli bir kıskançlık hissettim. Öyle ki beni bir titreme sardı. (Gidip) kabını kırdım, sonra da pişman oldum ve: "Ey Allah'ın Resulü" dedim, "yaptığım bu hareketin keffareti nedir?" "Tabağa aynıyla tabak, yemeğe misliyle yemek" buyurdular[85]. Hadisin Ebû Dâvûd'da geçen bir vechinde hadisenin Efendimizin hangi eşleri arasında geçtiği tasrih edilmeden biraz daha teferruat verilmektedir. Bu vak'ayı da Enes şöyle anlatıyor: Resûlullah, zevcelerinden birinin yanında idi. Diğer bir hanımı da, bir tabakta yemek göndirmişti. Oda sahibesi, Resûlullah'ın eline vurarak tabağı düşürüp kırdı. Resûlullah iki parçayı çatıp dökülen yemekleri içine topladı ve: "Annenize kıskançlık geldi, haydi buyrun yiyin." dedi." Hz.

84 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, VI, 217
85 Ebû Dâvûd, Büyû 91; Nesâî, İşretü'n-nisâ 4

Âişe vâlidemiz de kırılan tabağın yerine sağlamını vermiştir[86]. Bunların iki farklı hadise olma ihtimali daha kuvvetli gözükse de[87], Hz. Peygamber'in üslubu aynıdır.

Bu rivâyetten yola çıkarak Hz. Âişe'nin el becerilerinin zihnî potansiyeline paralel gelişmemiş olduğu söylenebilir. Ama bir kadın olmasına rağmen, mantıkî yönü hemen galebe çalmış ve bir anlık hatasını telafi etmenin yolunu araştırmıştır. Hz. Peygamber, olayı, tepki vermeden ve kızmadan sakin bir şekilde karşılamış ve verdiği cevapta yapıcı bir üslup kullanmıştır. Yani cevap ve tavır mantıklı bir insana karşı sergilenmesi gereken bir tutumdur. Bu tavırda hissî üsluba yer verilmemesi dikkat çekicidir.

Hz. Âişe Peygamberimize yakınlığından dolayı İslam'ın aile hayatına ait pek çok hükmü ve pratik uygulamalarıyla ilgili bilgiler onun kanalıyla gelmiştir. Aslında Peygamberimizin çok eşle evlenmesinin arkasında İslam'ın öğrenilip anlatılmasına yönelik tebliğ düşüncesi yer almaktadır[88]. Hz. Peygamber bundan dolayı Hz. Âişe'yi hususi olarak yetiştirmiş ve ümmetine miras olarak bırakmıştır. Hz. Âişe de bu konuda kendinden bekleneni hakkıyla yerine getirmiştir. Hz. Peygamber ilmin sadece erkeklere mahsus olmaması gerektiğini, istidatlı olan kızların da ilimde önemli yere gelebileceğini/gelmesi gerektiğini bizzat kendileri göstermiştir. Yine o, içinde ilim öğrenilen ve bir mektep gibi çalışan bir yuvanın da ilk ve en güzel örneğini ortaya koymuştur.

---

86 Ebû Dâvûd, Büyû 91

87 Canan, *Aile İçi Eğitim*, s. 214

88 Konumuzla ilgili M. Hamidullah'ın dikkat çekici bir değerlendirmesi şöyledir: Peygamberimiz Aişe ile evlendiği sırada İslâm'ın ufukları çok karanlıktı ve Resûlullah cemaatinin geleceğiyle, her zamankinden fazla ilgileniyordu. Cins-i latif nezdinde İslâm kunanlarını açıklayacak zeki ve şevkli bir kadına ihtiyaç vardı. Hz. Aişe bütün bu vasıfları haizdi. Çok genç olsa da Hz. Peygamber'in takdirini kazanmıştı. Üstelik küçük yaşta bulunmasına rağmen, kocası Resûlullah'ın kendisinde görmek isteyeceği her çeşit meziyet ve vasıfları alıp benimsemeye elverişli bir manevi yapıdaydı. Kısacası, Hz. Peygamber'in bütün beklentileri Hz. Âişe'de fazlasıyla gerçekleşti. O, İslâm'ın en büyük fıkıhçılarından biri olarak bilinir, ayrıca, onun çok incelmiş bir edebiyat zevki vardı. Dokuz yıl esnasında Hz. Peygamber'in en çok içli dışlı olduğu kimse oldu ve Hz. Peygamber'in hayatı ile ilgili çok miktarda hadis onun sayesinde bize ulaşmıştır. (Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II, 678-679)

2. Sofu tip

Tasavvuf, İslâm'ın ruhî hayatı olup, sûfî ve mutasavvıfların Allah'a ulaşma yollarına verilen isimdir. Bizim burada üzerinde durmak istediğimiz husus konumuzla ilgili yönüdür. Bilindiği gibi herkesin dinî tutumu farklıdır. Bazı kimseler sadece beş vakit namaz kılmayı yeterli görürken, hatta bunu yaparken bile zorlanırken, bazı kimseler de ibadete düşkün bir tavır sergilemekte ve pek çok nafile ibadeti yapmaya çalışmaktadır. Bazı kimseler dünyaya fazla meylederken, bazı kimseler de dünyaya hiç değer vermemektedir.

Biz sofu tip derken, tasavvuf mesleğine intisap etmiş kişileri değil de, ibadete düşkün ve dünyaya değer vermeyen kişileri kastediyoruz. Bu tipin iki belirgin yönü olan zühd ve ibadet konusundaki tavırlarını değerlendireceğiz. Aslında, bu iki tavrı birbirinden ayırmak zordur. Bunlar iç içe geçmiş iki vasıf gibidir. Ama yine de belli ölçüde bir ayrıma gitmek mümkündür.

Bizim için önemli olan kişiler değil, kişiliklerdir. Çünkü bir kişi değişik zamanlarda farklı tavırlar sergileyebilir. Bu durum ise, bir insanı değerlendirirken zorlanmamıza neden olmaktadır. Tavır ve tutumlar üzerinden yorum yapmak ise daha objektif ve geniş alanlı uygulama imkanı veren yorumlar ve değerlendirmeler yapmamızı mümkün kılmaktadır.

a. Zâhid Tavır

Zühd, dünyevî hazları terk edip, nefsin isteklerine karşı koyma manasında anlaşılmaktadır. Aslında bu şekildeki bir zühd anlayışını İslam teşvik etmiştir. Kur'ân-ı Kerîm'de, *"Bilin ki dünya hayatı ancak bir oyun, eğlence, bir süs, aranızda bir övünme ve daha çok mal ve evlât sahibi olma isteğinden ibarettir. Tıpkı bir yağmur gibidir ki, bitirdiği ziraatçilerin hoşuna gider. Sonra kurur da sen onun sapsarı olduğunu görürsün; sonra da çer çöp olur. Ahirette ise çetin bir azap vardır. Yine orada Allah'ın mağfireti ve rızası vardır. Dünya hayatı aldatıcı bir geçimlikten*

başka bir şey değildir."[89] buyrularak dünyanın değersiz oluşu, dünyaya aldanmamak gerektiği ve asıl hayatın ahiret hayatı olduğu hatırlatılarak zühd teşvik edilir.

Peygamberimiz de dünyanın cazibesine karşı uyarılarda bulunmuş ve zühde teşvik etmiştir. Konuyla ilgili şu hadisleri misal olarak zikredebiliriz: *"Benden sonra size dünya nimetlerinin ve zinetlerinin açılmasından ve onlara gönlünüzü kaptırmanızdan korkuyorum"*[90] *"Dünya tatlıdır ve manzarası hoştur. Şüphesiz ki Allah dünyanın idaresini size verecek ve nasıl davranacağınıza, ne gibi işler yapacağınıza bakacaktır. O halde dünyadan sakının ve kadınlardan korunun."*[91] *"Ahirete göre dünya, sizden birinizin parmağını denize daldırmasına benzer. O kişi parmağının ne kadarcık bir su ile döndüğüne baksın."*[92] *"Eğer Uhud dağı kadar altınım olsa, borç ödemek için sakladığım dışında, ondan yanımda bir miktar bulunduğu halde üzerimden üç gece bile geçmemesi beni sevindirir."*[93] *"Altın, gümüş, kumaş ve abaya kul olanlar helâk oldular. Eğer onlara istedikleri verilirse hoşnut olur, verilmezse hoşnut olmazlar."*[94] *"Dünya ve dünyalıklardan yüz çevir, Allah seni sevsin; halkın elinde olandan yüz çevir, insanlar seni sevsin."*[95] *"Uyanık olunuz! Şüphesiz dünya değersizdir. Dünyada olan mülk de kıymetsizdir. Ancak Allah'ın zikri ve O'na yaklaştıran şeylerle, öğretici ve öğrenci olmak müstesnadır."*[96] *"Çiftlik ve akar edinerek dünyaya rağbet etmeyiniz."*[97] *"Bir koyun sürüsünün içine salıverilmiş iki aç kurdun o sürüye verdiği zarar, mala ve mevkiye düşkün bir adamın dinine verdiği zarardan daha büyük değildir."*[98]

---

89 Hadîd, 20. Konuyla ilgili benzer ayetler için bkz. Yûnus (15), 24; Kehf, 45-46; Âl-i İmrân, 14; Fâtır, 5; Tekâsur, 1-5

90 Buhârî, Zekât 47, Cihâd 37; Müslim, Zekât 121-123. Ayrıca bkz. Nesâî, Zekât 81; İbn Mâce, Fiten 18

91 Müslim, Zikr 99

92 Müslim, Cennet 55

93 Buhârî, Temennî 2, İsti'zân 30, Rikak 14; Müslim, Zekât 31; İbn Mâce, Zühd 8

94 Buhârî, Rikak 10

95 İbn Mâce, Zühd 1

96 Tirmizî, Zühd 14;İbn Mâce, Zühd 3

97 Tirmizî, Zühd 20; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 377, 426, 443

98 Tirmizî, Zühd 43

Hz. Peygamber bu ve benzeri hadislerinde sürekli dünyanın değersizliğine karşı uyarılarda bulunmuş ve dünyanın ve dünyevi imkanların insan için en önemli şeyler sayılmamasını istemiştir. *"Dünyaya rağbet"*i, mal, mülk ve makam gibi dünyevi şeylerin hayatta en büyük değer ve biricik gaye olarak algılanması olarak anlamak mümkündür. Yani İslam, dünyayı çalışıp kazanmayı değil, kalben dünyaya bağlanmayı yasaklamıştır. Bunun da ölçüsü herhalde, kazanılıp elde edilen şeylere aşırı sevinmeme, kaybedilen şeylere de gereğinden fazla üzülmemedir.

Hz. Peygamber asla çalışıp kazanmanın karşısında olmamıştır. O çalışmayı teşvik etmiştir. *"İyi kimsenin elinde iyiye kullanılan mal ne iyidir"*[99] buyurarak hayır yolunda kullanılan bir zenginliği teşvik etmiştir. O, *her şeyi unutturan fakirlik ile insanı azdıran zenginlik* karşısında uyanık olmayı tavsiye etmiştir[100].

Hz. Peygamber'in zühdle ilgili sözlerinin, öncelikle dünyaya meyli olan kişilerle ilgili olduğunu düşünüyoruz. Bu hadislerin, bu tipteki kişiler için bir karakter eğitimi niteliği taşıdığını söylemek mümkündür. Bu yaklaşım bize, hadisleri değerlendirmede bütüncül bir yaklaşıma sahip olmamıza imkan vermektedir.

Sahâbe içerisinde dünyevi lezzetleri tamamen terk etmek isteyen kimseler çıkmıştır. Hz. Peygamber, İslam'ın ruhbanlaştırılması da demek olan böyle bir anlayışa müsaade etmemiş ve dengeli bir zühd anlayışı tavsiyesinde bulunmuştur.

Peygamberimiz bir gün sahâbeye kıyametten bahsetmişti. Sahâbe çok duygulanmış ve ağlamışlardı. Sonra aralarında on kişi Osman b. Maz'ûn'un evinde toplandılar. Onların içinde Ebû Bekir ve Ali b. Ebû Tâlib de vardı. Yaptıkları istişâre neticesinde, bundan böyle dünyadan el etek çekmeye, kendilerini hadım ettirmek suretiyle erkeklik duygularından kesilmeye, gündüzleri oruçlu, geceleri de yatakta yatmaksızın uyanık ve ibadetle geçirmeye, et ve et ürünleri yememeye, kadınlara yakın olmamaya, güzel koku sürmemeye, yeryüzünde dolaşmamaya karar verdiler.

---

99 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV, 197, 202

100 Tirmizî, Zühd 3

Bu haber Peygamber Efendimiz'e ulaşınca, kalkıp Osman b. Maz'ûn'un evine geldi, fakat kendisini evde bulamadı. Hanımına Osman ve arkadaşlarının kendisine gelmeleri için haber bıraktı. Sonra onlar da Peygamber Efendimiz'in yanına geldiler. Efendimiz, karar aldıkları hususları kendilerine sayarak:

– *"Bu konularda ittifak etmişsiniz öyle mi?"* dedi. Onlar:

– Evet ya Resûlallâh! Bizim bunlarda hayırdan başka bir gayemiz, arzu ve isteğimiz yoktur, dediler. Bunun üzerine Efendimiz:

– *"Şüphesiz ki ben bunlarla emrolunmuş değilim. Elbette sizin üzerinizde nefislerinizin hakkı vardır. Bazen oruç tutun, bazen tutmayın. Gece hem ibadet edin hem uyuyun. Ben hem ibadet ederim hem de uyurum. Oruç tuttuğum günler de olur, tutmadığım günler de. Et ve et ürünlerinden yediğim gibi hanımlarımla da beraber olurum. Kim benim sünnetimden yüz çevirirse benden değildir."* Sonra sahâbeyi toplayıp bir konuşma yaptı ve şunları söyledi:

"Birtakım kimselere ne oluyor ki, hanımlarla evlenmeyi, yeme içmeyi, güzel koku sürmeyi, uyumayı ve meşrû sayılan dünya zevklerini kendilerine haram kılıyorlar. Şüphesiz ki ben, size keşiş ve ruhban olmanızı emretmiyorum. Benim dinimde et yemeyi terk etmek, kadınlardan uzaklaşmak bulunmadığı gibi, dünyadan el etek çekip manastırlara sığınmak da yoktur. Ümmetimin seyahatı oruç, ruhbanlıkları ise cihaddır. Allah'a ibadet ediniz, O'na hiçbir şeyi ortak koşmayınız, hac ve umre yapınız, namazlarınızı kılınız, zekâtınızı veriniz, ramazan orucunuzu tutunuz. Dosdoğru olunuz ki, başkaları da öyle olsun. Sizden önceki ümmetler, aşırılıkları yüzünden helâk oldular. Dini kendilerine zorlaştırdılar, Allah da onlara zorlaştırdı. Bugün kilise ve manastırlarda bulunanlar, onların artıklarıdır."[101]

Görüldüğü gibi Hz. Peygamber, zühd adına aşırı davranışlara müsaade etmemiştir. Bu konuda da dengeli bir hayat anlayışı teklif etmiştir. İbn Abbas, yukarıda yer verdiğimiz hadiste geçen, kendilerini dünya nimetlerinden mahrum etme kararı alan sahâbe hakkında şu âyetin nâzil

---

101 Ali el-Kârî, *Mirkât*, I, 182-183. Benzeri rivâyetler için bkz. Buhârî, Nikâh 1; Müslim, Nikah 5; Neseî, Nikah 4; Dârimî, Nikâh 3; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 158, III, 241

olduğunu nakletmektedir:[102] *"Ey iman edenler! Allah'ın size helal kıldığı temiz şeyleri haram saymayın. Ve aşırı da gitmeyin. Çünkü Allah aşırı gidenleri sevmez. Allah'ın size verdiği rızıklardan helal ve temiz olarak yeyin ve inandığınız Allah'tan korkun.*[103]

Kur'ân-ı Kerim bu âyetle zühd konusunda ölçü getirmiştir. Allah helal ve temiz şeyleri rızık olarak yaratmıştır. Kulluk, bu nimetlerden ölçülü bir şekilde istifade edip şükretmeyi gerektirir. Helale haram demek yasak olduğu gibi, helal şekilde kazanılan nimetlere de hakiki ihtiyaçtan çok hırs ve düşkünlük ile atılıp israf etmek ve yalnız şehvetler peşinde dolaşmak da yasaktır. Olması gereken, gerek nefsin ve gerek başkasının hakkını gözeterek ölçülü ve iktisad ile hareket etmektir. Çünkü Allah aşırı gidenleri sevmez, bu muhakkaktır. Helali haram saymak bir aşırılık olduğu gibi, helal nimetleri de aşırı ve ölçüsüz, yani israf ölçsünde tüketmek de aşırılıktır. Ne Allah'ın nimetlerini beğenmemek, onlardan kaçınmak gibi nankörlük, ne de bu dünya nimetlerini son gaye zannedip Allah'tan ve ahiretten gaflet ederek hırsın ve şehvetin esiri olmak yasaktır. Olması gereken, her nimeti ölçülü ve dengeli kullanmaktır[104].

Hz. Peygamber zühd adına fıtrata aykırı bütün talepleri reddetmiştir. Sa'd b. Ebû Vakkas, Hz. Peygamber'in Osman b. Maz'un'un hadım olma isteğini reddettiğini belirterek, eğer izin verseydi kendilerinin de hadım olacaklarını söylemektedir[105]. Sa'd b. Ebû Vakkas'ın sözünden de anlaşıldığı gibi sahabe içerisinde dünyevî lezzetleri tamamen terk edip kendilerini ibadete vermeyi düşünen pek çok kimse vardı. Rivâyete göre yukarıda yer verdiğimiz hadiste, Osman b. Maz'un'un evinde toplanan sahabîler, Ebû Bekir, Ömer b. Hattab, Ali b. Ebû Tâlib, Abdullah b. Mes'ud, Ebû Zer, Sâlim Mevlâ Ebû Huzeyfe, Mikdâd, Selmân, Abdullah b. Amr ve Ma'kıl b. Mukarrin'dir[106].

---

[102] İbn Kesîr, *Tefsîr,* I, 541
[103] el-Mâide (5), 87-88
[104] Bkz. Elmalılı, *Hak Dini,* III, 1799; İbn Kesîr, *Tefsîr,* I, 541-542
[105] Buhârî, Nikah 8
[106] İbn Hacer, *Fethu'l-bârî,* X, 131

Burada ismi geçen sahabîlerin hepsi zâhidane bir hayat yaşamışlardır. Ancak zühd denince akla ilk gelen sahâbîlerin başında Osman b. Maz'un gelir. Osman b. Maz'un hicretin 2. yılında vefat ettiğine göre[107], yukarıdaki toplanma hadisesi hicretin ilk iki yılı içinde olmuştur. Demek ki, zühdle ilgili İslam'ın temel yaklaşımları henüz tam netleşmemiş durumdadır. Hz. Peygamber'in uyarılarından sonra bu sahâbiler dengeli bir zühd hayatı yaşamışlardır. Belki, yukarıda ismi geçenlerden sadece Ebu Zer'i farklı değerlendirmek mümkündür. Onun dışında zühdle ilgili dikkat çeken bâriz bir tavır sergileyen olmamıştır.

Burada dikkat çekmemiz gereken husus, Hz. Peygamber'in ruhbanlar gibi yaşamaya müsaade etmemiş olmasıdır. Hz. Âişe'den rivâyet edildiğine göre, bir gün Osman b. Maz'un'un hanımı üstü başı dağınık bir şekilde Hz. Âişe'nin yanına gelir. Hz. Âişe'nin gördüğü durumu sorması üzerine de, kocasının gündüzleri oruç tuttuğunu, geceleri namaz kıldığını söyler. Hz. Peygamber bu durumu öğrenince Osman'a şöyle der: *"Ey Osman! Ruhbanlık bize farz kılınmadı. Ben sana örnek değil miyim? Allah'a yemin olsun ki sizin Allah'tan en çok korkanınız ve onun helal ve haram sınırlarına en fazla riayet edeniniz benim."*[108]

Yine Hz. Âişe'nin rivâyetine göre, Resulullah (sav) Osman İbnu Maz'ûn'u çağırtarak "Sen sünnetimi beğenmiyor musun?" diye sordu. "Hayır, ey Allah'ın Resulü dedi, kasem olsun hayır! Aksine, aradığım şey senin sünnetindir!" Resulullah (sav) bunun üzerine şöyle buyurdu: "Bil ki, ben, hem uyurum, hem namaz kılarım; oruç da tutarım, kadınlarla evlenirim de. Ey Osman, Allah'tan kork, zira ehlinin senin üzerinde hakkı var, misafirin senin üzerinde hakkı var, nefsinin senin üzerinde hakkı var. Öyle ise bazan oruç tut, bazan ye. Namaz da kil, uykunu da al."[109]

Zâhid tavrın özünde dünyaya değer vermeme olduğu için, bu tip kimseler çok cömert olabilmektedir. Cömertlik her ne kadar büyük bir fazilet ise de, Hz. Peygamber bu konuda da dengeli olmayı tavsiye etmiştir.

---

107 İbn Hacer, *İsâbe*, s. 892
108 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, VI, 226
109 Ebû Dâvûd, Salât 317

Sa'd b. Ebû Vakkâs Vedâ Haccı yılında Mekke'de hasta olmuştu. Hz. Peygamber de kendisini ziyarete gelmişti. Sa'd Hz. Peygamber'e:

– Yâ Resûlallah! Gördüğün gibi çok rahatsızım. Ben zengin bir adamım. Bir kızımdan başka mirasçım yok da yok. Malımın üçte ikisini sadaka olarak dağıtayım mı? diye sordu.

Hz. Peygamber: "Hayır" dedi.

– Yarısını dağıtayım mı? diye sordu.

Hz. Peygamber: "Hayır" dedi.

– Ya üçte birine ne buyurursun, yâ Resûlallah? diye sorunca Hz. Peygamber: "Üçte birini dağıt! Hatta o bile çok. Mirasçılarını zengin bırakman, onları muhtaç bırakıp da halka avuç açtırmaktan hayırılıdır. Allah rızasını düşünerek yaptığın harcamalar, hatta yemek yerken eşinin ağzına verdiğin lokmalara varıncaya kadar hepsinin mükafatını alacaksın" buyurdu[110].

Bu hadisten Hz. Peygamberin, zahid tavrın tezahürlerinden olan cömertlik konusunda ölçülü olmayı tavsiye ettiğini görmekteyiz. Hayır yollarının çokluğuna da işaret eden Peygamberimiz, kişinin, birinci dereceden yakınları varken malının tamamını vasiyet etmesinin uygun olmadığını belirtmektedir.

"Sadakanın iyisi ihtiyaç fazlası maldan verilendir"[111] buyuran Hz. Peygamer, tövbesini tamamlamak maksadıyla bütün malını tasadduk ettiğini bildiren Kâ'b b. Mâlik'i: *"Ey Kâ'b! Malının bir kısmını kendin için alıkoy. Böylesi senin için daha hayırlıdır!"*[112] diye uyarmış ve onun bütün malını dağıtmasına izin vermemiştir.

Hz. Peygamber iyilik etmekte gözetilmesi gereken sırayı da şöyle açıklamıştır: *"Harcamaya nefsinden başla. Artanı çoluk-çocuğuna sarf*

110 Buhârî, Cenâiz 36, Vesâyâ 2, Nefekât 1, Merdâ 16, Daavât 43, Ferâiz 6; Müslim, Vasıyyet 5; Ebû Dâvûd, Ferâiz 3; Tirmizî, Vesâyâ 1; Nesâî, Vesâyâ 3; İbn Mâce, Vesâyâ 5

111 Buhârî, Zekat 18, Vesâyâ 9, Nafakât 2; Müslim, Zekat 95; Ebû Dâvûd, Zekat 39; Nesâî, Zekat 53, 60

112 Buhârî, Megâzî 79; Müslim, Tevbe (9) 53

eyle. Ailenden bir şey artarsa, bunu da akraba ve yakınlarına harca. Bunlardan arta kalanı da sağındaki solundaki konu-komşuya ver!"[113]

İslam zühdü ve cömertliği teşvik etmiştir. Ancak, kendilerine karşı sorumlu olduğumuz aile ve yakınlarımızı ihmal ederek yapılan cömertlik ve sergilenen zahid tavırlar dinimizin tavsiyeleriyle uyuşmamaktadır. Hiç kimse, ailesini, çocuklarını ve bakmakla yükümlü olduğu yakınlarını ihmal etme hakkına sahip değildir. Cömertlik adına malını ve parasını tasadduk eden bir kimse, yakınlarını ihmal ettiği için onların haklarına riayet etmemiş olur ve sorumlu sayılır.

Son olarak zühdün mahiyetiyle ilgili bazı âyet ve hadislere işaret ederek konumuzu tamamlamak istiyoruz.

Peygamberimiz zühdü şöyle tarif etmektedir: "Dünyada zahidlik, helal olanı haram etmek veya malı ziyan etmekle olmaz. Gerçek zahidlik, Allah'ın elinde olana, kendi elinde olandan daha çok güvenmen ve bir müsibete düştüğün zaman getireceği sevabı sebebiyle, onun devamına rağbet göstermendir."[114]

Hz. Peygamber'in zühdle ilgili bir tavsiyesi de şöyledir: "Dünyaya rağbet gösterme ki Allah seni sevsin. İnsanların elindeki şeylere göz dikme ki, insanlar seni sevsin."[115]

Kuşeyrî'nin belirttiğine göre, Süfyân-ı Sevrî gibi büyük mutasavvıflar zühdü; âdî şeyler yiyip, basit elbiseler giymekten ziyade, Hakk rızasına göre programlanmış ve tûl-i emellere kapalı kalabilmiş bir kalbin ameli olarak görmüşlerdir[116].

Kur'ân-ı Kerîm'deki *"(Allah bunu) elinizden çıkana üzülmeyesiniz ve Allah'ın size verdiği nimetlerle şımarmayasınız diye açıklamaktadır. Çünkü Allah, kendini beğenip böbürlenen kimseleri sevmez."*[117] âyeti de zühdü hatırlatır mahiyettedir.

---

[113] Nesâî, Zekat 60, Büyû 84
[114] Tirmizî, Zühd 29; İbn Mâce, Zühd 1
[115] İbn Mâce, Zühd 1
[116] Kuşeyrî, *Risâle*, s. 115
[117] el-Hadîd (57), 23

Gerçek zühdü, Allah'a çok iyi kulluk yapmanın yanı sıra dünya adına elde edilen şeylerden fazla sevinç duymama ve kaybedilen şeylerden ötürü de çok üzülmeme şeklinde anlayabiliriz. Böyle bir anlayış, çalışmaya ve dünya nimetlerinden yararlanmaya engel olmayıp, dünyayı kalben terk etmenin ünvanı olmaktadır.

b. Âbid Tavır

Sofu tiplerin belirgin hususiyetlerinden biri de ibadete düşkün olmalarıdır. İnsanların kişilik yapıları ibadet konusundaki tavırlarına da aksetmektedir. Bazı kimseler ancak farz ibadetleri yapmakla yetinirken bazıları da daha fazla ibadet etmenin yollarını araştırabilmektedir.

İbadet etmemek ve ibadetlerde zaaf göstermek insan için bir eksikliktir. Bunun tam tersi bir davır olan, dünyevî bütün meşgalelerden uzaklaşıp bütün zamanını ibadetle geçirmek de dinin hoş görmediği ve aşırılık saydığı bir durumdur.

Hz. Peygamber (s.a.v) her konuda olduğu gibi, ibadet hususunda da dengeli bir tavır oluşturmaya çalışmıştır. Peygamberimiz genel bir prensip olarak ibadetlerde orta yolu tavsiye etmektedir: *"Din kolaylıktır. Dini aşmak isteyen kimse, ona yenik düşer. O halde, orta yolu tutunuz, en iyiyi yapmaya çalışınız, o zaman size müjdeler olsun; günün başlangıcından, sonundan ve bir miktar da geceden faydalanınız."*[118]

Buhârî'nin bir başka rivâyeti de şöyledir: *"Orta yolu tutunuz, amellerinizi mükemmelleştirmeye ve Allah'a yakın olmaya gayret ediniz. Sabahleyin, öğle ile akşam arası çalışınız. Bir parça da geceden faydalanınız. Aman acelesiz gidin, telaşsız gidin ki, menzilinize, varacağınız hedefe ulaşasınız."*[119]

Allah Teâlâ, "*Allah sizin için kolaylık ister, zorluk istemez*"[120] *"O sizi seçti ve dinde size bir güçlük yüklemedi."*[121] gibi âyetlerinde dinin

[118] Buhârî, Îmân 29; Nesâî, Îmân 28
[119] Buhârî, Rikâk 18
[120] el-Bakara (2), 185
[121] el-Hac (22), 78

zorluk üzerine değil, kolaylık üzerine bina edildiğini beyan etmektedir. Dini zorlaştırmak, ibadet ve taatte haddi aşmak, müsamahasız davranmak daha iyi dindarlık değil, kendi nefsine eziyet etmek, başkalarını da dinden nefret ettirmektir. Çünkü bir insan ne kadar çok ibadet etse, salih ameller işlese, dini aşamaz ve Allah'ı da usandıramaz. Dinde hem azîmet, hem de ruhsat vardır. Azîmet yolunu tutan da, ruhsatı seçen de dindardır. Her iki durumda da haddi aşmamak, ifrat ve tefrite düşmemek en doğru davranıştır[122]. Peygamber Efendimiz, *"Allah azîmeti sevdiği gibi, ruhsat yolunu tutanı da sever"*[123] buyurur.

Ashabının kişilik yapılarını çok iyi tanıyan Peygamberimiz, ibadet konusunda da muhatabına göre farklı muamelede bulunmuştur.

Talha b. Ubeydullah'ın şöyle dediği nakledilmiştir: "Saçı darmadağın fakir olduğu belli olan Necidli bir kimse Hz. Peygamber (s.a.s.)'in huzuruna geldi. Uzaktan sesini zorla işitebiliyorduk. Hattâ ne söylediği anlaşılmıyordu. Meğer İslâm'ın ne olduğunu soruyormuş. Adamın sorusuna karşılık veren Rasûlüllah (s.a.s.) "Bir gün bir gece içinde beş vakit namaz" buyurdu. Adamcağız: "Üzerimde bu namazlardan başkası olacak mı?" diye sordu. Hz. Peygamber: "Hayır, ama tatavvuda bulunursan o ayrı" dedi, sonra Rasulullah (s.a.s.): "Bir de Ramazan orucu" buyurdu. Adamcağız: "Bundan başka yapacağım bir şey var mı?" diye sordu. O da: "Hayır, ama tatavvuda bulunursan ayrı" cevabını verdi. Hadisin ravisi Hz. Talha (r.a) der ki: Rasûlüllah (s.a.s.), o adama zekâtı da anlattı. Adam bunun dışında ödemesi gereken bir şeyin olup olmadığını sordu. Rasulûllah (s.a.s.): "Hayır, ama tatavvuda bulunursan o senin bileceğin şeydir" dedi. Bunun üzerine Necidli adam "Yemin ederim ki bundan ne fazla ne de eksik birşey yapmam" diyerek ayrılıp gitti. Onun bu sözü üzerine Rasûlüllah (s.a.s.): "Eğer doğru söylüyorsa kurtuluşa erdi" buyurdu[124]. Necidli şahsın sadece farzları yapmasını yeterli bulan Peygamberimiz, konumu itibariyle kendisine yakın olan kimseleri de daha fazla

---

122 Kandemir, Çakan, Küçük, *Riyâzu's-Sâlihîn*, I, 504

123 Suyûtî, *Câmiu's-sağîr*, I, 286

124 Buhârî, İmân 34

ibadete teşvik etmiştir. Abdullah b. Ömer'e: *"Ey Abdullah! Filan kimse gibi olma, çünkü o gece ibadetine devam ederken, sonra geceleri ibadet etmeyi terk etti."*[125] buyurması buna örnektir.

Farz ibadetleri yapmak herkesin vazifesidir. Bunlardan taviz vermek mümkün değildir. Farzların ötesindeki nafile ibadetleri ise, herkes kendi kapasitesine göre yapabilir. *"Allah katında amellerin en sevimlisi,az da olsa devamlı olanıdır"*[126] buyuran Peygamberimiz, herkesin ibadet konusunda götürebileceği kadar mükellefiyetin altına girmesine işaret etmektedir. Kendisi sabahlara kadar ibadet ederken[127], hiç kimseden aynısını yapmasını istememiştir[128]. O, her konuda olduğu gibi kullukta da zirvedir. Onun dışında bir kimsenin, O'nun ölçüsünde ve uzun soluklu bir kulluk ortaya koyması mümkün değildir.

Demek ki, nafile ibadette makbul olan kişinin kapasitesine uygun olan ve bir ömür boyu rahatlıkla yapabileceği miktar olmalıdır. Zira Hz. Peygamber fıtratı zorlayan ve sürekli yapılması zor olacak şekilde ibadet yapmaya çalışan bazı sahabîleri uyarmıştır. Onlara dengeli bir ibadet hayatı teklifinde bulunmuştur. İnsanın yaratılış gayesi kulluk olmakla birlikte, nefis ve aile gibi sorumluluk alanına giren varlıkların olduğuna işaret etmiştir. Şimdi konuyla ilgili dikkat çekici iki misal vermek istiyoruz:

Nebî *sallallahu aleyhi ve selem*, Selmân ile Ebu'd-Derdâ'yı kardeş yapmıştı. Bu sebeple Selmân, Ebu'd-Derdâ'yı ziyaret ederdi. Bir ziyaret esnasında onun hanımı Ümmü'd-Derdâ'yı oldukça eskimiş elbiseler içinde gördü. Ona: Bu halin ne? diye sorunca, kadın:

– Kardeşin Ebu'd-Derdâ dünya malı ve zevklerine önem vermez, dedi. O esnada Ebu'd-Derdâ eve geldi ve hazırlattığı yemeği Selmân'a ikram edip:

– Buyurun, yemeğinizi yiyin, ben oruçluyum, dedi. Selmân:

---

125 Buhârî, Teheccüd 19; Müslim, Sıyâm 185

126 Buhârî, Rikâk 18; Müslim, Salâtü'l-müsâfirîn 218

127 Bkz. Buhârî, Teheccüd 9; Müslim, Salâtü'l-musâfirîn 204; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 385

128 Bkz. Müslim, Salâtü'l-müsâfirîn 215

-Sen yemedikçe ben de yemem, diye karşılık verdi. Bunun üzerine Ebu'd-Derdâ sofraya oturup yemek yedi. Gece olunce Ebu'd-Derdâ teheccüd namazı kılmaya hazırlandı. Selmân ona:

– Uyu dedi. Ebu'd-Derdâ uyudu, bir müddet sonra tekrar kalkmaya davrandı. Selmân yine:

– Uyu, diyerek onu kaldırmadı. Gecenin sonlarına doğru Selmân:

– Şimdi kalk, dedi ve her ikisi birlikte namaz kıldılar. Sonra Selmân, Ebu'd-Derdâ'ay şöyle dedi:

– Senin üzerinde Rabbinin hakkı vardır, nefsinin hakkı vardır, ailenin hakkı vardır. Hak sahiplerinin her birine haklarını ver.

Sonra Ebu'd-Derdâ, Peygamberimiz'e gidip olup biteni anlattı. Nebî *sallallahu aleyhi ve selem:* "Selmân doğru söylemiş" buyurdu[129].

Görüldüğü gibi Hz. Peygamber bir kimsenin ailesiyle ilgilenmeyi bırakıp kendini tamamen ibadete vermesini hoş karşılamamıştır. Nitekim bir rivâyette geçtiği üzere, Hz. Peygamber (sav)'ın zevce-i paklerinin hane-i saadetlerine bir gurup erkek gelerek Resulullah (sav)'ın (evdeki) ibadetinden sordular. Kendilerine sordukları husus açıklanınca sanki bunu az bularak: "Resulullah (sav) kim, biz kimiz? Allah O'nun geçmiş ve gelecek bütün günahlarını affetmiştir (bu sebeple O'na az ibadet de yeter) dediler, içlerinden biri: "Ben artık hayatım boyunca her gece namaz kılacağım" dedi. İkincisi: "Ben de hayatımca hep oruç tutacağım, hiç bir gün terketmeyeceğim" dedi. Üçüncüsü de: "Kadınları ebediyen terkedip, onlara hiç temas etmeyeceğim" dedi. (Bilahare durumdan haberdar olan) Hz. Peygamber (sav) onları bularak: "Sizler böyle böyle söylemişsiniz. Halbuki Allah'a yemin olsun Allah'tan en çok korkanınız ve yasaklarından en ziyade kaçınanınız benim. Fakat buna rağmen, bazan oruç tutar, bazan yerim; namaz kılarım, uyurum da; kadınlarla beraber de olurum (Benim sünnetim budur), kim sünnetimi beğenmezse benden değildir"[130] buyurarak dengeli bir hayat yaşamanın gerekliliğine işaret etmiştir.

---

[129] Buhârî, Savm 51, Edeb 86

[130] Buhârî, Nikah 1; Müslim, Nikah 5; Nesai, Nikah 4

Bu hususun günümüze bakan yönüyle de üzerinde durulmasında fayda vardır. Günümüzde bilhassa iş hayatında bazı kimseler nafile ibadetlerini yapmak için işlerini aksatabilmekte, hatta ibadeti işten kaytarmak için bir araç olarak kullanabilmektedirler. Birinci kısım ibadet düşüncelerinde samimi olabilir; ama ikincilerin ibadeti suistimal eden kimseler olduğu açıktır.

Mesela bazı iş yerlerinde Cuma namazı için izin verilmektedir. Bunu fırsat bilen bazı kimseler, Cuma'ya gidiyoruz diyerek iş yerinden izin almakta ama camiye gitmeyerek veya izin vaktini ölçüsüzce taşırarak bu zamanı başka yerlerde geçirmektedir. Yani işverenin ibadet hususundaki anlayışı suistimal edilebilmektedir.

Birinci kısımda yer alan ve ibadetleri hususunda samimi olan kimselerin de dikkat etmeleri gereken durumlar vardır. Çalışan bir kişi işverenin izni olmasa da farz olan ibadetini yapabilir ve yapmalıdır da. Bunu yaparken sadece farzı eda edecek kadar ve asgarî seviyede zamanı kullanmaya dikkat etmelidir. Kanaatimizce farzların dışındaki ibadetler işverenin rızası alınarak yapılmalıdır. Yani bir insan ibadet yapacağım diye izinsiz namaz kılsa, farz olan kısmı yapabilir. Ama sünnetler için şayet işverenden izin almamışsa, işe ayırması gereken zamanı haksız yere kullanmış olur ve Allah katında mes'ul sayılır. Şu halde, bir işverenin işinde çalışan kimseler ibadetlerini yaparken bile en hızlı şekilde hareket etmeli ve asla suistimal sayılabilecek hareket ve davranışlara girmemelidir. Ayrıca işvereninden izin almayı da ihmal etmemelidir.

3. Girişimci Tip

Girişimci tipler, dışadönük bir kişilik yapısına sahip olan kimselerdir. Bu tipler; girişken, konuşmayı seven, atak, enerjik, tartışmacı, ikna kabiliyeti yüksek, hırslı ve başkalarına hükmetmeyi seven kişilerdir. Genel olarak bu kişiler ilmî ve akademik çalışmaları sevmezler. Liderlik, kişiler arası iletişim ve ikna yeteneklerini geliştirmeye önem verirler. Girişimci

kimseler, satıcılık, diplomasi, yönetim gibi teşebbüs gerektiren meslekleri tercih ederler[131].

İnsanları kabiliyetlerine göre değerlendiren Hz. Peygamber, diplomasi ve yönetim gibi alanlarda bu tipteki kimseleri istihdam etmiştir.
Biz burada girişimci tipin belirgin hususiyetlerinden olan diplomasi ve yönetimle ilgili Hz. Peygamber'in uygulamalarından örnekler vermek istiyoruz.

a. Diplomat Tavır

Bir ilişkiler sanatı olarak tanımlayabileceğimiz diplomasi, uluslar arası ilişkiler açısından çok önemlidir. Diplomatlar nazik, yumuşak ve karşısındakini kırmadan ikna etmeyi becerebilen kişilerdir.

Bir diplomat, ülkesini temsil eden kimsedir. Bundan dolayı temsil ettiği ülkeyi temsil kabiliyeti bir diplomatta bulunması gereken vasıfların başında gelmektedir. Yine ülkesinin haklarını müdafa etmesi, yüksek ikna becerisiyle gerekli görüşmeleri etkili bir şekilde yapabilmesi ve ülkesi adına ilişkileri geliştirmesi de bir diplomattan beklenen hususlardır.

Peygamberimiz (s.a.s.) döneminde bir dışişleri bakanlığı ve buna bağlı birimler oluşmuş değildi. Dolayısıyla yetişmiş diplomatların bulunması bahis mevzuu değildir. Resûlullah (s.a.s.) ortaya çıkan durum ve şartlara göre en muktedir ve ehil kimseleri bu alanda istihdam ediyordu[132].

Biz burada Hz. Peygamber'in diplomatik münasebetlerinden ziyade, O'nun *işi ehline verme* prensibiyle hareket ederek *işe göre adam* seçmesi hususundaki başarısını göstermek için, diplomatik kabiliyeti olan sahâbileri nasıl istihdam ettiğine işaret etmek istiyoruz.

İslam tarihindeki diplomasi gerektiren ilk hadise, Habeşistan hicretidir. Henüz bir İslam devleti teşekkül etmediği için diplomatik yönden pek

131 Yıldız, *Meslek Danışmanlığı*, s. 134
132 Bkz. Hamîdullah, *İslam Peygamberi*, II, 1018

inceleme gereği duyulmamış olmasına rağmen[133], Habeşistan'a yapılan hicret, Müslümanların başka bir ülkeyle olan ilk temaslarıdır.

Mekkelilerin Müslümanlara yönelik işkence ve sindirme faaliyetleri artık dayanılmaz hale gelince Hz. Peygamber ashabına, yanında bulunanlara zulüm yapılmayan bir kralın bulunduğu Habeşistan'a hicret etmeyi tavsiye etti. Bunun üzerine 83 kişilik bir kafile gruplar halinde ve gizlice Câfer b. Ebû Tâlib'in öncülüğünde Habeşistan'a hicret etti[134].

Bu haber Kureyş'e ulaşınca, Kureyşliler de Habeşistan'a Amr b. Âs ile Abdullah b. Ebû Rabîa'yı gönderdiler. Necâşi ve Necâşi'nin adamları için de hediyeler verdiler. Kureyş'in heyeti Habeşistan'a varınca önce saray mensupları ve din adamları ile temas kurarak onlara hediyelerini vermiş ve şu sözleri söylemişti: "Memleketimizin bir takım kısa görüşlü adamları yeni bir din uydurdular. Bunlar, sizin memleketinize sığınmış bulunuyorlar. Biz, bu kimselerin bize geri verilmesi için Necâşi ile görüşeceğiz. Siz de tekliflerimizin kabûlü hususunda bize yardımcı olunuz."

Daha sonra Kureyş heyeti, Necâşi'yle görüşerek, "suçluların(!)" kendilerine teslim edilmesini istemişler ve saray erkanı da bu ricayı desteklemişlerdi. Fakat Necâşi bu teklifi kabul etmeyerek önce Müslümanlarla görüşmek istedi. Müslümanları huzuruna davet eden Necâşi şu soruyu sordu: "Sizin, Hıristiyanlıkla ve putpereslikle bağdaşmayan dininiz nedir? Müslümanları temsil etmek üzere Câfer b. Ebû Tâlib söz aldı. Câfer'in söyleyeceği her söz Müslümanların kaderiyle yakından ilgiliydi. Bundan dolayı Câfer ne eksik ne fazla, ağyarını cami efradını mani bir şekilde konuşmalıydı. Câfer hükümdara şu cevabı verdi:

---

133 Hamîdullah, Hz. Peygamber'in Habeşistan'a hicret eden Müslümanlara Necâşi'ye verilmek üzere verdiği tavsiye mektubunun diplomatik önemi haiz bulunmadığını belirtir. Bkz. Hamîdullah, *İslam Peygamberi*, II, 1017

134 İbn Hişâm, *Sîre*,, I-II, 201-206 Habeşistan'a iki defa hicret yapılmıştır. İlk hicrette az sayıda sahabe yer almıştır. Onların Habeşistan'da güzel bir ortam bulmaları üzerine ikinci bir hicret daha yapılmıştır. Câfer b. Ebû Talib ikinci kafilenin başkanı olmuştur. Kureyş'liler ikinci hicretten sonra Habeşistan'a elçi göndermişlerdir. Hicret eden sahabenin sayısı hakkında da farklı rivayetler vardır. Biz bu konuda teferruata girmeden İbn Hişâm'ın verdiği 83 sayısını vermeyi yeterli bulduk. Zira konunun bu yönü bizi fazla ilgilendirmemektedir. Konuyla ilgili ayrıca bkz. İbn Sa'd, *Tabakât*, I, 207

"Ey melik! Biz cahil bir millet idik. Putlara tapardık. Lâşeleri yerdik. Ahlaksızlığın her türlüsünü işler, komşularımıza fenalık yapmaktan çekinmezdik. Öz kardeşlerimize haksızlıkların her türlüsünü revâ görürdük. Kuvvetlilerimiz zayıflarımızı yutardı.

Bizler bu halde iken Allah içimizden birini peygamber olarak gönderdi. O'nun nesebini, asâletini, doğruluk ve eminliğini, iffet ve nezâhetini hepimiz biliyorduk. O, bizi Allah'ın varlık ve birliğine inanmaya, O'na ibadet etmeye, bizim ve atalarımızın Allah'tan başka tapınageldiğimiz putları ve taşları terk etmeye davet etti. Doğru sözlü olmayı, emanetleri yerine getirmeyi, akrabalık haklarını gözetmeyi, komşularla güzel geçinmeyi, günahlardan ve kan dökmekten sakınmayı bize emretti. Fuhuştan, yalandan, yetim malı yemekten, namuslu kadınlara iftira etmekten bizi menetti. Bize namazı, orucu ve zekatı emretti. Biz de onu tasdik ettik ve ona iman ettik. Onun Allah'tan getirip bildirdiği şeylere tabi olduk.

Bu yüzden kavmimiz bize düşman kesildi, zulmetti. Bizi dinimizden vazgeçirmek, Allah'a ibadetten alıkoyup, putlara taptırmak için türlü türlü işkencelere maruz bıraktılar. Biz de bütün bu sebeplerden dolayı yurdumuzu senin ülkene sığındık. Senin yanında bizlere zulmedilmeyeceğini umuyoruz ey Melik!

Bunun üzerine Necâşi, Resûlullah'a inen ayetleri dinlemek istediğini söylemiş, Câfer de Meryem sûresinden birkaç âyet okumuştu. Necâşi, okunan âyetleri dinleyince duygulanmış, gözleri yaşarmış ve şöyle demiştir: Yemin ederim ki bu âyetler Îsâ'nın getirdiği kitapla aynı kandilden fışkıran bir nurdur.

Bu haklı itirafından sonra da elçilere dönüp: "Şimdi gidiniz! Vallahi ben onları size ne veririm, ne de onlar hakkında bir kötülük düşünürüm."

Câfer'in yerinde söylediği sözler Necâşi'yi etkilemiş ve bir siyaset dahisi olan Amr b. Âs'ı başarısızlığa uğratmıştı. Bu işin peşini bırakmak istemeyen Amr b. Âs ertesi gün, yeniden Necâşi'ye giderek Müslümanların Hz. Îsa hakkında uygunsuz şeyler söylediğini anlattı. Fakat Necâşi yine Câfer'i çağırdı ve sormayı tercih etti. Câfer İslam'ın Hz. Îsa hakkındaki

görüşünü anlatınca Necâşi çok sevindi aralarında bu konuda bir inanç ve görüş ayrılığı bulunmadığını beyan etti.

Kureyş'in siyaset ve diplomasi dahisi Amr bir kere daha hayal kırıklığına uğradı ve Mekke'ye eli boş döndü.

Necaşi Müslümanlara: "Gidiniz! Ülkemin el sürülmemiş kısmında her tecavüzden korunmuş olarak emniyet ve huzur içinde yaşayınız."[135]

Bütün bu konuşmalar Müslümanların Habeşistan'daki konumlarını garanti altına aldı.

Kureşylilerin Habeşistan'la olan münasebetleri ve Necâşi ile olan dostlukları düşünülecek olursa Müslümanlar çok zor durumda kalabilirlerdi. Zira hiç hesapta olmayan kritik bir durum söz konusu olmuştu. Yabancı bir memlekette bir devlet başkanına karşı söylenecek sözler çok önemliydi. Zira orada Müslümanların haklarının korunması söz konusuydu. Farklı bir din ve kültüre mensup olan bir kralla yapılacak konuşma hem ikna edici olmalı hem de muhatabı rahatsız etmeyecek bir nitelik taşımalıydı. Ayrıca ilişkilerin gelişmesine katkı sağlayarak Müslümanların muallakta olan durum ve konumları da garanti altına alınmalıydı.

Bu açıdan bakıldığı zaman Câfer b. Ebû Tâlib Necâşi ile olan konuşmasında çok başarılı bir diplomasi örneği sergilemiş ve bir diplomat gibi nezaket çerçevesinde ve etkili bir şekilde haklarını müdafaa etmiştir. Diğer taraftan Necâşi'nin hidayetine zemin hazırlayarak İslam'ı temsil eden bir kimsenin en önemli misyonu olan irşad ve tebliğ vazifesini de yapmıştır.

Câfer'in konuşması oldukça fasih ve edebî bir konuşmadır. Câfer anlatılması gerekenleri cesur bir şekilde anlatmıştır. Onun tavır ve üslubu müteşebbis bir kişiliğe sahip olduğunu göstermektedir.

Hz. Peygamber, Câfer b. Ebû Tâlib'i Habeşistan'a hicret eden kafileye başkan yapmakla tam bir isabet kaydetmiştir. Câfer, Necâşi'nin huzurunda yaptığı hizmetlerle Müslümanları en iyi şekilde temsil ve müdafa etmiş ve Resûlullah'ın yabancı bir ülke olması hasebiyle diplomatik temsil gerektirebilecek bir vazife için seçtiği en uygun kişi olduğunu göstermiştir.

---

[135] İbn Hişâm, *Sîre*, I-II, 208-210

Hz. Peygamber, tebliğ maksatlı olan diplomatik işlerde istihdam ettiği kişileri güzel konuşan, cesur, insan ilişkilerinde başarılı, temsil keyfiyeti yüksek ve tebliğin muhtevasına vakıf kişilerden seçmiştir. Tebliğ maksatlı olmayan ve *iş bitirmeye* yönelik işlerde ise cesur, gözüpek, söz sanatını iyi kullanan kimselerden seçmekle iktifa edebilmiştir.

Hz. Peygamber'in civar ülkelere gönderdiği İslam'a davet mektupları bu konuda önemli bir yer tutmaktadır. Bu maksatla Amr b. Ümeyye Habeş meliki Necâşî'ye, Dihye b. Halîfe Bizans İmparatoru Hekaklius'a, Abdullah b. Hüzâfe es-Sehmî İran Kisrası'na, Hâtıb b. Ebî Beltea Mukavkıs'a elçi olarak gönderilmişlerdir[136].

Resûlullah (sav), hicrî 7. yılın Muharrem ayında, aynı günde yukarıda isimleri verilen altı elçiyi mühürlenmiş mektuplarla civar ülke yöneticilerine göndermiştir[137].

Diplomat tavır sahibi kimselere örnek olarak bu sahâbîler incelendiği zaman hemen hepsinin girişimci bir kişilik yapısına sahip oldukları görülecektir. Bu sahâbilerin hepsi hitabet kabiliyetleri iyi, özgüvenleri yüksek, cesur ve iş bitirici tiplerdir.

Yukarıda ismi geçen sahâbîlerden Amr b. Ümeyye cesur, konuşmasını bilen, iş bitiriciliği herkes tarafından bilinen, bundan dolayı da Kureyş tarafından "Şeytan" lakabı verilen, Necâşi ile de tanışıklığı olan ve Hz. Peygamber tarafından tehlikeli görevlerde istihdam edilen[138] bir sahabidir.

Bizans'a elçi olarak gönderilen Dihye b. Halîfe ise Müslüman olmadan önce ticaretle uğraşan ve bu maksatla civar ülkelere gitmiş birisidir[139]. İnsan ilişkilerinde oldukça başarılıdır. Daha Müslüman olmadan pek çok defa Hz. Peygamber'i ziyaret etmiş ve her gelişinde değişik hediyeler takdim etmiştir. Resûlullah da eğer kendisini memnun etmek istiyorsa

---

136 İbn Hişâm, *Sîre*, III-IV, 413

137 İbn Sa'd, *Tabakât*, I, 258

138 İbn Hişâm, *Sîre*, III-IV, 430-431; İbn Hacer, *İsâbe*, s. 959

139 Dihye b Halîfe'nin ticaretle meşgul olduğu ve Kur'ân'daki bir âyetin (Cum'a, 11) onun ticaret kervanının Medîne'ye gelişi dolayısıyla indiği rivâyet edilmektedir. Bkz. Râzî, *Tefsîr*, VIII, 208; İbn Kesîr, *Tefsîr*, III, 502

Müslüman olmasını teklif etmiştir. Ayrıca Dihye'nin güzelliği de dillere destandı. Cebrâil pek çok defa onun suretinde vahiy getirmiştir[140].

Dihye de Herakliyus'la görüşürken oldukça başarılı bir diplomasi yürütmüş, etkili ve yerinde yaptığı ikna edici konuşmalarıyla Herakliyus'un kalbini İslam'a yaklaştırmış[141], başpatriğin de Müslüman olmasına vesile olmuştur[142].

İran'a elçi olarak gönderilen Abdullah b. Hüzâfe de cesareti, kendine güveni, örnek İslamî şahsiyeti ve söz söyleme sanatını başarıyla uygulamasıyla bilinen teşebbüs kabiliyeti yüksek bir sahâbidir. Elçilik vazifesini yaparken Kisra onu küstahça karşılamış ve Hz. Peygamber'in mektubunu parçalamış olsa da[143], o vazifesini yerine getirmiştir.

Bu cesur ve kahraman sahâbî, Hz. Ömer zamanında Bizans'a esir düşmüştü. Ölüm tehditlerine aldırmadan ve etkili ifadelerle dinini savunması kralı etkilemiş ve sadece kralın başını öperek 80 müslümanın kurtuluşuna vesile olmuştur[144].

Mukavkıs'a elçi olarak giden Hâtıb b. Ebî Beltea ise bu işi kendi isteğiyle kabul etmiştir. Hz. Peygamber hükümdarlara elçi gönderdiği dönemde Mısır hükümdarı olan Mukavkıs'a da elçi göndermek isityordu. Bir mektup yazdı. Sonra sahâbeye hitaben, "Ey insanlar, sevabını Allah'tan almak üzere bu mektubu Mısır hükümdarına hanginiz götürür?" buyurdu.

Hâtıb hemen ayağa katlı ve "Yâ Resûlallah, ben götürürüm" dedi. Peygamberimiz, Hâtıb'ın davetine icabet etmesine çok memnun oldu. Ona şöyle dua etti: "Ey Hâtıb, Allah bu vazifeyi sana mübarek kılsın."[145]

Mısır gibi uzak bir yere gitmeyi kabul etmesi Hâtıb'ın cesur ve girişken bir tip olduğunu göstermektedir. Nitekim Resûlullah da Hâtıb'ın bu işi kabul etmesinden memnun olmuştur.

---

140 İbn Sa'd, *Tabakât*, I, 258-259, 276; İbn Hacer, *İsâbe*, s. 371

141 Ahmed . Hanbel, *Müsned*, I, 262-263

142 Heysemî, *Mecmeu'z-zevâid*, VIII, 236-237; Taberî, *Târih*, s. 416-417

143 Buhârî, İlim 7; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 243; İbn Sa'd, *Tabakât*, I, 260; Taberî, *Târih*, s. 419

144 İbn Hacer, *İsâbe*, s. 759; Hindî, *Kenzu'l-ummâl*, VII, 62

145 Halebî, *İnsânu'l-uyûn*, III, 295

Hâtıb güzel konuşan ve meselesini iyi anlatan bir sahâbî idi. Muhacirlerden olması itibariyle, zor bir dönemde İslam'ı kabul etmişti ki,[146] bu sahâbîlerin İslam'ı temsil keyfiyetlerinin yüksek olacağı âşikardır.

Peygamberimizin mektubunu Mukavkıs'a götüren Hâtıb, anlatılması gerekenleri en güzel şekilde anlatmış ve Mukavkıs, Müslüman olmasa da Peygamberimizin risaletini ikrar etmiştir[147].

Hâtıb'ın konuşmasından çok etkilenen Mukavkıs, Peygamberimizin mektubunu dinleyince Hâtıb'a bazı sorular sormuştu. Bu sorulardan bir tanesi şöyleydi:

"O gerçekten bir peygamberse, kendisini öz yurdundan çıkarıp başka bir yere sığınmak zorunda bırakan kavmine neden beddua etmedi?"

Hz. Hâtıb'ın bu soruya verdiği cevap, elçiliğe liyakatini isbat eder mahiyettedir. Şöyle dedi: "Sen Hz. İsa'nın peygamber olduğunu kabul ediyorsun değil mi? O gerçekten peygamber olduğuna göre, kavmi kendisini asmak istediği zaman, Allah onu semâya kaldırıp yükselteceğine, kavminin helâk edilmesi için Allah'a dua etseydi olmaz mıydı?" Mukavkıs bu cevap karşısında Hâtıb'ı takdir etmekten kendini alamadı ve şöyle dedi: "Sen bir hakîmsin, yerli yerinde konuşuyorsun. Hakîm ve yerli yerinde konuşan birinin de yanından geliyorsun."[148]

Hz. Peygamber'in elçileri diplomasi hususunda gösterdikleri başarı ile, mevcut içerisinde bu işe liyakatı en fazla olan kimseler olduklarını ortaya koymuşlardır.

Peygamberimiz kimin hangi işi ne ölçüde yapabileceğini çok iyi biliyordu. Bu konuda herhangi bir falso yaşadığı vaki değildir. Konumuzla ilgili misallerden biri de Nuaym b. Mes'ud'dur.

Hendek savaşı sırasında Nuaym yeni Müslüman olmuştu. Fakat Müslüman olduğundan ne müşriklerin ne de kavmi olan Gatafanlıların haberi bulunmayan Nuaym, Peygamberimize gelerek şöyle dedi: "Yâ Resûlallah!

---

146 İbn Hacer, *İsâbe*, s. 242
147 İbn Sa'd, *Tabakât*, I, 260; İbn Kesîr, *Bidâye*, V, 324; İbnu'l-Kayyim, *Zâdu'l-meâd*, s. 709
148 İbn Abdilber, *İstîâb*, I, 350

Ben Müslüman oldum. Kavmim olan Gatafanlıların bundan haberi yok. Emret, istediğini yapayım!"

Peygamber Efendimiz, "Sen tek bir kişisin. Cesaretinle ne yapabilirsin ki? Fakat bununla beraber, yalnız başına da bir iş görebilirsin: Elinden gelirse, bizi muhasara altına almış bulunan kavimlerin arasına gir de, onları birbirinden ayırmaya çalış. Çünkü harb, hileden ibarettir."

Hz. Nuaym, kendisinden istenen hizmeti kavramıştı. "Evet, yâ Rasûlallah! Bu işi yapabilirim. Fakat gerektiğinde gerçeğe aykırı bir şeyler söylememe izin vermelisin." dedi. Peygamberimiz: "İstediğini söyle! Sana helaldir" buyurdu.

Nuaym derhal yola koyuldu. Önce Kurayza Oğulları'nın yanına vardı. Şüphelerini çekecek en ufak bir harekette bulunmadan şöyle konuştu:

"Kureyşliler ve Gatafanlılar, sizin gibi değildirler. Onların yurtları, malları, mülkleri, çoluk çocukları sizin gibi burada değildir. Onlar, fırsat ve imkan bulurlarsa onları mağlup eder, ganimetleri toplarlar; mağlup olurlarsa, buradan savuşur, giderler. Sizi ise, bu adamla baş başa bırakırlar. Sizde ise, ona karşı koyacak güç ve kuvvet yoktur. Siz Kureyşliler'den bazılarını rehin almadıkça, asla onların yanında Muhammed'e karşı savaşmayın. Rehineler yanınızda bulunursa, kolay kolay sizi terk edip gidemezler."

Benî Kurayza Yahudileri, bu tavsiyeyi pek uygun buldular; üstelik kendilerini ikaz ettiği için Hz. Nuaym'a teşekkür bile ettiler.

Yanlarından ayrılırken Nuaym, "Sakın anlattıklarımı kimseye söylemeyin; gizli tutun"! demeyi de ihmal etmedi. Onlar da gizli tutacaklarına dair söz verdiler.

Benî Kurayza'nın yanından ayrılan Hz Nuaym, doğruca Kureyş müşriklerinin yanına vardı ve "Sizi ne kadar çok sevdiğimi bilirsiniz! Muhammed'den ayrı olduğum da malumunuz. Öğrendiğim bir şeyi size söylemek zorundayım. Ama sır olarak saklayacağınıza yemin edin!" dedi.

"Yemin ederiz" dediler.

Nuaym, "Haberiniz olsun ki, Kurayza Oğulları, Muhammed'le ittifaklarını bozdukları için, ileri gelenlerinizden bir çok kimseyi sizden rehin isteyeceklermiş ve Muhammed'le tekrar barışmak için onların boyunlarını

vuracaklarmış. Bununla birlikte Nadir Oğullarının da tekrar yurtlarına dönmelerine müsaade alacaklarmış. Şayet, Kurayza Oğulları, ileri gelen adamlarınızı rehin almak için size bir haber gönderirlerse, sakın ha eşrafınızdan bir tek kimseyi dahi göndermeyiniz!"

Hz. Nuaym, bundan sonra kendi kabilesi olan Gatafanların yanına vardı. "Ey Gatafan topluluğu!. Sizler benim kabilemsiniz, bana en sevgili kimselersiniz." diye söze başladıktan sonra şöyle konuştu: "Yahudilerin, sizlerle yapmış oldukları anlaşmayı bozduklarını ve Muhammed'le anlaşmak üzere olduklarını öğrendim. Benî Nadir'i Medine'ye kabul etme karşılığında, Benî Kurayzalar, onunla sulh edeceklermiş"

Nuaym, böylece, kendi kabilesini de söylediklerine inandırmayı başardı.

Nuaym'ın taktiği müspet neticesini vermeye başladı.

Plan gereği, Benî Kurayza Yahudileri, müşriklerin ileri gelenlerinden rehin almak üzere 70 kişi istediler; onlar ise bunu kabul etmediler. Haliyle, bu durum aralarını açtı. Her iki taraf da, "Demek, Nuaym'ın söyledikleri doğruymuş!" diyerek aralarındaki münasebetleri kestiler[149].

Bu hadise Nuaym b. Mes'ûd'un zeki, kurnaz, girişken ve cesur bir tip olduğunu göstermektedir. Zira bu iş korkak bir kimsenin yapacağı bir şey değildir. Ayrıca Nuaym, söz söyleme sanatını çok yerinde kullanmış, zekice davranmış ve muhataplarını ikna etmesini bilmiştir. Kime ne söyleneceğini ve nerede nasıl davranılacağını çok iyi bilen Nuaym, kendine verilen bu kritik vazifeyi başarıyla yerine getirmiştir.

Hz. Peygamber'in ise henüz çok yeni Müslüman olan bir kimseyi bu ölçüde başarılı ve yerinde istihdam etmesi ise, kabiliyetleri değerlendirmede nasıl mahir olduğunu göstermektedir.

Görüldüğü gibi, diplomat tavır; zeki, girişimci, cesur, ikna kabiliyeti yüksek ve söz söyleme sanatını iyi bilen kişilere has bir durumdur. Resûlullah bu tipleri, yerinde görevlerde kullanmış ve onların kabiliyetlerinden İslam'ın lehine istifade etmiştir.

---

149 İbn Hişâm, *Sîre*, III-IV, 155-156

b. Lider / İdareci Tavır

İdarecilik, insanlar tarafından hep cazip karşılanmış ve talibi de çok olmuştur. Ehil olan-olmayan pek çok kimse idareci olmak istemiştir. Ne var ki, idareciliğin, talibi çok olsa da, bu işe ehil olan kişiler her zaman pek az olmuştur. Tarih boyunca yönetime talip olanlar, çoğu zaman, güç ve menfaatlere sahip olmak için işin içine girmişlerdir. Bundan dolayı idaresi ve idarecisi sıhhatli olan toplumlar, uzun süre ayakta kalabilirken, ehil olmayan kişiler tarafından yönetilme talihsizliğine düşmüş toplumlar da hiçbir zaman huzurlu olamamışlar ve kısa sürede tarih sahnesinden kaybolmaya mahkum olmuşlardır.

İşi ehline verme prensibiyle hareket eden Hz. Peygamber, idareciliği, isteyene vermemiş ve "Biz işlerimizde onu talep edeni istihdam etmeyiz."[150] diyerek açık bir şekilde bu hususu belirtmiştir.

Emirlik talep edeni red ile ilgili en meşhur örneklerden biri Ebû Zer ile ilgilidir. Zühdü, takvası ve dünyevi yaşayıştaki sadeliğiyle meşhur olan bu sahâbi de Hz. Peygamber'e müracaat ederek, "Ey Allah'ın Resûlü, beni âmil tayin etmez misiniz?" diye talepte bulununca şu cevabı almıştır: "Ey Ebû Zer! Sen zayıfsın. Bu vazife ise emanettir. (Hakkıyla yapılmadığı takdirde) bu, kıyamet günü rüsvaylık ve pişmanlık (sebebi)dir. Tabii ki hakkını veren ve üzerine terettüp eden vazifeleri tam tamına eda edenler bundan müstesnadır[151]. Ey Ebû Zer! Ben seni zayıf görüyorum. Ben kendim için istediğimi senin için de isterim. Sakın iki kişi üzerine bile olsa âmir olma, yetim malına da mütevelli olma."[152]

Ebû Zer, kendisini böyle vazifeler için uygun görebilir. Ancak çevresindeki insanları kendilerinden daha iyi tanıyan Peygamberimiz, Ebû Zer'in yöneticilik yapmaya uygun olmadığını ifade etmiştir.

Ne var ki, idareciler, bir toplum için en temel ihtiyaçlardan biridir. Toplumun idareciye ihtiyacı olduğu gibi, sevk ve idare kabiliyeti olan insanların da varlığı bir gerçektir. Bu ihtiyaç ve gerçeğin, sağlıklı bir

150 Buhârî, İcâre 1; Müslim, İmâret 15
151 Müslim, İmâret 16
152 Müslim, İmâret 17; Ebû Dâvûd, Vesâyâ 3; Nesâî, Vesâyâ 10

zeminde değerlendirilmesi bir toplum için en hayati hususların başında gelmektedir. Hz. Peygamber, *"adil yönetici/imam"*[153] kavramına atıf yaparak idarecilerin olması gereken ufku göstermiştir.

Hz. Peygamber, idarecilikle ilgili talepleri kabul etmezken, bu temel ihtiyacı karşılamak için de her türlü tedbiri almıştır. Gerçekten bu işe ehil olan sahâbîleri bu alanda yetiştirmiş ve istihdam etmiştir.

Peygamberimiz, nübüvvetinin yanı sıra ümmetin idaresini de deruhte etmiş durumdaydı. O bu vazifeyi yaparken, kendisinden sonra ümmetin idaresini bırakabileceği kişileri hazırlamayı da ihmal etmemiştir.

Şunu belirtelim ki, Hz. Peygamberin hayatında küçük-büyük pek çok idarî kabiliyet gerektiren vazife olmuştur. Ancak biz bu konuda çok teferruata girmeden, Peygamberimizin ümmeti içerisinde en büyük idareciler/liderler olarak yetiştirdiği iki büyük şahsiyeti, İslam tarihindeki birinci ve ikinci halife olan Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'i ele almak istiyoruz.

Lider ve idareciler; girişimci, kendine güvenen, konuşmasını bilen, zeki, cesur, insanlar arası ilişkilerde başarılı, temsil kabiliyeti yüksek kişiler olmalıdır. Aslında bu tip kimseler, daha ziyade uygulayıcı, icraatçı kimseler olduklarından ilmî faaliyetlerle pek ilgilenmezler. Bu açıdan bakıldığı zaman, Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'in çok fazla ilim sahibi olmamaları gerekir. Fakat bu hüküm onlar için geçerli değildir. Bu iki sahabînin bu kuralın dışında değerlendirilmesi gerekir. Bize göre, her iki sahabî de bir dâhîdir. Dâhiler ise çok yönlü olmaları ile düz ve sıradan insanlardan ayrılırlar. Ne var ki, Hz. Peygamber bu iki sahâbîyi eğitim-öğretim faaliyetleri, ilmî çalışmalar, komutanlık gibi alanlarda istihdam etmemiştir. Onları idareciliğe hazırlamış ve kendisinden sonra en önemli mirasları arasında ümmetine bırakmış; bir manada, ümmetini de onlara bırakmıştır.

Peygamberimize en yakın kişi hep Hz. Ebû Bekir olmuştur. Hz. Peygamber, Hz. Ebû Bekir'i başlangıçta hangi konuma koymuşsa, vefat

---

[153] Peygamberimiz, Allah'ın kendi zıllinden başka sığınak olmayan (kıyamet) gününde, zılli altında himaye buyuracağı yedi kimseyi sayarken, *"âdil imam"*ı ilk sırada zikretmiştir. Bkz. Buhârî, Ezan 36; Müslim, Zekat 91; Tirmizî, Zühd 53

ederken de aynı konumda bırakmıştır. O, hep Resûlullah'tan sonra *"ikinci adam"* olmuştur.

İlk Müslümanlardan olan Hz. Ebû Bekir, Peygamberimizin en büyük destekçisi/dava arkadaşı olan kişilerin başında yer almıştır. Resûlullah'ın (s.a.s.) ifadesiyle, "İslam'a davet edilen herkes bir tereddüt yaşamış, ama Hz. Ebû Bekir hiç tereddüt etmeden Müslüman olmuştur."[154] Osman b. Affan, Zübeyr b. Avam, Abdurrahman b. Avf, Sa'd b. Ebû Vakkas ve Talha b. Ubeydullah gibi büyük sahâbîler hep onun vesile olmasıyla Müslüman olmuştur[155].

Peygamberimiz sözleriyle ve fiilî uygulamalarıyla Hz. Ebû Bekir'i kendisinden sonra idareciliğe/hilafete hazırlamış ve onu sahabe arasında sürekli nazara vermiştir. Öyle ki, sahabe, Hz. Ebû Bekir'i kabullenmekte hiç zorlanmamıştır.

Hz. Ebû Bekir'in hicrette Peygamberimiz tarafından yol arkadaşı seçilmesini bu açıdan değerlendirmek gerekir. Diğer Müslümanlar Medine'ye hicret etmeye başlayınca Hz. Ebû Bekir de Peygamberimizden hicret için izin istemiştir. Fakat Peygamberimiz, "Acele etme! Umulur ki Allah sana da bir hicret arkadaşı verir" diyerek üstü kapalı kendisiyle birlikte hicret etmek istediğini söylemek istemiştir. Nitekim zorlu hicret yolculuğunu birlikte yapmışlardır[156].

Hz. Peygamber'in sadece Hz. Ebû Bekir'i hicret arkadaşı seçmesi önemlidir. Hicret İslam tarihinde bir dönüm noktasıdır. Hz. Peygamber Medine'ye girerken insanlar onun yanında ilk defa kimi görmeleri gerekiyorsa, yanında o olmalıdır. O kişi de, Hz. Ebû Bekir'dir. Bu açıdan onun hicrette yol arkadaşı seçilmesinde büyük bir isabet vardır.

Hicret yolculuğunda *"ikinci adam"* olan Hz. Ebû Bekir, Hz. Peygamber vefat ederken de yine *"ikinci adam"*dır. Efendimiz, vefat etmeden

---

154 Bkz. İbn Hişâm, *Sîre*, I-II, 160
155 İbn Hişâm, *Sîre*, I-II, 160
156 Bkz. İbn Hişâm, *Sîre*, I-II, 307-309

önce hastalığı ağırlaşınca, *"Ebû Bekir'e söyleyiniz; insanlara namazı o kıldırsın!"* diyerek, imamlığı Hz. Ebû Bekir'e bırakmıştır[157].

Efendimizin vefatıyla sahâbe şok yaşamıştı. Hz. Ömer gibi bir firaset ve dirayet insanı bile, "Resûlullah vefat etmedi, Kim Onun vefat ettiğini söylerse boynunu vururum." demişti. Bu manzara karşısında Hz. Ebû Bekir, kendine yakışan çıkışı yaptı ve, "Kim ki Muhammed'e (s.a.s.) tapıyorsa, bilsin ki Muhammed (s.a.s.) vefat etmiştir. Kim ki Allah'a ibadet ve kulluk ediyorsa, bilsin ki Allah, Hayy'dır, ölümsüzdür." dedi ve şu âyeti okudu: "Muhammed ancak bir peygamberdi. Ondan önce birçok peygamber gelip geçmiştir. Şimdi o ölür veya öldürülürse, siz ardınıza dönüverecek misiniz? Kim ardına dönerse, elbette Allah'a hiçbir zarar verecek değildir. Fakat şükredip sabredenlere, Allah muhakkak mükafat verecektir."[158]

Ashab sanki bu âyeti ilk defa duyuyor gibiydiler. Hz. Ebû Bekir'in yerinde sözleri onların kendilerine gelmelerini sağladı[159].

Hz. Ebû Bekir, buradaki tavrıyla lider kimliğini ortaya koymuş ve söylenmesi gerekenleri söylemiştir.

Hz. Peygamber, Hz. Ebû Bekir'in, ümmetinden cennete girecek ilk kişi olacağını[160], eğer Allah'tan başka bir dost edinecek olsa bunun Ebû Bekir olacağını[161], kendisinden sonra insanların en hayırlısının Ebû Bekir olduğunu[162] söylemek suretiyle de Hz. Ebû Bekir'i nazara vermiştir.

---

157 Buhârî, Ezan 46; İbn Sa'd, *Tabakât*, II, 217; İbn Hişâm, *Sîre*, III-IV, 444 Hz. Âişe, muhtemelen insanların Hz. Peygamber'in sağlığında bir kimsenin imamete geçmesini hoş karşılamayacağı düşüncesiyle, Hz. Ebû Bekir'in yufka yürekli bir kişi olduğunu, bundan dolayı da namazda ağlayacağını ve sesini cemaate duyuramaycağını söyleyerek, Resûlullah'tan Hz. Ömer'in namaz kıldırmasını talep etmiştir. Fakat Hz. Peygamer, Hz. Ebû Bekir'in imameti hususunda ısrar etmiştir. Bkz. Buhârî, Ezan 46; İbn Sa'd, *Tabakât*, II, 217; İbn Hişâm, *Sîre*, III-IV, 444

158 Âl-i İmrân (3), 144

159 İbn Sa'd, *Tabakât*, II, 268; İbn Hişâm, *Sîre*, III-IV, 447-448

160 Ebû Dâvûd, Sünnet 9

161 Buhârî, Fezâilu'l-ashâb 3, Menâkıbu'l-Ensâr 45, Mesâcid 80; Müslim, Fezâilus's-sahâbe 2

162 Buhârî, Fezâilu'l-ashâb 5; Ebû Dâvûd, Sünnet 8

Hz. Ebû Bekir'den sonra ikinci halife olarak Müslümanların başına geçen Hz. Ömer de, Resûlullah (s.a.s.) döneminde sürekli Hz. Ebû Bekir'le birlikte zikredilmiştir. Peygamberimiz, Hz. Ebû Bekir'i nazara verdiği gibi Hz. Ömer'i de nazara vermiştir. Güneşin, Ömer'den daha hayırlı bir kimse üzerine doğmadığını[163], Allah'ın, hakkı, Ömer'in diline ve kalbine koyduğunu[164], eğer kendisinden sonra bir peygamber gelse bunun Ömer olacağını[165] söyleyen Peygamberimiz, Hz. Ömer'in hidayeti için de hususî dua etmiştir[166]. Hz. Ömer'in Müslüman olması Müslümanlara büyük bir güç katmıştır[167]. Hz. Cebrâil Peygamberimize gelerek, gök ehlinin Ömer'in Müslüman olmasını birbirine müjdelediklerine söylemiştir[168].

Hz. Peygamber, bu iki sahâbîyi birlikte değerlendirmiş ve ümmetin nazarını *"bu iki büyük şahsiyete"* birden çevirmiştir. *"Benim gökte iki vezirim, yerde iki vezirim vardır. Göktekiler Cebrâil ve Mikâil; yerdekiler ise Ebû Bekir ve Ömer"dir."*[169] diyerek, onların kendisi için ne ifade ettiğini açıkça ortaya koymuştur. *"Benden sonra Ebû Bekir ve Ömer'e iktida edin."*[170] buyurarak, kendisinden sonrası için bu iki sahâbîyi işaret etmiştir.

Hz. Peygamber bu iki sahabîyi ciddi hiçbir seferde komutan olarak istihdam etmemiştir. Hz. Ebû Bekir'in Fezâre[171] ve Benî Kilâb'a[172] olmak üzere iki küçük sefere, Hz. Ömer'in de 30 kişilik bir birliğin başında sadece bir defa Hevâzin'e gönderildiği[173] bilinmektedir.

Hz. Peygamber, insanlık tarihinin bu iki büyük şahsiyetinden, yetenekleri doğrultusunda istifade etmiştir. Onları komutan olarak tayin

---

163 Tirmizî, Menâkıb 18
164 Ebû Dâvûd, Harâc 18
165 Tirmizî, Menâkıb 18
166 Tirmizî, Menâkıb 18. Hz. Peygamber'in bu duası şöyledir: *"Allahım, İslâm'ı şu iki şahıstan sana en sevgili olanla aziz kıl: Ebû Cehil ile veya Ömer b. Hattab ile."*
167 İbn Sa'd, *Tabakât*, III, 270
168 İbn Mâce, Mukaddime 11
169 Tirmizî, Menâkıb 16
170 Tirmizî, Menâkıb 16
171 Müslim, Cihad 46; Ebû Dâvûd, Cihad 134; İbn Mâce, Cihad 32
172 İbn Sa'd, *Tabakât,* II, 117
173 İbn Sa'd *Tabakât,* II, 117

etmemiş, ama, iki veziri gibi hiç yanından ayırmamıştır.. Onları daha çok idari işlerde ve devlet hizmetlerinde istihdam etmiştir. Onların idari meselelerdeki görüşlerinden yararlanmıştır. Onların bu yönünü ifade için de: *"Bir başta iki kulak ve gözün mevkii ne ise Ömer ve Ebû Bekir de benim için odur"*[174] benzetmesinde bulunmuş, onlara: "*Siz ikiniz bir meselede ittifak ederseniz ben asla itiraz etmem"*[175] diyecek kadar fikirlerine önem vermiştir. Ayrıca açık bir şekilde, kendisinden sonra bu iki sahabîye uyulmasını tavsiye etmiştir[176]. Peygamberimiz pek çok meseleyi bu iki sahâbî ile istişare etmiştir. Hz. Ömer, Peygamberimizin, Müslümanlarla alakalı bir meselenin istişaresi için Hz. Ebû Bekir'le bir çok geceler başbaşa kaldıklarını bazen kendisinin de katıldığını söyler[177].

Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer, Peygamberimiz'e en yakın iki sahabî idi. Hayatları boyunca Peygamberimiz'den ayrılmamışlardı. Hz. Peygamberi en iyi tanıyan ve dinin ruhunu en iyi kavrayan sahâbîler arasında bu iki sahâbî en önde gelir. Hz. Peygamber, bu iki sahâbîyi hep öne çıkarmış ve kendisinden sonrası için de işaret etmiştir[178]. Peygamberimiz'in işaret ettiği gibi ilk halifeler de onlar olmuştur. Bu iki sahâbînin ortaya koydukları idarecilik, ulaşılması imkansızlık ölçüsünde zor bir seviyeye ulaşmıştır. Artık onlardan sonra, hiçbir devlet, onların adil idaresi ölçüsünde mükemmel idare edilememiştir[179]. Ayrıca, dinî hükümlerin yerleşip doğru yorumlanmasında Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'in özellikle hilafetleri döneminde ortaya koydukları müspet tavır ve katkı, Peygamberimiz'in kendisinden sonra Müslümanların başına geçecek kimseleri tespitte nasıl isabet ettiğini göstermektedir.

174 Münâvî, *Feyzu'l-kadîr*, I, 89
175 Heysemî, *Mecmeu'z-zevâid*, IX, 53
176 Tirmizî, Menâkıb 16
177 Hakim, *Müstedrek*, II, 227 Benzer rivâyet için bkz. Tirmizî, Salât 12; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 26
178 Bkz. Tirmizî, Menâkıb 16
179 Kettânî, *Terâtib*, II, 450

4. Sanatkâr Tip

İnsan mahiyetinde var olan tabiî duygulardan biri de sanat zevki ve duygusudur. Bütün diğer kabiliyetlerde olduğu gibi, bu kabiliyet de az veya çok her insanda bulunmaktadır. Ancak bazı kimselerin bu yönü daha çok geliştiği için, bu tip kişiler *"sanatçı/sanatkâr"* olabilirler.

Sanatın; heykel, resim, mûsiki, şiir, edebî sanatlar, mimarî ve folklor gibi değişik alanları vardır. Bir kimsenin aynı anda bütün sanat dallarında başarılı olması da pek mümkün değildir. Sanat yönü olan bir insan genelde sanatın bir alanında, o alandaki kabiliyetinden dolayı, kendini geliştirir ve ilerler.

Sanatkâr kişiler; hissî yönleri gelişmiş, sezgileri yüksek ve hayal dünyaları geniş kimselerdir[180]. Bazı sanat dallarına sınırlama getiren Peygamberimiz[181], o gün itibariyle çok revaçta olan ve güzel sanatların bir bölümünü oluşturan şiirden ve şairden istifade etmiştir.

Peygamberimiz döneminde, Arabistan'da şiir ve edebiyat çok gelişmişti. Hatta o döneme, *"Arapça'nın altın çağı"* dense mübalağa edilmiş olmaz. Araplar, şiir ve belağatı en güçlü silah olarak kullanıyorlardı.

---

180 Yıldız, *Meslek Danışmanlığı*, s. 134-135

181 Peygamberimiz Allah'ın yaratma gücünün taklidi mahiyetinde olan, insan dahil bütün canlıların resim ve heykelini yapmaya büyük ölçüde sınırlama getirmiştir. *"Âhiret günü en büyük azâba mâruz kalacak kimseler şu resimleri çizen kimseler olacaktır."* (Buhârî, Edeb 75, Libâs 89; Müslim, Libâs 98) *"Âhiret günü, yaptıkları canlı resimlerine can vermeleri, o sûretleri yapanlardan istenecektir."* (Buhârî, Libâs 89, Tevhîd 56; Müslim, Libâs 103; Nesâî, Zînet 114) gibi hadisler, bu konudaki mutlak yasağa işaret ederken, Hz. Âişe'den gelen bazı rivâyetler, Peygamberimizin üzerine oturulacak minder ve yastıklar üzerine yapılmış 'canlı yaratık' resimlerine hoşgörü ile baktığını göstermektedir. Hz. Âişe anlatıyor: "Resûlullah (aleyhissalâtu vesselâm) bir seferden dönmüştü. (O yokken) ben yüklüğün önüne, üzerinde resimler bulunan bir bez çekmiştim. Resûlullah perdeyi görünce, çekip attı, (öfkeden) yüzünün rengi değişmişti. *"Ey Âişe, bil ki, Kıyamet günü insanları en çok azab görecek olanı yaratma konusunda Allah'la yarışanlardır"* dedi. Hz. Âişe şunların ilave eder: "Bunun üzerine biz bu örtülük kumaştan bir veya iki yastık yaptık." (Müslim, Libâs 87; Ebû Dâvud, libâs 45). Alimlerimiz, bu hadisle istidlal ederek, gölgesi olmayan tasvirler edinmenin caiz olduğunu, ancak bunların hürmet ifade etmeyecek şekilde kullanılması gerektiğini söylemişlerdir. Yastık, minder yüzü gibi yere atılan, üzerine basılan eşyalar hürmet ifade etmemektedir. Konuyla ilgili geniş bilgi için bkz. Canan, *Kütüb-i Sitte*, VII, 59-63; Hamîdullah, *İslam Peygamberi*, II, 745-748

Arapların en iyi bildikleri ilim ve sanat şiirdi. Bundan dolayı, şiir, "Arabın divanı" sayılmış, bu coğrafyaya da "söz diyarı" denmiş, şair de "sözün ve ilhamın kralı" olarak görülmüştür. Günümüzde televizyon, gazete, politika ve sporun kamu oyunu yönlendirici rolünü o gün itibariyle şiir ve şairler yapıyordu[182]. Onlar bu sanatı, akılları çelmede, azizleri zelil ve korkakları cesur yapmada silah olarak kullanıyorlardı. Herhalde, "Söz ola kese başı; söz ola kese savaşı" sözü en çok Araplar için geçerli olmalıdır.

Şiirin ve şairin bu kadar önemli olduğu bir toplumda, Peygamberimizin bu hususa ilgisiz kalması söz konusu olamazdı.

Hz. Peygamber bizzat kendisi şiir ve belağatın gücünü teyit etmiştir. *"Muhakkak ki güzel sözde bir sihir vardır."*[183] *"Şiirde hikmet vardır."*[184] *"Şüphesiz şiir, Kureyş'i oktan daha fazla yaralar."*[185]

Biz burada sanatçı tipin en bariz misali olan şairlerin, Hz. Peygamber tarafından nasıl değerlendirildiğini göstermek istiyoruz. Peygamberimizin yakınında üç tane meşhur şair vardı. Bunlar; Hassan b. Sâbit, Abdullah b. Revâha ve Ka'b b. Mâlik'tir. İhtiyaç halinde bu şairleri çağırıp: "Kureyş'e karşı hicivelerinizi fırlatın. Çünkü bu, onlar için ok yarasından beterdir."[186] diyordu. Fakat bunlar içerisinde en meşhur ve en etkili olanı Hassan b. Sâbit'tir. Biz de dikkatlerimizi bu sahâbî üzerine yoğunlaştırmak istiyoruz.

Peygamberimiz ne zaman çağırsa kendisine "Ey Hassan, Allah Resûlü için onlara cevap ver" derdi[187] ve ona vazifesinde Rûhu'l-kudüs'le yardım etmesi için Allah'a dua ederdi[188]. Yine şu sözleriyle onu cesaretlendirirdi: "Sen Allah ve Resûlü için onlar aleyhine şiir okuduğun sürece, Allah sana Rûhu'l-kudüs'le yardımı terk etmez."[189]

---

[182] Geniş bilgi için bkz. Canan, *Peygamberimizin Tebliğ Metotları*, I, 310
[183] Buhârî, Tıb 51; Mâlik, *Muvatta*, Kelam 7; Müslim, Cum'a 47
[184] Buhârî, Edeb 90
[185] Müslim, Fezâilu's-sahâbe 157
[186] Müslim, Fezâilu's-sahâbe 157
[187] Buhârî, Salât 68
[188] Müslim, Fezâilu's-sahâbe 152
[189] Müslim, Fezâilu's-sahâbe 157

Hz. Âişe'nin anlattığına göre, bir gün Resûlullah, ne Abdullah b. Revâha'nın ne de Ka'b b. Mâlik'in hicviyelerinden memnun kalmayarak, Hassan b. Sâbit'i çağırmak zorunda kalır. İçeri girince Resûlullah'a hitaben: "Şimdi size, bu diliyle vuran aslanı gönderme sırası geldi" der ve dilini ağzından çıkarıp şöyle bir çevirdikten sonra: "Seni hakla gönderen Zât'a yemin olsun, ben onları dilimle, bir deri yırtar gibi, yırtacağım" der. Peygamberimiz:

"Acele etme! Zira, Ebû Bekir de, ben de Kureyşliyim, sen bizim nesebimizi hariç tutmak zorundasın" buyururlar. Hassan, Resûlullah'a yaklaşıp tekrar uzaklaşır ve:

"Ey Allah'ın Resûlü! Senin nesebini çok iyi biliyorum. Seni hak üzere gönderen Allah'a yemin ederim ki, seni tereyağdan kıl çeker gibi hariç tutacağım" der[190].

Resûlullah (s.a.s.) pek çok defa Hassân'ı bu maksatla değerlendirmiştir. Kureyza günü, ona emrederek onlara karşı istihza inşad etmesini istedi ve "Cibrîl seninle beraberdir" buyurarak teşcî etti.

'Resûlullah'ın şairi" ünvanına sahip olan Hassan b. Sâbit için Peygamberimiz, mescidde minber kurdurmuş ve Müslümanlara dil uzatanlara hiciv mahiyetinde şiirler söyletmiştir[191]. Muhtemelen Hz. Peygamber'in vefatından sonra, mescidde şiir okurken Hz. Ömer gelmiş ve onun mescidde şiir okumasını yadırgamıştır. O ise, *"Ben burada senden daha hayırlısı bulunurken de şiir okuyordum."* diye cevap vermiştir[192].

Câhiliye döneminde Ensar'ın, Hz. Peygamber'in risâleti döneminde Resûlullah'ın ve daha sonra da bütün Yemen'in şairi olması itibariyle, bu hususlardan dolayı diğer şairlerden üstün görülen, sözleri kılıç ve oktan daha etkili olan Hassan b. Sâbit, ne yazık ki, pek cesur değildi.

Hz. Peygamber bir savaş için Medine'den dışarı çıktığında hanımlarını Hassân b. Sâbit'in yüksek evine (köşk) çıkarırdı. Çünkü onun evi, Medine'nin en sağlam köşklerindendi. Hz. Peygamber, Uhud savaşında Hassan'ı kendisine halef olarak bıraktı. Bir yahûdi gelerek, dinlemek ve

---

190 Müslim, Fezâilu's-sahâbe 157

191 İbn Hacer, *İsâbe*, s. 271

192 İbn Hacer, *İsâbe*,s. 271

haber almak maksadıyla onun evine ilişti. Safiyye binti Abdulmuttalib, Hassân'a şöyle dedi: "İn ve şu yahûdîyi öldür." Hassân, Safiyye'ye *"Ben bu işin adamı değilim"* diyerek karşılık verdi. Bunun üzerine Safiyye bir payanda alarak köşkten indi ve yahûdîyi öldürdü."[193]

Görüldüğü gibi, Hz. Safiyye, Hassân'dan daha cesur çıkmıştır. Hassân b. Sâbit'teki bu cesaret eksikliğinden dolayı, Hz. Peygamber, neredeyse her defasında, *Cebrâil'in kendisiyle olduğunu söylemiş* veya *Rûhu'l-kudüs'le desteklemesi için Allah'a dua etmiştir.*

Hassân b. Sâbit'in biraz korkak olması, bütün şairlerin korkak olduğu anlamına gelmemektedir. Fakat *herkesi kendi şartlarında değerlendiren* Peygamberimiz, yeterince cesur olmayan böyle bir kimseyi sürekli cesaretlendirerek şevklendirmiş ve *dil* ve *belagat* gücünden istifade etmiştir. Hz. Peygamber cesaretlendirmeseydi, Hassân, hiciv mahiyetindeki şiirlerini bu ölçüde etkili söyleyemezdi.

Şâirlerin ortak yönlerinden biri de zevk ve rahatına düşkün olmalarıdır. İzzet ve iltifata nail olmak, şairin gıdasıdır. Nitekim, Hassan b. Sâbit de Müslüman olmadan önce iki yılda bir Gassan sarayına gider ve şiir söyleyerek kralın iltifatlarına ve hediyelerine mazhar olurdu. Hatta bu yardımlar Müslüman olduktan sonra da devam etmiştir[194]. Hz. Peygamber de ona ihsanlarda bulunmuş ve Mukavkıs'ın kendisine hediye olarak gönderdiği iki kardeş cariyeden biri olan Sîrîn'i[195] ve Beyraha mâlikanesini Hassân'a hediye etmiştir[196].

Peygamberimiz'in diğer bir şâiri olan Ka'b. Mâlik, Hassân b. Sâbit'in aksine, oldukça cesur birisiydi. Uhud savaşında Peygamberimizle savaş elbiselerini değişmişlerdi. Ka'b bu savaşta onbir yara almıştı[197].

---

193 İbn Sa'd, *Tabakât,* VIII, 41; İbn Hacer, *İsâbe,* s. 271

194 İbn Kuteybe, *eş-Şi'r ve'ş-şuarâ,* s. 139-140

195 İbn Sa'd, *Tabakât,* VIII, 212-213

196 Elmalı, "Hassân b. Sâbit", *DİA*, XVI, 400

197 İbn Abdilber, *İstiâb*, III, 288. Bilindiği gibi Hz.Ali de, Resûlullah (s.a.s.) hicret ederken, O'nun yerine yatağına yatmıştır. Böylece canı pahasına müşrikleri yanıltmış ve Peygamberimizin hicret ettiğinin hemen fark edilmemesini sağlamıştı. (Bkz. İbn Hişâm, *Sîre*, I-II, 306) Bu açıdan bakılınca, Ka'b'ın yaptığı gerçekten bir cesaret örneğidir. O, canı pahasına Efendimizi koruyabilmek için kıyafet değiştirmiştir.

Ne var ki, Ka'b, şâirliğinden olsa gerek, biraz keyfine düşkündü. İslam, elbette ki, herkeste olduğu gibi, onda da büyük değişimler meydana getirmiş ve cahiliye adetlerini güzel adetlerle değiştirmişti.

Ancak Tebük seferi sırasında *"rahat"* duygusu biraz ağır basınca, seferden geri kalmıştı. Hadisenin bu kısmını, seferden geri kalma sebebini kendi ifadelerinden takip edelim:

"Resûlullah (s.a.v) bu savaşı (Tebük savaşını), meyvelerin olgunlaştığı ve ağaç gölgelerinin altında serinlenme arzusunun şiddetlendiği bir zamanda yaptı. Resûlullah'la beraber bütün Müslümanlar harbe hazırlandılar.

Ben de onlarla birlikte sefere hazırlanmak için sabahleyin evden çıkıp dolaşırdım. Fakat hiçbir iş görmeden döner, geri gelirdim.

Kendi kendime, 'Hazırlanmaya imkanım, kudretim ve henüz zamanım da var' derdim. Bu (ihmalcilik) bende durmayıp devam etmişti. Nihayet herkes gerçekten hazırlandı. Ve bir sabah Resûlullah (s.a.s.) ile Müslümanlar sefere çıktılar. Halbuki ben, o âna kadar, savaş techizatımdan hiçbirini hazırlamamıştım. Yine kendi kendime, 'Bir iki gün sonra hazırlanır, onlara yetişirim' diyordum.

Ordu, Medine'den ayrılıp gittikten sonra, hazırlanmak için sabah erkenden kalktım, fakat, yine eskisi gibi bir türlü hazırlık yapamadım. Bu durumum Müslümanlar gidinceye ve savaş bitinceye kadar böyle devam etti. Binip gitmeyi, onlara yetişmeyi düşündüm, fakat muvaffak olamadım"![198]

Sefer dönüşü, Hz. Peygamber Ka'b'ı, mazaretsiz sefere katılmayan iki sahâbî ile birlikte, müthiş "*bir irade ve sabır eğitimi*"ne tâbi tuttu. Müslümanların bu üç sahâbî ile görüşmesi yasaklandı. Bu elli günlük boykot süresince, seferden kendilerini alıkoyan *"dünya"* bütün genişliğine rağmen onlara dar geldi. Bu süreçte Kıptî Gassân melikinden davet alan Ka'b, bunu reddetti. Büyük bir sabır ve sadakat imtihanından geçen ve İslam'a

---

198 İbn Hişâm, *Sîre*, III-IV, 361 Ayrıca bkz. Buhârî, Megâzî 79; Müslim, Tevbe (9) 9/53

bağılılıklarını büyük bir samimiyetle ispat eden bu sahâbîler, tövbelerinin kabul edildiğini bildiren âyetin[199] inişiyle birlikte affedilmiş oldular[200].

Peygamberimiz, gerek şiiriyle, gerekse kılıcıyla İslam'a büyük hizmetleri olmuş itibarlı bir sahâbî olan Ka'b'ın sefere mazeretsiz katılmamasını affetmemiş ve neticesi itibariyle eğitici ve sonradan gelenlere de, sefer zamanında geri kalmama mesajı verecek şekilde bir tavır belirlemiştir.

Burada dikkat çekici bir husus da, Ka'b'ın kalbinde nifak olup da mazeretsiz sefere katılmayan bazı kimseler gibi mazeret beyanından kaçınmasıdır. Halbuki, sefere katılmayanlar içinde, söz söyleme sanatını en iyi bilen Ka'b'dır. Oysa o bu yeteneğini asla yalan ve batıl için kullanmamış ve nereye varacağı baştan tam kestirilemeyen ızdıraplı bir süreç yaşama pahasına doğruluktan ayrılmamıştır.

Hz. Peygamber, sanatı ve sanatçıyı Müslümanlaştırmış ve içinde pek çok *"yalan ve mübalağa"* taşıyan şiiri[201], meşrû bir muhtevâya kavuşturarak, Hakk'ın emrine vermiş ve sanatın hangi maksatla kullanılması gerektiği hususunda bizlere en güzel mîsalleri bırakmıştır.

5. Sosyal / İnsancıl Tip

Bu gruptaki kişiler başkalarını bilgilendirmeye, eğitmeye, geliştirmeye, iyileştirmeye, aydınlatmaya yönelik faaliyetleri tercih ederler. Bu

---

199 Konuyla ilgili nâzil olan âyetin meali şöyledir: *"Hani şu tövbeleri (Allah'ın emri gelene kadar) geri bırakılan üç kişinin de tövbesini kabul etti. Bütün genişliğine rağmen yeryüzü onlara dar gelmiş, vicdanları kendilerini iyice sıkıştırmıştı. Nihayet Allah'dan başka sığınılacak kimse olmadığını anlamışlardı. Eski hâllerine dönmeleri için Allah onların tövbelerini kabul etti. Çünkü Allah tövbeleri kabul edici ve bağışlayıcıdır. Ey îman edenler! Allah'ın azabından korkun v doğrularla beraber olun"* (Tevbe (9), 118-119)

200 Bkz. Buhârî, Megâzî 79; Müslim, Tevbe (9) 9/53

201 Cahiliye dönemini güçlü şairlerinin Müslüman olduktan sonra şiirlerindeki gücün azaldığı söylenir. Böyle bir iddiaya Asmaî şöyle cevap verir: "Şiir, yolu kötülük olan uğursuz ve faydasız bir insana benzer, iyiliğe girdi mi zayıf düşer. Nitekim Hassân Câhiliye'nin en ileri gelen şairlerinden biriydi, İslamiyete girince şiiri zayıfladı." Yine Asmâi'nin böyle bir tenkide cevap olarak, "İslâm yalanı (mübalağayı) meneder; halbuki şiiri yalan güzelleştirir" dediği rivâyet edilir. (Bkz. Elmalı, "Hassân b. Sâbit, *DİA*, XVI, 401.)

kategoride yer alan fertler; insancıl, dost canlısı, işbirliğine yatkın, ikna edici, yardımsever, nazik, anlayışlı, idealist ve fedakar tiplerdir[202].

Günümüzde, insanlarla içli-dışlı olan, kendini rahat ifade edebilen ve dışa dönük fitrata sahip kişiler "sosyal/insancıl" olarak tarif edilmektedir. Hatta sosyal kişilik yapısının karşısına asosyal bir kişilik yapısı konulmakta ve bu kişiler psikolojik yönden problemli kabul edilmektedir[203]. Özellikle daha temel eğitim-öğretim döneminde, asosyal olduğu gerekçesiyle psikoloğa götürülen ve atılganlık eğitimi verilen kişilerin sayısının çokluğu bilinmektedir.

Hemen belirtelim ki, Hz. Peygamber'in insan anlayışında *"problem tip"* yoktur. O, herkesi olduğu şekliyle ele almıştır. Bizim anlayışımıza göre, sosyal bir tip olmak mutlak anlamda bir fazilet olmadığı gibi, asosyal olmak da bir eksiklik değildir. *"Taş yerinde ağırdır."* atasözünde yer alan mesaj istikametinde düşünmek gerekirse, her tipte insana ihtiyaç vardır ve her tipin yeri ayrıdır.

Biz burada sosyal tipin, üç temel ve farklı tezahürünü ele almak istiyoruz. Bu tavırlar şunlardır: Nezaket, cömertlik (fedakarlık) ve uzlaştırıcılık.

a. Nazik Tavır

Sahâbe içinde bu tipin en belirgin temsilcilerinden biri Mus'ab b. Ümeyr'dir. Hz. Peygamber "sosyal tip" içerisinde değerlendirebileceğimiz bu sahâbîyi, insan ilişkilerinin çok önemli olduğu, toplumla çok bütünleşebilmeyi ve anlaşabilmeyi gerektiren irşad ve tebliğ faaliyetlerinde istihdam etmiştir.

İrşad ve tebliğin temelinde, insanlara yaklaşma, iyi iletişim kurma ve ikna etme becerileri yer alır. İrşad ve tebliğ, aynı zamanda yumuşak bir üslup kullanmayı da gerektirir. Yüksek bir ideal ve fedakarlık olmadan, irşad ve tebliğin tam olarak yapılamaycağı da açıktır.

---

202 Yıldız, *Meslek Danışmanlığı*, s. 133-134 Ayrıca bkz. Spranger, *İnsan Tipleri*, s. 229

203 Bkz. Geçtan, *Psikanaliz ve Sonrası*, s. 199-201 İnsanları psikolojik yönden içedönük ve dışadönük diye sınıflandıran, Analitik Psikoloji'nin kurucusu olan Jung'dur. O'nun bu görüşü, günümüz psikolojisinin temel kabulleri arasında yer almaktadır.

Hz. Peygamber'in irşad ve tebliğ maksatlı görevlendirdiği ilk sahâbî Mus'ab b. Umeyr'dir. Mus'ab, nazik tavır sahibi sahâbîlerin en güzel örneklerinden biridir. Mekke'li zengin bir ailenin çocuğu olan Mus'ab, nazik, medeni ve çok yakışıklı bir gençti. Ailesinin bütün imkanlarını terk ederek Müslüman oldu[204].

Birinci Akabe Biatından sonra, Medineli Müslümanlarla birlikte Peygamberimiz, Kur'ân okutması ve İslâm'ı öğretmesi için Mus'ab b. Ümeyr'i gönderdi. Mus'ab, Medine'de Es'ad b. Zürâre'nin evinde misafir kalıyordu.

Bütün gayretini İslam'ı anlatmaya sarfeden Mus'ab, Es'ad b. Zürâre'nin rehberliğinde Medine'nin ileri gelenleriyle görüşüyor ve İslam'ı anlatıyordu. Medine'de pek çok kimse Müslüman olmuştu. Ama geniş anlamda bir açılım olması için Medine'nin önde gelenlerinden bazı kimselerin İslâm'ı kabul etmesi gerekiyordu.

Evs kabilesinin reisi olan Sa'd b. Muaz, henüz Müslüman olmamıştı ve İslâm'ın yayılmasından rahatsızdı. Mus'ab'a engel olması için yine kendisi gibi kabilesinin reislerinden olan Üseyd b. Hudayr'ı gönderdi. Eğer, teyzemin oğlu Es'ad b. Zürâre olmasa ben ona yapacağımı biliyorum, demeyi de ihmal etmedi.

Üseyd, kızgın bir şekilde Mus'ab ve Es'ad'ın bulunduğu yere geldi. Es'ad, Üseyd'in geldiğini görünce, Mus'ab'a onun kavminin efendisi olduğunu söylemeyi ihmal etmedi. Üseyd hiddetli bir şekilde şöyle dedi: "Siz, bize niye geldiniz? Birtakım aklı ermez ve zayıf kimseleri aldatıp azdırıyorsunuz. Hayatınızdan olmak istemiyorsanız, derhal buradan ayrılın!"

Hz. Mus'ab, "Hele biraz dur, otur. Sözümüzü dinle, maksadımızı anla; beğenirsen kabul edersin, beğenmezsen o zaman engel olursun" diye gayet nazikçe mukabelede bulundu.

Üseyd, "Doğru söyledin" dedi ve mızrağını yere saplayarak yanlarına oturdu.

---

[204] Bkz. İbn Hacer, *İsâbe*, s. 1246-1247

Mus'ab, ona İslâm hakkında konuşma yaptı ve Kur'ân-ı Kerim'den âyetler okudu.

Üseyd kendisini tutamayarak, "Bu ne kadar güzel, ne kadar iyi bir söz" diye konuştu ve "Bu dine girmek için ne yapmalı?" diye sordu.

Mus'ab ve Es'ad, Müslüman olması için yıkanması, elbisesini temizlemesi, kelime-i şehadet getirmesi ve namaz kılması gerektiğini söylediler. Üseyd denilenleri yaptı ve Müslüman oldu.

Sonra da, "Ben gideyim, size birini göndereyim. Eğer, o da imana gelirse, bu beldede iman etmedik kimse kalmaz" deyip oradan ayrıldı; Sa'd b. Muaz ve kavminin yanına vardı.

Sa'd, "Ne yaptın?" diye sordu.

Üseyd şöyle dedi: "O iki adama söylenmesi gerekeni söyledim. Vallahi, ben onlarda bir problem görmedim"

Sa'd, "Vallahi, sen beni tatmin edici bir malumat getirmedin" dedi ve doğruca Mus'ab ile Es'ad'ın yanına gitti. Kızgın bir şekilde, "Ey Es'ad! Eğer seninle aramızda akrabalık olmasa, böyle kabilemiz içine soktuğunuz çirkin işlere sabır ve tahammül edemezdim" diye tehdit etti.

Mus'ab ona da aynı tatlılıkla, "Hele biraz durunuz. Oturup dinleyiniz, anlayınız da, beğenirseniz kabul edersiniz, beğenmezseniz, biz de size, çirkin gördüğünüz işi tekliften vazgeçeriz" diye nazikçe cevap verdi.

Onun üzerine Sa'd oturdu ve Hz. Mus'ab'ın sözlerini dinlemeye başladı. Mus'ab ona İslâm dininin ne demek olduğunu anlattı ve Kur'an okudu.

Kur'ân okunurken Sa'd'ın yüzü birdenbire değişiverdi. Simasında iman alametleri belirdi. Hemen, "Siz bu dine girerken ne yapıyordunuz?" diye sordu.

Mus'ab ona İslâm dininin esas ve adabını anlattı. O da şehadet getirerek Müslüman oldu.

Mus'ab'ın bu tatlı ve nazik üslubu ve samimi gayretleriyle Medine'de İslâm'ın girmediği bir ev kalmadı[205].

---

[205] İbn Hişâm, *Sîre*, I-II, 275-277

Mus'ab'ın irşad ve tebliğ hususundaki başarısı, Hz. Peygamber'in onu seçmesindeki isabeti göstermektedir. Mus'ab'ın, insanlarla hemen kaynaşabilmesi, nazik ve yumuşak üslubu, ikna gücü muvaffakiyeti getirmiştir.

Sahâbenin hepsinin İslâm'a bağlılığı bir gerçek olmakla birlikte, irşad ve tebliğde hepsinin aynı ölçüde muvaffak olduğu söylenemez.

Halid b. Velid büyük bir sahâbidir. İslâm'a yaptığı hizmetler büyük olmuştur. Kanaatimizce, kendisinin ısrarıyla, Peygamberimiz onu irşad ve tebliğ için Yemen'e gönderdi. Hâlid, orada muvaffak olamayınca Hz. Ali'yi gönderdi. Hz. Ali'nin gelişiyle her şey değişmiş ve insanlar bölük bölük İslâm'a girmiştir[206].

Tespit edebildiğimiz kadarıyla, Peygamberimizin, bir vazife verip de, muvaffak olamadığı için değiştirdiği tek sahâbî, Hâlid b. Velid'dir. Biz bu tavzifin, Hâlid'in ısrarıyla yapılmış olabileceğini düşünüyoruz. Muhtemelen, Peygamberimiz, Hâlid'e bir ders vermek istemiş olabilir.

Fethullah Gülen, kendisine sorulan bir soru münasebetiyle Efendimizin Halid'i Yemen'e göndermesiyle ilgili şu dikkat çekici yorumu yapmaktadır: "Evvelâ: Hz. Halid hassas bir insandır. Hatta bazı zayıf rivayetlerin anlattığına göre, daha İslâm'a girişinin ikinci gününde, sefere çıkan bir seriyyeye katılamadığı için, evine çekilmiş ve sabaha kadar ağlamıştı. Bundan da anlaşıldığı üzere, O'nun irşad ve tebliğ adına dahi olsa, bazı beklentileri vardı. O her zaman aktif ve vazife peşindeydi. Şimdi böyle bir kabiliyet ve istidadı yerli-yerinde kullanmak oldukça zor bir mes'eledir. Bu zorluğun bir yönü, istihdam edene âit olsa -ki Efendimiz (sav) için böyle bir durum söz konusu olamaz- diğer yönü de Hz. Halid'e âittir. Çünkü o esnada Hz. Halid, verilen herşeyi yapabileceğine inanmaktadır. Onun içindir ki, Efendimiz (sav), Hz. Halid'i Yemen'e göndererek âdetâ eline bir mezura vermiş ve ona, "Kendi boyunun ölçüsünü kendin al" demiştir. Böyle bir tecrübeye Hz. Halid'in ihtiyacı vardır. Öyleyse irşad adına yapılan böyle bir gönderme işi, Yemenlileri olmasa bile, Hz. Halid'i irşad etme bakımından fevkalâde isabetli ve yerindedir.

---

206 İbn Kesîr, *Bidâye*, V, 120

İkincisi: Yemenliler fıtrat itibariyle sert ve haşindir. Öncelikle Hz. Halid'in gönderilmesi, onların huşûnetini ta'dil etme hikmetine mebnîdir. Nitekim Hz. Halid, üzerine aldığı bu misyonu hakkıyla eda etmiş ve kendisinden sonra gelecek Hz. Ali'ye hizmet edebileceği müsâit bir zemin hazırlamıştır. Şimdi eğer Hz. Halid bu gayeye yönelik Yemen'e gönderildiyse, yine isabet ortadadır.

Üçüncüsü: Önce Hz. Halid'in sonra Hz. Ali'nin Yemen'e gönderilmesi, Hz. Ali'nin irşad ve tebliğdeki performansını isbata müteveccih de olabilir. Yani Hz. Halid gibi büyük bir istidadın ki; bu da onun sahabe arasındaki seçkin mevkiini daha da kuvvetlendirmiştir. Hz. Ali'nin ileride yükleneceği misyon adına böyle bir te'yide ihtiyacı vardır.

Dördüncüsü: Allah Rasûlü bilmektedir ki, o işin ehli Hz. Ali'dir. Ama, ilk anda onun gönderilmesi, bilhassa İslâm'a yeni girenlerin aklına yanlış düşünceler getirebilir ve bu tayin bir akraba kayırılması şeklinde yorumlanabilirdi. Bu ise, bir lider olarak Allah Rasûlü'nün bulunduğu durumun nezaketine muvafık olmazdı; dolayısıyla da yanlış düşünce sahiplerinin mahvına sebebiyet verebilirdi. İşte bütün bunları önlemek için Allah Rasûlü, Yemen'e önce Hz. Halid'i gönderdi. O, irşad ve tebliğde, askerî sahada yakaladığı başarı baremini tutturamadı.. Ardından Hz. Ali vazifelendirildi. Bu tavzifin töhmete bulaşacak hiçbir tarafı yoktu. Zaten Hz. Ali de elde ettiği başarılarla bu ikinci tayinin isabetini ispat etmişti.

İşte bütün bunlar ve bunlara benzer hikmetler içindir ki, Allah Rasûlü Hz. Halid'i Yemen'e göndermiştir.. Ve O'nun bu istihdamı hikmetler açısından gayet isabetli olmuştur."[207]

Daha önce de belirttiğimiz gibi, *her tipte insana ihtiyaç vardır ve herkesin yeri ayrıdır.* Yukarıda yer verdiğimiz Hz. Mus'ab'ın yerinde Hz. Ömer veya Hz. Hâlid gibi bir sahâbînin olduğunu düşünelim. Herhalde bu sahâbîler, Üseyd b. Hudayr ve Sa'd b. Muâz'ın sert ifadeleri karşısında Mus'ab kadar nazik karşılık vermezdi. Demek ki, bir insanın askerî alanda başarılı olması, irşad ve tebliğ vazifesinde de aynı ölçüde başarılı olacağını göstermemektedir.

---

[207] Gülen, *Fasıldan Fasıla*, II, 271-272

Hâlid b. Velid, askerî deha sahibi bir sahâbîdir. Bu yönünden dolayı, Peygamberimiz tarafından *"Allah'ın kılıcı"* ünvanına layık görülmüştür[208]. Hayatı boyunca hiç mağlubiyet yaşamamıştır. Hatta 100 bin kişilik Bizans ordusuna karşı üç bin kişiyle savaşmak zorunda kaldığı zaman bile mağlubiyet yaşamadan orduyu sağ salim Medine'ye getirmeyi başarmıştır[209].

b. Cömert Tavır

İnsancıl tipler bir toplum adamıdır. Paylaşmaya, yardımlaşmaya ve fedakarlık yapmaya yatkındırlar. Bu tipler, yalnızlığı değil, insanları severler. Kalabalıktan hoşlanırlar. Cemiyet içindeki faaliyetlere katılırlar. Cömertlik, sosyal tiplerin önemli vasıflarından biridir.

Cömertlik, âyet ve hadislerde övülmüş ve mü'minler cömert olmaya teşvik edilmiştir[210]. Hz. Peygamber'in şu hadisi bir Müslümandan beklenen sosyalliğin çerçevesini çizmesi bakımından önemlidir. *"Ey insanlar! Selamı aranızda yaygın hale getirin, sofranız herkese açık olsun, çokça ikram edin, sıla-i rahimde kusur etmeyin. Bir de, insanların uykuya daldıkları anlarda, geceleri namaz kılın. Böylece selametle Cennet'e girersiniz!"*[211]

Aslında her Müslüman, kendisini iradî olarak bu anlamda sosyal hayatın içinde olmaya zorlamalıdır. Burada dikkat çekici olan bir husus şudur ki, İslâm'ın teşvik ettiği sosyallik, insanlarla içli-dışlı olurken, ibadetlerini terk etmemeyle olur. Buna halk içinde Hak'la beraber olma da diyebiliriz.

---

208 Buhârî, Megâzî 45

209 İbn Hişâm, *Sîre*, III-IV, 257

210 Cömertliğin övüldüğü ve teşvik edildiği yerlere örnek olarak şu âyetleri zikredebiliriz: *"Mallarını gece ve gündüz, gizli ve açık hayra sarfedenler var ya, onların mükâfatları Allah katındadır. Onlara korku yoktur, üzüntü de çekmezler."* (el-Bakara (2), 274); *"Siz hayra ne harcarsanız, Allah onun yerine başkasını verir"* (Sebe'(34), 39). Şu hadisler de cömertliğe teşvik etmektedir: *"Cömert; Allah'a yakındır, insanlara yakındır, Cennet'e yakındır, cehennemden uzaktır. Cimri ise; Allah'dan uzaktır, insanlardan uzaktır, Cennet'ten uzaktır, Cehennem'e yakındır. Cahil, ama cömert olan kimseyi Allah, cimri olup da ibadete düşkün olan kimseden daha çok sever."* (Tirmizî, Bir 40); *"Ey insanlar! Allah size din olarak İslâm'ı seçti. Siz de İslâm'la olan arkadaşlığınızı cömertlik ve güzel ahlakla güzelleştirin. Cömertlik Cennet'ten bir ağaçtır. Dalları ise dünyaya uzanmıştır. Kim cömert olursa bu dallardan birine tutunur. Allah da bu sayede onu Cennet'e ulaştırır."* (Hindî, *Kenzu'l-ummâl*, VI, 571)

211 İbn Mâce, Et'ime 1; Dârimî, Salât 156

Bizim bu hadise yer vermemizin sebebi, insanlara ikram etmenin, yani cömertliğin zikredilmesidir. Görüldüğü gibi, Hz. Peygamber, sofrası açık ve elibol bir insan olmaya teşvik etmektedir.

Sahâbe içerisinde bu yönüyle temâyüz etmiş sosyal tiplere, Ebû Talha el-Ensârî ve Abdurrahman b. Avf'ı örnek gösterebiliriz.

Ebû Talha el-Ensârî, cömertliğiyle bilinen sahâbîlerdendir. Cömert olduğu kadar yiğit de olan Ebû Talhâ, özellikle Uhud savaşında büyük kahramanlık göstermiş ve Peygamberimizi canı pahasına müdafa etmiştir. Çok iyi ok atan bu sahâbî, Uhud'da hem Peygamberimizin önünde kendini siper etmiş, hem de aynı anda düşmana ok atmıştır. Bunu yaparken de, "Beni şehid etmeden size hiçbir şey yapamazlar" demiştir. Resûlullah da onu takdir etmiş ve *"Ebû Talhâ'nın ordu içerisinde bir defe kükremesi, bin kişiden hayırlıdır"* demiştir[212].

Ebû Talha ve hanımı Ümmü Süleym'in, Peygamberimiz'in yanında ayrı bir yeri vardı. Zaman zaman bu aileyi ziyaret eder, onları memmun ederdi. Onlar da evlerinde ne varsa ona ikram ederlerdi. Diğer taraftan, bu evde güzel bir yemek pişirilse mutlaka Resûlullah'a da hisse ayrılırdı[213]. Onların bu tavırları, ince ve nazik düşünceli, halden anlayan kimseler olduklarını ve paylaşmayı seven bir fıtrata sahip bulundukların gösterir.

İslâm'ın ilk muhatabı olan sahâbenin, âyet ve hadisler karşısındaki tutumları, İlâhî ve Nebevî mesajın doğru algılanması ve uygulanması açısından ve sonradan gelen nesiller için mîsal teşkil etmesi bakımından büyük ehemmiyeti hâizdir. Ebû Talha, bu yönüyle de, kendisinden sonrası için güzel bir örnek oluşturmaktadır. Zira o, cömertlik çağrısı yapan mesajları çok iyi okumuş ve en güzel şekilde uygulamaya geçirmiştir.

---

212 İbn Hacer, *İsâbe*, s. 450 Hz. Ebû Bekir, Peygamberimizin Ebû Talha için söylediği bu sözü, *"Ka'ka'ın ordu içerisinde bir kez kükremesi, bin adamdan hayırlıdır"* diyerek, Ka'ka' b. Amr et-Teymî hakkında söylemiştir. (İbn Hacer, *İsâbe*, 1081)

213 İbn Sa'd, *Tabakât*, III, 504; İbnu'l-Esîr, *Üsdü'l-ğâbe*, II, 232 Peygamberimiz'e on yıl hizmet eden Enes b. Mâlik, Ümmü Süleym'in oğludur. Ümmü Süleym, oğlu Enes'i, Resûlullah'ın hizmetine vermiştir. Peygamberimiz, Ümmü Süleym hakkında: "Cennet'e girdim, önümde bir hışırtı işittim. Bir de ne göreyim; Gumeysâ binti Milhan değil mi?" buyurarak, onun cennetlik olduğuna işaret etmiştir. Asıl adı Gumeysâ olan bu sahâbî hanım, Ümmü Süleym künyesiyle meşhur olmuştur. İbn Hacer, *İsâbe*, s. 1739

Enes b. Mâlik'in rivâyetine göre, Ebû Talha Medîne'de ensarın en çok mal sahibi olanı idi. En çok sevdiği mal ise Beyrûhâ adlı, Mescid-i Nebevî'nin karşısında bulunan bahçe idi. Resûlullah bu bahçeye gider ve orada bulunan tatlı sudan içerdi. *"Sevdiğiniz şeylerden (Allah yolunda) harcamadıkça birre (iyiliğe) nail olamazsınız"*[214] âyeti nâzil olunca, Ebû Talha Resûlullah'a gelerek şöyle dedi: "Ey Allah'ın Resûlü, Allah, *'sevdiğiniz şeylerden infakta bulunmadıkça iyiliğe (hayra) nail olamazsınız'* buyuruyor. Mallarımın bana en sevimlisi de Beyrûhâ (bahçesi)dir. Burası Allah rızâsı için sadakadır. Ey Allah'ın Resûlü, onu Allah'ın rızasına uygun bir cihete tahsis et." Resûlullah (s.a.s.) şöyle buyurdu: *"Aferin, bu kazançlı bir maldır. Senin söylediklerini duydum, ben ise bu malı yakınlarına bırakmanı uygun görüyorum."* Ebû Talha "Öyle yaparım ey Allah'ın Resûlü" dedi ve onu akrabaları ile amca oğulları arasında paylaştırdı[215].

Görüldüğü gibi, bir âyetin mesajını dikkate alarak ortaya konan cömert tavır karşısında Peygamberimiz (s.a.s.) oldukça memnun olmuş ve *infakta bulunurken ihtiyaç sahibi yakınlarından başlamak* şeklinde ifade edebileceğimiz prensibe göre hareket etmeyi tavsiye etmiştir.

Ebû Hureyre'nin rivâyetine göre, bir adam Peygamberimize gelerek:

– Ben açım, dedi.

Allah'ın Resûlü hanımlarından birine haber salarak yiyecek bir şey göndermesini istedi. O da:

– Seni peygamber olarak gönderen Allah'a yemin ederim ki, evde sudan başka bir şey yok, dedi.

Hz. Peygamber bir başka hanımından yiyecek bir şeyler istedi. O da aynı cevabı verdi. Daha sonra Resûl-i Ekrem'in öteki hanımları da: Seni peygamber olarak gönderene yemin ederim ki, evde sudan başka bir şey yok, diye haber gönderince, Resûl-i Ekrem *sallallahu aleyhi ve selem* ashâbına dönerek:

– "Bu gece bu şahsı kim misafir etmek ister?" diye sordu.

---

214 Âl-i İmrân (3), 92

215 Buhârî, Vesâyâ 17, Zekat 44, Eşribe 13, Tefsîru Sûre 3/5

Ensardan biri:

– Ben misafir ederim, yâ Resûlallah, diyerek o yoksulu alıp evine götürdü. Eve varınca karısına: Resûlulah'ın misafirin ağırla, dedi.

Bir başka rivâyete göre karısına:

– Evde yiyecek bir şey var mı? diye sordu.

Hanımı:

– Hayır, sadece çocuklarımın yiyeceği kadar bir şey var, dedi.

Sahâbî:

– Öyleyse çocukları oyala. Sofraya gelmek isterlerse onları uyut. Misafirimiz içeri girince de lambayı söndür. Sofrada biz yiyormuş gibi yapalım, dedi.

Sofraya oturdular. Misafir karnını doyurdu; onlar da aç yattılar.

Sabahleyin o sahâbî Peygamberimizin yanına gitti. Onu gören Resûl-i Ekrem şöyle buyurdu:

– "Bu gece misafirinize yaptıklarınızdan Allah Teâlâ memnun oldu."[216]

Hadisin bazı rivayetlerinde bu olay üzerine şu âyet-i kerîme nâzil olduğu belirtilmektedir:

"Kendileri muhtaç olsalar bile, başkasını daha çok düşünürler. Kendisini nefsinin cimriliğinden koruyan kimseler kurtulmuştur."[217]

Bencil olmayan, fedakar, paylaşmaya açık ve gönlü zengin kimselere toplumun her zaman ihtiyacı vardır. Bu tip kimseler, toplumun nazarında yüceltilmeli ve kıymeti bilinmelidir. Ebû Talha, toplum için değer ifade eden ve toplumun nazarında yüceltilmesi gereken bir sahâbîdir. Hem Hz. Peygamber, hem de indirdiği âyet-i kerimeyle Yüce Allah, bu sahâbînin cömert tavırlarının memnuniyet verici olduğunu beyan etmiştir.

Cömertliğiyle bilinen sosyal yönü güçlü olan sahâbîlerden biri de, Abdurrahman b. Avf'tır.

---

216 Buhârî, Menâkıbü'l-ensâr 10, Tefsîru sûre 59/6; Müslim, Eşribe 172

217 Müslim, Eşribe 172

Hz. Peygamber, hicretten sonra onu Sa'd b. Rebi' ile kardeş yapmıştı. Bunun üzerine Sa'd, Abdurrahman'a şöyle dedi:

"Kardeşim, ben Medine'nin en zenginiyim. İşte malımın yarısı, al. İki tane de hanımım var. Bak, hangisi hoşuna gidiyorsa boşayayım; onunla evlen."

Abdurrahman'ın cevabı ise şöyle oldu:

"Kardeşim Sa'd! Allah malını da, aileni de sana bağışlasın. Siz bana çarşının yolunu gösterin."

Abdurrahman'a çarşının yolunu gösterdiler. Doğruca çarşıya gitti, epey bir miktar kazanç elde ederek döndü.

Abdurrahman b. Avf, kısa süre sonra evlendi. Onun bu tavrı, misafir olduğu ev halkına karşı saygısının, ince ve nazik düşüncesinin bir gereğiydi.

Daha sonra Hz. Peygamber'in mal çokluğu için duasına da mazhar olan Abdurrahman, çok geçmeden öylesine zengin oldu ki, bir defada yedi yüz deveyi yükleriyle birlikte Allah yolunda bağışlayacak dereceye geldi. Kendisi der ki: "(Neredeyse) elime taş alsam, altın ve gümüş olduğunu gördüm."[218]

Abdurrahman b. Avf bir defasında, 40 bin dinar, 500 at ve 500 yük devesini cihad için vermişti. Gayet sade yaşar, evinde fakirler için devamlı olarak sofralar kurulurdu[219].

Peygamberimiz, bu sahâbînin cennetlik olduğunu söylemiştir[220]. Aslında bu şekilde, Abdurrahman b. Avf'ın faziletini beyan etmenin yanı sıra, bir model olarak toplumun nazarına vermiştir. Hiç şüphesiz, içinde Abdurrahman b. Avf ve Ebû Talha gibi denge insanlarının olduğu bir toplumda pek çok ictimâî ve idârî problem kolayca çözülebilir.

---

218 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 91
219 İbnu'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe*, III, 314 -317
220 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 188

c. Uzlaştırıcı Tavır

Sosyal tiplerin önemli hususiyetlerinden biri de, uzlaştırıcı olmalarıdır. Farklı bir ifadeyle, uzlaştırıcı tavır sahibi sosyal tipler, cemiyet için çok önemli olan ve öne çıkarılması gereken kişilerdir. Hz. Peygamber de, önem ve değeri zamanın tefsiriyle anlaşılacak olsa da, toplumda denge unsuru olabilecek sahâbîleri ön plana çıkarmış ve nazara vermiştir.

Yukarıda Mus'ab b. Ümeyr'den bahsederken, onun bu yönüne de dikkat çekmiştik. O, Üseyd b. Hudayr ve Sa'd b. Muaz'ı uzlaştırıcı kimliği sayesinde yumuşatmış ve gönüllerine iman hakikatının girmesine vesile olmuştur.

Cömert tavır sahibi sosyal tiplere örnek olarak gösterdiğimiz Ebû Talha el-Ensarî ve Abdurrahman b. Avf'ı da uzlaştırıcı rolleriyle görüyoruz.

Hz. Ömer'in şehid edilmesinden sonra, halife seçimi hâdisesinde Abdurrahman b. Avf'ın ve Ebû Talha'nın uzlaştırıcı kimlikleriyle ön plana çıktıklarını görüyoruz. Hz. Ömer'in suikasttan aldığı yaradan kurtulma ihtimali kalmayınca, Sahâbenin ileri gelenleri halife olarak yerine birisini tercih etmesini teklif ettiler. Hz. Ömer de; Sa'd b. Ebû Vakkas, Talha b. Ubeydullah, Osman, Ali, Zübeyr ve Abdurrahman b. Avf gibi zatlardan birisi üzerinde karar verilmesi düşüncesinde olduğunu bildirdi. Gerekçe olarak da, bu sahâbîlerin cennetle müjdelenen kimseler olduğunu belirtti.

Hz. Ömer'in vefatından sonra toplanan ilk şûrâda, Abdurrahman b. Avf şöyle bir teklifte bulundu: "İçimizden üçümüz diğer üçümüz lehine ferâgat edelim"

Bunun üzerine Zübeyr, Ali; Talha, Osman ve Sa'd b. Ebû Vakkas da Abdurrahman b. Avf lehine ferâgat etti. Daha sonra Abdurrahman da kendi adaylığından ferâgat edince hilâfet meselesi Hz. Ali ile Hz. Osman arasında kaldı.

Hz. Abdurrahman kendilerine şöyle dedi: "İçinizden hanginiz ferâgat ederse bu işi ona verelim."

Ancak her ikisinin de sükut etmesi üzerine Abdurrahman, "İçinizden birini seçmeyi bana bırakır mısınız? Ben sizin efdal olanınızı araştırır, bu işi ona bırakırım dedi.

Hz. Ali de, Hz. Osman da "Peki" diyerek kabul ettiler.

Abdurrahman b. Avf üç gün üç gece sahâbîler ile istişâre ettikten sonra Hz. Osman'a biat edilmesi gerektiğine kanaat getirdi ve halkı toplayarak kanaatini bildirdi. İlk olarak da kendisi gelip Hz. Osman'a biat etti. Onun üzerine herkes Hz. Osman'a biat ederek tabi oldu[221].

Hz. Ömer, Ebû Talha'yı çok sever ve kendisine güvenirdi. Yaralandığında halife seçimini, o sırada hayatta bulunan Cennetle müjdelenmiş altı sahâbîye braktığı zaman, bu mühim işte Ebû Talha'ya da vazife verdi. Onu yanına çağırarak şöyle dedi:

"Ey Ebû Talha! Cenab-ı Hak çok defa İslâm'ı seninle aziz kılmıştır. Bu defa da hizmet et. Halifeyi seçecek şûra üyeleri bir evde toplanacaklar. Sen de Ensar'dan elli kişi al ve dışarıda bekle. İçeriye kimseyi sokma."

Hz. Ebû Talha bu önemli vazifeyi başarıyla ifa etti. Kapıda bekledi ve içeri girmek isteyenlere engel oldu. Halîfe seçimi biraz gecikince bir fitne çıkmasından korktuğu için şûra üyelerini ikaz etti: "Bana göre halîfe seçiminde çekimser davranmanız halîfe seçilmek için birbirinizle yarış etmenizden daha tehlikelidir. Vallahi bütün Müslümanlarda Hz. Ömer'in vefatından dolayı sarsılma olmuştur" diyerek onlardan Müslümanların halîfesini bir an önce seçmelerini istedi[222].

İdareci seçimi bir toplum için en önemli işlerden biridir. Zira başsız kalan bir toplumda, fitnelerin çıkması kaçınılmazdır. Bundan dolayı, Hz. Ömer yaralı bir şekilde yatağında yatarken halife seçimi konusunda görüşünü bildirmiş ve bu konuda acele etmiştir.

Abdurrahman b. Avf ve Ebû Talha'nın tutum ve tavırları, uzlaştırıcı olmuş ve fitne çıkmaması için bu iki sahâbî gayret göstermiştir. Biz bu olaydan sonra, bu iki sahâbînin Peygamberimiz tarafından önemsenmesini ve nazara verilmesini daha iyi anlıyoruz.

---

221 Taberî, *Târih*, s. 815-816
222 Taberî, *Târih*, s. 816

C. DEĞERLENDİRME

İnsan, İslâm düşüncesinde *"âlem-i musağğar"* (küçük âlem) olarak değerlendirilmiştir. Bu anlayış, aslında, İslâm'ın insanla ilgili bakış açısının da veciz bir ifadesidir. Kâinatta devam eden muttarıt kanunların dışında, herhangi bir yeknesaklık ve tekdüzelik yoktur. Her varlıkta çeşitlilik ve çok renklilik hakimdir. Kâinatın küçük bir modeli olan insan için de bu durum geçerlidir.

İlâhî kanunların her çeşidine saygıda da en büyük rehber olan Peygamberimiz, insan gerçeğine karşı saygılı davranmış ve her fıtratı kendi sınırları içerisinde değerlendirmiştir.

İnsanlar yaratılış hususiyetleri bakımından farklı yaratılmıştır. Her insanın mizacı, karakteri, dolayısıyla şahsiyet hususiyetleri ve kişilik yapısı farklıdır. Bu açıdan hiçbir insan bir başkasının kopyası ve bütün yönleriyle benzeri değildir. Fakat insanlar anahatlarıyla gruplandırılabilirler ve ferdî farklılıkların yanı sıra ortak hususiyetlere sahip olabilirler.

Peygamberimiz, insan tanımada son derece mahirdir. Bu yönüyle, çevresindeki insanları, kendilerinden daha iyi tanıdığını söylesek mübalağa yapmış olmayız. O, çevresindeki insanları çok iyi tanımış ve herkesi kendi kişilik hususiyetleri doğrultusunda değerlendirmiştir.

İnsanlar, genellikle, kendi kişilik yapılarına sahip insanları daha çok beğenirler ve çevresindekilerden de kendileri gibi düşünmelerini ve davranmalarını beklerler. Bu, beşerî bir zaaftır. Ama, aslında normal bir durumdur. Çünkü, her insan, çevresine kendi penceresinden bakar. Halbuki hiç kimsenin dış dünyaya bakış açısı bir başkasıyla birebir örtüşmez. Aslında her insanın bir yükseliş çizgisi vardır ve herkes kendine ait bu seviyeyi yakalamakla mükelleftir. Böyle yapılabildiği takdirde insanlar başarılı ve verimli olabilirler. Bunun da yegane yolu insanı çok iyi tanımak, kabiliyet ve kişilik hususiyetlerini de doğru bir şekilde tespit etmektir. Bunun neticesinde de, doğru insandan doğru iş beklenecek ve insan israfı azalacaktır.

Peygamberimiz bu yönüyle diğer insanlardan ayrılmaktadır. O, farklı mizaç ve kişilikleri sahip oldukları hususiyetlerle ele almış, onları ait oldukları kişilik tipi çerçevesinde yetiştirerek ve geliştirerek topluma faydalı bir unsur haline getirmiştir. Hiçbir ferdi ihmal etmeksizin herkesin enerjisinden yararlanmış ve insan israfına fırsat vermemiştir.

Hz. Peygamber'in insan kaynakları konusundaki tatbikatları, yetişmiş insan ihtiyacının son derece fazla olduğu günümüzde bizlere ufuk açacak ama yanıltmayacak ve örnek alınması ölçüsünde de asla falso yaşatmayacak hususiyettedir. Günümüzdeki temel problemlerden biri, insanların eğitim alacakları alanlarda ve meslek seçiminde doğru yönlendirilmemesidir. Bu durum, insan israfına yol açmakta ve insanları hem mutsuz etmekte, hem de verimsiz kılmaktadır. Her konuda bizlere örnek olan Hz. Peygamber, uygulamalarıyla bu hususta da yeterli örnekleri bırakmıştır.

SONUÇ

En güzel yaratılış biçimine sahip olarak varlık sahnesine çıkarılan insan, akıl, kalb, ruh, vicdan, his, irade ve benlik sahibi olması, istidat genişliği, sorumluluğu, Allah'ı tam olarak yansıtan yegane şuurlu ayna olması, fiil ve davranışlarında ahlâkî olma zorunluluğu gibi hususiyetleriyle diğer varlıklardan ayrılmış ve yeryüzünün halifesi olma ünvanını kazanmıştır. İnsanın yaratılışından gaye, Allah'ı bilip tanıması ve kulluk yapmasıdır.

İnsanı bütün derinlikleriyle tanıyıp tahlil eden ve kapsamlı bir anlayış ortaya koyan İslam, bu yönüyle beşerî sistemlerden ayrılmış ve insana tekamül ve yükselmenin bütün yollarını göstermiştir.

İnsanlığa gönderilen en büyük rehber olan Peygamberimiz, vahyin yol göstericiliği altında muhataplarını tanımış, değerlendirmiş ve yetiştirmiştir. İnsan yetiştime günümüzün en önemli meselesidir. Zira bir ülke yetişmiş insanıyla mamurdur. Bu maksatla günümüzde eğitim sistemleri sürekli geliştirilmekte ve insan yetiştirme mekanizmalarında iyileştirme çalışmaları yapılmaktadır. Cahiliye ünvanıyla kötü bir şöhreti olan bir dönemde risalet vazifesiyle gönderilen Peygamberimiz, her türlü cehalet ve vahşetin kol gezdiği ve normal karşılandığı bir toplumdan, asırlara ışık saçacak güzîde bir toplum çıkarmıştır. Sigara gibi küçük bir alışkanlığı kaldırmak için ortaya konan ve pek çok devlet tarafından desteklenen çalışmalar ve neticedeki fiyasko ve başarısızlık dikkate alınacak olursa, Asr-ı Saadet'te gerçekleşen bu inkılâbın büyüklüğü daha iyi anlaşılacaktır.

Hazreti Peygamber bütün mesaisini insan kazanmaya ve kazandığı insanları yetiştirmeye hasretmiş ve bunda da muvaffak olmuştur.

Peygamberimiz, asla, modern tabirle, bir toplum mühendisliği yapmamıştır. O, her ferdi farklı değerlendirmiş ve herkesin kabiliyetini tespit etmiştir. Yani, muhataplarını iyi tanımıştır. Fıtratı tanımada ve kabiliyeleri tespitte öyle isabet etmiştir ki, istihdam ettiği bir kişiyi değiştirme ihtiyacı duymamıştır. Şayet Halid b. Velid'in Yemen'den geri çağrılması istisna edilecek olursa -ki biz bunun gerekçesini izah etmeye çalıştık- bir alanda tavzif ettiği bir kimseyi hep o sahada istihdam etmiştir. Halid b. Velid'e *"Seyfullah"* demişse Halid, hayatı boyunca Allahın kılıcı olmuş ve komutan olarak hiç yenilgi yüzü görmemiştir. Hz. Ebû Bekir'i ikinci adam olarak öne çıkarmış ve Hz. Ebû Bekir Efendimizin hayatında ve sonrasında bu konumunu muhafaza etmiştir. Biz çalışmamızda bunların misallerini vermeye çalıştık.

Peygamberimizin kabiliyetleri tespiti meselesi, günümüz insanına ufuk açacak ama yanıltmayacak ve doğru anlaşılması nispetinde de falso yaşatmayacak çok önemli bir konudur. Hazreti Peygamberin tebliğinin başarıya ulaşmasındaki önemli sırlardan biri de kabiliyetleri iyi tanıması ve doğru değerlendirmesidir.

Günümüzde kendini geliştiren şirketlerin ve işletmelerin istikbal vaat edici olduğu hususu ısrarla vurgulanır. Peygamberimiz, bu meseledeki en güzel misali ortaya koymuş ve çevresindeki fertleri sürekli geliştirmiştir. Onları hayatın her alanında istihdam etmiş ve sağlam bir sistemin temellerini atmıştır. Evet, eğitim, maliye, yargı, askerî işler, elçilik, katiplik, sağlık, rehberlik ve istihbarat hayatın her alanında insan istihdam etmek suretiyle hem sahâbeye tecrübe kazandırmış, hem de bu sahalarla ilgili temel prensipleri ortaya koyarak kıyamete kadar gelecek ümmetine gerekli bilgileri bırakmıştır. O, hayatın bütün ünitelerini disipline etmiştir. Meselâ, ilk sistemli orduyu kurmuş ve bu manada çöl mantığına ters bir işi başarmıştır. Çevre ülkelerle en üst seviyede diplomatik münasebetlerde

bulunarak uluslararası ilişkiler alanında bizlere yol gösterecek prensipler bırakmıştır. Adaletin temini ve hakkın sahibini bulması için yargı sahasında en yetkin kişileri istihdam etmiş, kazâ ve muhakeme usullerini anahatlarıyla öğreterek adil bir yargının temellerini atmıştır. Mâlî konularda rüşvetin en küçüğüne bile kapalı insanlar yetiştirmek suretiyle sûistimale kapalı bir anlayış ortaya koymuştur. Valilik, memurluk, kadılık gibi önemli makamlar için asla talip olanı istihdam etmemiş, işi ehil olana verme konusunda ısrarlı olmuş ve böylece sağlam bir yönetim anlayışının en güzel yolunu göstermiştir.

İnsan istihdamında verimliliğe önem vermiş ve ashabın verimliliği için her işte sahâbeyle beraber olmuş, yapacağı işlerde onların fikirlerine müracaat etmiş, yapılan işleri manevi etkenlerle irtibatlandırmış, cemaat halinde olmaya büyük önem vermiş ve değişik meseler için teşviklerde bulunmuştur.

Hazreti Peygamber farklı kişiliklere kabiliyetlerine uygun davranmak sûretiyle günümüzde henüz tam olarak yakalanmamış ama önemi anlaşılmış bir hususu gerçekleştirmiştir. Araştırıcı bir tip olan Ebû Hureyre'yi ilme teşvik etmiş ve yetiştirmiş, yine Hz. Aişe'nin de bu kabiliyetini çok iyi tespit ederek onu bir talebe gibi yetiştirmiş ve İslam'ın ailevî hususlarla ilgili meselelerin çoğunu kendisinden öğreneceğimiz müstesna bir muallime seviyesine getirmiştir. Sûfî tiplerin hissiyatlarını dengelemek suretiyle İslam'ın ruhbanlığa dönüşmesini engellemiştir. Girişimci tipleri, diplomasi ve idarî konularda istihdam etmek suretiyle kabiliyetlerinden verimli bir şekilde istifade etmesini bilmiştir. Toplum hayatının bir ihtiyacı olan sosyal tipleri de irşad ve tebliğ gibi insan ilişkilerinin ve nezaketin önemli olduğu sahalarda isdihdam etmiştir. Ayrıca cömertliği ve uzlaştırıcı tavırlarıyla toplumda bir denge unsuru olarak Ebû Talha el-Ensârî ve Abdurrahman b. Avf gibi sahâbîleri nazara vermiştir. Bu sahâbeler de en kritik anlarda önemli misyonlar eda etmek suretiyle Peygamberimizi haklı çıkarmışlardır.

Sonuç olarak insan tanıma, kabiliyetleri tespit etme ve karakterleri doğru değerlendirme ile ilgili Sünnet'te yol gösterici nitelikte pek çok misal bulunmaktadır. Hadisler bu açıdan dikkatli değerlendirilebilir ve prensipler uygulanırsa, ictimâî hayatın bir çok sahasındaki tıkanmaların da önü açılacaktır.

BİBLİYOGRAFYA

Abdulgânî Abdülhâlık, *Hücciyyetü's-sünne*, Stuttgart 1407/1986.

Abdurrezzak, Ebu Bekr Abdürrezzak b. Hemmam Abdürrezzak es-San'ânî, *Musannef*, I-XI (thk. Habiburrahman A'zami), Beyrut 1983 (2. baskı).

Accac, el-Hatip, *es-Sünne kable't-tedvîn*, Beyrut 1981 (5. baskı).

Aclûnî, İsmâil b. Muhammed el-Aclûnî, *Keşfu'l-hafâ*, I-II (nşr. Ahmed el-Kalâş), Beyrut 1416 (6. baskı).

Adler, Alfred, *İnsanı Tanıma Sanatı* (trc. Şelale Başar), İstanbul 1981 (3. baskı).

Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî, *Müsned*, I-VI, Lübnan 2004.

Ahmed Naim, *Tecrid-i Sarih Tercemesi, (Mukaddime)*, Ankara 1970.

Ağırman, Mustafa, "Savaş Komutanı Olarak Hz. Peygamber", *Ebedi Risalet*, I, 147-159, İzmir 1993.

Akçay, Mustafa, "İslâm'a Göre İnsanın Bazı Temel Nitelikleri", *Yeni Ümit*, Nisan-Haziran 1998 (sy. 40), 18-21.

Akgül, Muhittin, *Kur'ân-ı Kerim'de Hz. Peygamber*, İstanbul 2002.

Akgündüz, Ahmet, "Resûlullah'ın Tebliğinde İnsan Hakları ve İnsana Saygı", *Ebedî Risâlet*, I, 215-225, İzmir 1993.

Akkad, Abbas Mahmud el-Akkad, *el-İnsân fi'l-Kur'ân*, Kâhire ts.

Akyüz, Ubeydullah, *Yönelişler ve İnhiraf Çizgileri*, İzmir 1993.

Albayrak, Halis, *Kur'an'da İnsan-Gayb İlişkisi*, İstanbul 1993.

Ali el-Kârî, Ebü'l-Hasan Nureddin Ali b. Sultan Muhammed, *Mirkâtü'l-mefâtîh şerhi Mişkâti'l-Mesâbîh*, I-V, y.y. ts.

Altınköprü, Tuncel, *İnsan Tanımada Beden-Yüz Yapısı ve Karakter*, İstanbul 2000 .

-----------, *Şahsiyet Analizi*, İstanbul 2003.

Asım Efendi, *Kamus Tercemesi*, I-IV, İstanbul 1305/1887.

Âşûr, Tahir b. Muhammed b. Muhammed et-Tunusî, *Makâsıdu'ş-şerîati'l-İslâmiyye: İslam Hukuk Felsefesi: Gaye Problemi* (trc. Mehmet Erdoğan, Vecdi Akyüz), İstanbul 1996 (2. baskı).

Atay, Hüseyin, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*, İstanbul 1983.

Ateş, Süleyman, *İnsan ve İnsanüstü Ruh, Melek, Cin, İnsan*, İstanbul 1979.

Avde, Abdulkâdir, *et-Teşrîu'l-cinâîyyü'l-İslâmî***,** I-II, Beyrut 1415/1994 (13. baskı).

Aydemir, Abdullah, *İslami Kaynaklara Göre Peygamberler*, Ankara 1992.

Aydın, Mehmet S., "İnsan-ı Kâmil", *DİA*, XXII, 330-331

Aydın, Selim, "Karakter Eğitiminde Mizaç", *Sızıntı*, Aralık, 2003 (sy. 299), 533-536

Aynî, Bedrüddîn Ebû Muhammed b. Ahmed, *Umdetü'l-kârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, I-XX, Beyrut ts.

A'zamî, Muhammed Mustafa el-A'zamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı* (trc. Hulusi Yavuz), İstanbul 1993.

----------, *Küttâbu'n-nebî*, Riyad 1981 (3. baskı).

Azîmabadî, Ebu't-Tayyib Şemsü'l-hak Muhammed b. Emir Ali, *Avnu'l-ma'bûd şerhu Süneni Ebî Dâvûd*, I-XIV, Medine 1968.

Baltacı, Cahid, *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, İstanbul 1976.

Baltaş, Acar, *Ekip Çalışması ve Liderlik*, İstanbul 2000.

Baymur, Feriha, *Genel Psikoloji*, İstanbul 1985.

Bayraktar, İbrahim, *Değişik Yönleriyle Hz. Peygamber*, İzmir 1994 .

Belâzurî, Ebü'l-Abbas Ahmed b. Yahya b. Cabir, *Fütûhu'l-büldân*, Kâhire 1959.

Beyhakî, Ebû Bekir Ahmed b. Hüseyin, *Delâilü'n-nübüvve*, Beyrut 1985.

----------, *es-Sünenü'l-kübrâ*, I-X, Haydarabad 1355.

Beyzavî, *Envâru't-Tenzîl ve esrâru't-te'vîl*, I-VI, Mısır 1955.

Bilgin, Beyza, *İslam ve Çocuk*, Ankara 1991.

Bilmen, Ömer Nasuhi, *Hukuk-i İslamiye ve Istılâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, I-VIII, İstanbul 1988.

Bostancı, Ahmet, *Kamu Hukuku Açısından Hz. Peygamber'in Gayri Müslimlerle İlişkileri*, İstanbul 2001.

Buhârî, Ebû Abdillah Muhammed b. İsmâil b. İbrahim el-Buhârî el-Cu'fî, *el-Câmi'u's-Sahîh*, I-VIII, İstanbul 1979.

----------, *el-Edebü'l-müfred*, Beyrut 2003.

Bûsirî, Ebu Abdullah Şerefeddin Muhammed b. Said b. Hammad, *Kaside-i Bürde: Kaside-i Bürde'yi Türkçe Söyleyiş* (Türkçesi: Mahmut Kaya), İstanbul 2001.

Bûtî, Ramazan Said, *Fıkhu's-sîre* (Trc. Ali Nar-Orhan Aktepe), İstanbul 1984.

Canan, İbrahim, *Aile İçi Eğitim*, İstanbul 2006.

----------, *Anarşi: Sebepler, Tedbirler, Çareler*, İstanbul 2003 .

----------, "Hz. Peygamber Aleyhisselam Hiç Unutmuş ve Yanılmış mıdır?" *Sünnetin Dindeki Yeri*, 285-297, İstanbul 1997.

----------, *Hz. Peygamberin Sünnetinde Terbiye*, İstanbul 1982.

----------, *Kütüb-i Sitte Tercüme ve Şerhi,* I-XVIII, yy., ts.

----------, *Peygamberimizin Okuma-Yazma Seferberliği ve Öğretim Siyaseti*, İstanbul 1984.

----------, *Peygamberimizin Tebliğ Metotları*, I-II, İstanbul 1998.

----------, *Sulh Çizgisi*, İzmir 1988.

Cebr, Muhammed Selâme, *Hakîkatu'l-insân*, Kâhire 1988.

Cevherî, İsmail b. Hammad el-Farabî, *es-Sıhâh tâcu'l-lüga ve sıhâhu'l-Arabiyye*, I-VI, Beyrut 1990.

Coşkun, Selçuk, *Hz. Peygamber'in İnsan Anlayışı*, Erzurum ts.

Cürcanî, Şerif Ali b. Muhammed**,** *Kitâbu't-ta'rîfât*, Beyrut, 1990

Çakan, İ. Lütfi, *Hadis Edebiyatı*, İstanbul. 1996 (3. baskı).

----------, *Müslüman Kimliği*, İstanbul 2002.

----------, *Siyasetli Muhammed*, İstanbul 2002.

Çelebi, Muhyiddin Seydî, *Buhârî'de Yönetim Esasları* (Yayına Hazırlayan, Mehmet Erdoğan), İstanbul 2000.

Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah Abdurrahman ed-Dârimî, *Sünen*, yy. ts.

Dihlevî, Şah Veliyyullah ed-Dihlevî, *Huccetullâhi'l-bâliğa*, I-II, Kâhire. ts.

Dölek, Adem, *Edebî Açıdan Hadislerde Teşbih ve Temsiller*, Erzurum 2001.

Draz, M. Abdullah, *İslam'ın İnsana Verdiği Değer* (trc. Nurettin Demir), İstanbul 1983.

Ebû Dâvûd, Süleyman b. el-Eş'as b. İshak el-Ezdî es-Sicistânî, *Sünen*, I-IV, İstanbul ts.

Ebû Nuaym, Ahmed b. Abdullah el-İsbehânî, *Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâtü'l-asfiyâ*, I-X, Beyrut 1976.

Ebu'l-Ayneyn, Ali Halil Mustafa, *Felsefetü't-terbiyeti'l-İslâmîyye fi'l-Kur'ani'l-Kerim*, Medine 1988.

Elmalı, Hüseyin, *DİA*, "Hassan b. Sâbit", XVI, 399-402.

Elmalılı, Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, I-X, yy. ts.

Erdoğan, Mehmet, *İslam Siyâsî Düşüncesinde Yönetim Esasları, (Buhârî'de Yönetim Esasları adlı eserin giriş bölümü)*, İstanbul 2000.

Eren, Erol, *Yönetim Psikolojisi*, İstanbul 1984 (2. baskı).

Ferec, es-Seyyid Ahmed, *Mekâlun fi'l-insân ve't-tevhîd*, y.y. 1993

Fîrûzâbâdî, Mecdüddin Muhammed b. Yakub, *Besâir'u-zevi't-temyîz fî letâifi'l-Kitâbi'l-Azîz*, Beyrut ts.

----------, *el-Kâmûsu'l-muhît*, Beyrut 1987.

Gazâlî, Ebu Hamid Muhammed, *İhyau ulumi'-din*, I-IV (trc. Ahmed Serdaroğlu), İstanbul 1975.

Gehlen, Arnold, *İnsan* (trc. Bedia Akarsu), İstanbul 1954.

Geçtan, Engin, *Psikanaliz ve Sonrası*, İstanbul 2000 (9.basım).

Gölcük, Şerafettin, "Hz. Peygamber'le Birlikte Olmak", *Ebedî Risalet*, II, 25-35, İzmir 1993.

Güç, Ahmet, "İslam'da İnsana Verilen Değer", *Yeni Ümit*, Nisan-Haziran 1996 (sy. 32), 12-15.

----------, "İslam'da Mescidin Önemi", *Yeni Ümit*, Temmuz-Eylül 1996 (sy. 33), 39-44,

Gülçür, Musa Kazım, *Kur'an'da Karakter Eğitimi*, İzmir 1994.

Gülen, M. Fethullah, *Fasıldan Fasıla 2*, İzmir 1995.

------------, *Sonsuz Nur*, I-II, İstanbul 1994.

Hâkim, Ebû Abdullah Hâkim en-Nisâbûrî, *el-Müstedrek ale's-sahiheyn*, I-V, Beyrut 1986.

Halebî, İbrahim b. Ahmed, *İnsânu'l-uyûn (es-Sîretü'l-Halebiyye)*, I-III, Beyrut ts.

Halid Muhammed Halid, *Ricâlün havle'r-rasûl*, Beyrut 2001.

Halil b. Ahmed, Ebû Abdurrahman, *Kitâbu'l-ayn*, I-VIII (thk. Mehdî Mahzûmî-İbrahim es-Samirâî), Beyrut 1988.

Hamidullah, Muhammed, *Hz. Peygamber'in Savaşları* (trc. Salih Tuğ), İstanbul 1981 (3. baskı).

----------, *İslam Peygamberi,* I-II (trc. Salih Tuğ), İstanbul 1995 (5. baskı).

----------, *İslam'a Giriş,* Nur Yayınları, Ankara, ts.

----------, *İslam'da Devlet İdaresi* (trc. Kemal Kuşcu), İstanbul 1963.

----------, *el-Vesâiku's-siyasiyye li'l-ahdi'n-nebevî ve'l-hılâfeti'r-râşide,* Beyrut 1405/1985.

Hâşimî, Abdu'l-Mun'ım el-Hâşimî, *Asru's-sahâbe,* Mekke 2003/1424.

Hatîb, Ebû Bekr el-Hatîb Ahmed b. Ali b. Sabit Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü'l-'ılm* (thk. Yusuf Îş), yy. 1974 (2. Baskı)

Hattab, Mahmut Şît, *Süferâü'n-nebî,* I-II, Beyrut 1417/1996.

Hattâbî, *Meâlimu's-sünen,* I-IV (thk. Abdusselam Abduşşafi Muhammed), Beyrut 1996.

Hazin, Muhammed b. İbrahim el-Bağdâdî, *Lübâbu't-te'vîl fî meâni't-Tenzîl,* I-VI, İstanbul ts.

Heysemî, Ali b. Ebû Bekir Nuruddîn el-Heysemî, *Mecmeu'z-zevâid ve menbeu'l-fevâid,* I-X, Beyrut 1967.

Hindî, Alaeddin Ali el-Müttakî b. Hüsâmeddin el-Hindî, *Kenzu'l-ummâl fî süneni'l-akvâli ve'l-ef'âl,* I-XVI (thk. Bekrî Hayyânî v. dğr.), Beyrut 1405/1985 (5. baskı).

Irâkî, Zeynüddîn Abdurrahim b. Hüseyin**,** *Fethu'l-muğîs,* Beyrut 1992.

İbn Abdilber, Ömer Ebû Yusuf, *Câmiu beyâni'l-'ılm,* Kahire 1975.

----------, *el-İstîâb fî ma'rifeti'l-ashâb,* I-IV (thk. Ali Muhammed el-Micvez v.dğr.), Beyrut 1415/1995.

İbn Abdirabbih, Ebû Ömer Ahmed b. Muhammed el-Kurtubi, *el-Ikdü'l-ferid,*I-VII, Kahire ts.

İbn Faris, Ebu'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris b. Zekeriyya, *Mu'cemu'l-mekâyîsu'l-lüga,* I-VI, Beyrut 1991.

----------, *Mücmelü'l-lüga,* I-IV (thk. Zübeyr Abdulmuhsin Sultan), Beyrut 1986.

İbn Hacer, Ahmed b. Ali, *Fethu'l-bârî bi Şerh-i Sahîhi'l-Buhârî*, I-XV, Beyrut 1416/1996.

----------, *el-İsâbe fî temyîzi's-sahâbe*, Lübnan 2004.

----------, *el-Metâlibu'l-âliye*, I-IV, Beyrut ts.

----------, *Takrîbu't-Tehzîb*, I-II, Beyrut 1997.

----------, *Tehzîbu't-Tehzîb*, I-XIV, Beyrut 1984.

İbn Hişam, Cemâleddin Abdulmelik, *es-Siretü'n-nebeviyye*, I-IV (thk. Seyyid b. Receb), Riyad 1424.

İbn Kayyim el-Cevziyye**,** Şemsüddin Ebû Abdullah, *Zâdu'l-meâd fî hedyi hari'l-'ıbâd* (thk. Abdürrezzak el-Mehdî), Beyrut 1425/2005.

İbn Kesîr, Ebü'l-Fida İmadüddin İsmail b. Ömer İbn Kesir, 774/1373, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, I-VIII (thk. Ebû Mülhim v.dğr.), Beyrut ts.

----------, *Tefsîr*, I-III (İhtisar: M. Ali es-Sâbûnî), y.y. ts.

İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim, *eş-Şi'r ve'ş-şuarâ* (nşr. Müfid Kamiha), Beyrut 1981.

----------, *Te'vîlu muhtelifi'l-hadîs: Hadis Müdafası* (trc. M. Hayri Kırbaşoğlu), İstanbul 1989 (2. baskı).

İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezid el-Kazvînî, *Sünen*, I-II, Beyrut 1415/1995.

İbn Manzur, Ebü'l-Fazl Muhammed b. Mükerrem b. Ali el-Ensari İbn Manzur, *Lisânu'l-arab*, I-XIV, Lübnan 1414 (3. baskı).

İbn Rüşd, Ebu'l-Velid Muhammed b. Ahmed b. Ahmed el-Kurtubî, *el-Beyân ve't-tahsîl*, I-XVIII, Beyrut 1984.

İbn Sa'd, Ebû Abdullah Muhammed, *et-Tabakâtu'l-kübrâ*, I-VIII, Beyrut 1960.

İbn Sahnûn, Ebû Abdullah b. Muhammed, *Âdâbu'l-muallimîn: Eğitim ve Öğretim Esasları* (trc. M. Faruk Bayraktar), İstanbul 2006.

İbnu'l-Arabî, Muhyiddin, *Şeceretü'l-kevn* (trc. Abdülkadir Akçiçek), İstanbul 1996.

İbnu'l-Cevzî, Cemâlüddîn Ebu'l-Ferec, *Sıfatü's-saffe*, I-IV, Beyrut 1420/1999.

İbnu'l-Esîr, İzzüddîn b. Abdilkerîm b. Abdilvâhid eş-Şeybânî, *el-Kâmil fi't-târih*, I-XII, Beyrut 1385.

----------, *Üsdü'l-gâbe*, I-VII, Kahire 1970.

İbnu'l-Esîr, Mecdüddîn Ebu's-Seâdât el-Mübârek b. Muhammed b. el-Cezerî,

Nihâye fî garîbi'l-hadîs, I-V, (thk. Tahir Ahmed ez-Zâvî, M. Muhammed Tanahî), Beyrut ts.

İbnu's-Salâh, Ebû Amr Osman b. Abdirrahman eş-Şehrezûrî, *Ulûmü'l-hadîs* (thk. Nurettin Itr), Beyrut 1406/1986.

İbrahim Hakkı, Erzurumlu, *Marifetname* (Sadeleştiren: M. Fuad Başar), İstanbul ts.

Kâdî İyâz, Ebu'l-Fadl el-Yehsûbî, *eş-Şifâ bi ta'rîfi hukûku'l-Mustafâ*, I-II, Beyrut 1421/2001 (3. Baskı).

Kandemir, Çakan, Küçük, Yaşar, İ. Lütfi, Raşit, *Riyâzü's-sâlihîn: Peygamberimizden Hayat Ölçüleri*, I-VIII, İstanbul 2004.

Kandemir, Yaşar, , "Ebû Hureyre", *DİA* , X, 160-167.

Karâfî, Şihâbuddîn Ebu'l-Abbas Ahmed b.İdris, *el-Furûk*, I-IV, Kahire 2001.

Karaman, Hayreddin, *Mukayeseli İslam Hukuku*, I-III, İstanbul 1996 (5. Baskı).

Kardavî, Yusuf el-Kardavî, *Sünneti Anlamada Yöntem* (trc. Bünyamin Erul), Kayseri 1993 (2. baskı).

Karlığa, Bekir, "Cisim", *DİA*,VIII, 28-31.

Kâsânî, Ebu Bekr Alaeddin Ebu Bekr b.Mes'ud b.Ahmed el-Hanefi Kasani, *Bedâiü's-Sanâi' fi Tertîbi'ş-Şerâi'*, I-X, Beyrut 1974 (2. baskı).

Kehhâle, Ömer Rıza, *A'lamü'n-nisa fi âlemey el-Arab ve'l-İslam*, I-V, Beyrut ts.

Kettânî, Muhammed Abdülhay, *Terâtibü'l-idâriyye: Hz. Peygamber'in Yönetimi*, I-II (trc. Ahmet Özel), İstanbul 2003 (2. baskı).

Koçyiğit, Talat, *Hadis Tarihi*, Ankara 1997.

Köknel, Özcan, *Kaygıdan Mutluluğa Kişilik*, İstanbul 1982.

Kutluer, İlhan, "İnsan" *DİA*, XXII, 327-330

Kuşeyrî, Ebu'l-Kâsım Abdü'l-Kerîm, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye fî ulûmi'd-tasavvuf*, Beyrut 1993.

Kutub, Muhammed, *İnsan Psikolojisi Üzerine Etütler* (trc. Bekir Karlığa), İstanbul 1992 (2. baskı).

----------, *İslâm Terbiye Metodu ve Ahlak Sistemi* (trc. Ali Özek), İstanbul 1975.

Kutub, Seyyid, *Fî Zilâli'l-Kur'ân*, I-VI, Beyrut 1414.

Kuzgun, Yıldız, *Meslek Danışmanlığı*, Ankara 2000.

Malik b. Enes, *el-Muvatta*, I-II (nşr. M. Fuâd Abdulbâkî), Kâhire 1413/1993.

Miras, Kamil, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı ve Tecrid-i Sarih Tercümesi*, IV-XII, Ankara 1972.

Mübârekfûrî, Ebu'l-Alî Muhammed Abdurrahman b. Abdirrahim el-Mübârekfûrî, *Tuhfetu'l-Ahvezî bi şerh-i Câmi'i'-Tirmizî*, I-X, Medîne 1967.

Münâvî, Zeynüddin Muhammed Abdürrauf b. Tacilarifin b. Ali, *Feyzü'l-kadîr Şerhu'l-Câmii's-sağîr*, I-VI, Kahire 1357.

Müslim, Ebu'l-Huseyn Müslim b. el-Haccâc en-Neysâbûrî, *Sahîhu Müslim*, I-IV, (nşr. M. Fuad Abdulbâkî), y.y. 1375/1955

Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb en-Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, I-VI (thk. Abdulgaffar Süleyman el-Bündârî – Seyyid Hasan), Beyrut 1411/1991.

Nesefî, Abdullah b. Muhammed b. Mahmûd, *Medâriku't-Tenzîl ve hakîkatu't-te'vîl*, I-IV, İstanbul ts.

Nevevî, *Şerhu Sahîh-i Müslim*, I-XVIII, Beyrut 1417/1996.

Okiç, M. Tayyib, *Bazı Hadis Meseleri Üzerine Tetkikler*, İstanbul 1959.

----------, "İslamiyette İlk Nüfus Sayımı" *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1958-9, 11 vd.

Râgıb, Ebü'l-Kasım Hüseyin b. Muhammed B.Mufaddal Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân*, İstanbul 1986.

----------, *ez-Zerîa ilâ mekârimu'ş-şerîa*, Kahire 1973.

Râzî, Fahruddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyn b. Hasan b. Ali et-Teymî, *et-Tefsîru'l-kebîr (Mefâtîhu'l-ğayb)*, I-XXXII, Beyrut ts.

Reşid, Abdullah, *İslam'da Ordu ve Komutan* (trc. Enver Günenç-Seraceddin Emre), İstanbul 1992.

Selçuk, Mualla, *Çocuğun Eğitiminde Dini Motifler*,Ankara 1990.

Semhûdî, Ebu'l-Hasan Nureddin b. Ali, *Vefâu'l-vefâ bi-ahbâri dâri'l-Mustafâ*, I-IV, Kahire 1373/1954.

Silah, Mehmet, *Çalışma Psikolojisi*, Ankara 2001.

----------, *Sosyal Psikoloji*, Ankara 2000.

Songar, Ayhan, *Psikiyatri*, İstanbul 1971.

Spranger, Eduard, *İnsan Tipleri: Bir Kişilik Psikolojisi*, İstanbul 2001.

Suphi Salih, *Ulûmü'l-hadîs ve mustalahuhû*, Beyrut 1996 (10. baskı).

Suyûtî, Celâleddîn Abdurrahman, *Câmi'u's-sağîr*, I-II, Beyrut 1981.

----------, *ed-Dürrü'l-mensûr fi't-tefsîr bi'l-me'sûr*, I-VIII, Beyrut 1983.

----------, *Tedrîbu'-râvî*, Kahire 1959.

Süheylî, Ebu'l-Kâsım Abdurahman b. Abdullah b. Ahmed, *er-Ravdu'l-unf fî şerhi's-Sîreti'n-nebeviyye li İbn Hişâm*, I-VII (thk. Abdurrahman Vekil), Kahire 1967.

Şelebî, Ahmed, *et-Terbiyetü'l-İslâmiye, Nuzumühâ-Felsefetühâ-Târihühâ*, Kahire 1982 (7. baskı).

Şemsettin Sami, *Kâmûsu Türkî*, İstanbul 1317.

Şentürk, Recep, "İnsan Hakları", *DİA*, XXII, 327-330.

Şeriati, Ali, *Marksizm ve Diğer Batı Düşünceleri* (trc. Fatih Selim), İstanbul 1980.

Şeyh Galip, *Şeyh Galip Divanı* (Haz. Muhsin Kolkışın), Ankara 1994.

Şiblî, *Asr-ı Saadet: Büyük İslam Tarihi*, I-V (trc. Ö. Rıza Doğrul), İstanbul 1977.

Şulul, Kasım, *İlk Kaynaklara Göre Hz. Peygamber Devri Kronolojisi*, İstanbul 2003.

Taberî, İbn Cerîr, *Câmiu'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'ân*, I-XXX, Beyrut 1968.

----------, *Târihu'l-ümem ve'l-mülük* (thk. Ebû Suheyb el-Keremî), Ürdün ts.

Tayalisî, Süleyman b. Dâvud b. El-Cârud el-Fârisî, *Müsnedu Ebî Dâvud et-Tayâlisî*, Beyrut ts.

Tekineş, Ayhan, *Bilgi Kaynağı Olarak Hadis*, İstanbul 2006 (2. baskı).

Tirmizî, Ebû Îsâ Muhammed b. Îsâ, *Sünenü't-Tirmizî*, Beyrut 1421/2000.

Tunç, Mustafa Şekip, *Psikoloji Dersleri*, İstanbul 1950.

Uludağ, Süleyman, "Kalb", *DİA*, XXIV, 229-232.

Us, Ahmet Talat, *Geleceğin Lideri*, İstanbul 2003.

Ülken, H. Ziya, *Eğitim Felsefesi*, İstanbul 1967.

----------, *Varlık ve Oluş*, Ankara 1968.

Ünal, Yavuz, *Hadisleri Tespitte Yöntem Sorunu*, Samsun 1999.

Üsrûşenî, Muhammed b. Muhammed b. Hüseyn, *Ahkâmu's-sığâr*, (Câmiu'l-füsûleyn kenarında), Mısır 1301.

Vâkıdî, Muhammed b. Ömer, *Kitâbu'l-Megâzî*, I-III, Beyrut 1984.

Yanbastı, Gülgün, *Kişilik Kuramları*, İzmir 1990.

Yavuz, Kerim, *Çocukta Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişmesi*, Ankara 1987.

Yenibaş, Hasan, "Sünnet-Hikmet İlişkisi", *Yeni Ümit*, Nisan-Haziran 2001(sy. 52), 18-21.

Yıldırım, Suat, *Kur'ân-ı Kerîm ve Açıklamalı Meali,* İstanbul 1998.

Zâvî, Tâhir Ahmed, *Tertîbu Kâmûsi'l-muhît ale tarîkati'l- Misbâhi'l-münîr*, I-IV, Kahire 1973 (2. baskı).

Zehebî, Muhammed b. Abdullah b. Osman, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, I-XXV, Beyrut 1992.

Zemahşerî, Mahmûd b. Ömer, *el-Keşşâf an hakâik-i ğavâmidi't-Tenzîl ve uyûni'l-ekâvîlli fî vücûhi't-te'vîl*, I-IV, Kâhire 1987.

Zerkeşî, *Hz. Âişe'nin Sahâbeye Yöneltiği Eleştiriler* (trc.Bünyamin Erul), Ankara 2000.

Zuhaylî, Vehbe, *el-Fıkhu'l-İslâmî ve edilletühû*, I-XI, Dımeşk 1997/1418 (4. Baskı).

Zürkânî, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdulbâkî b. Yusuf, *Şerhu'l-Mevâhibi'l-ledünniyye*, I-VIII, Kâhire 1329.